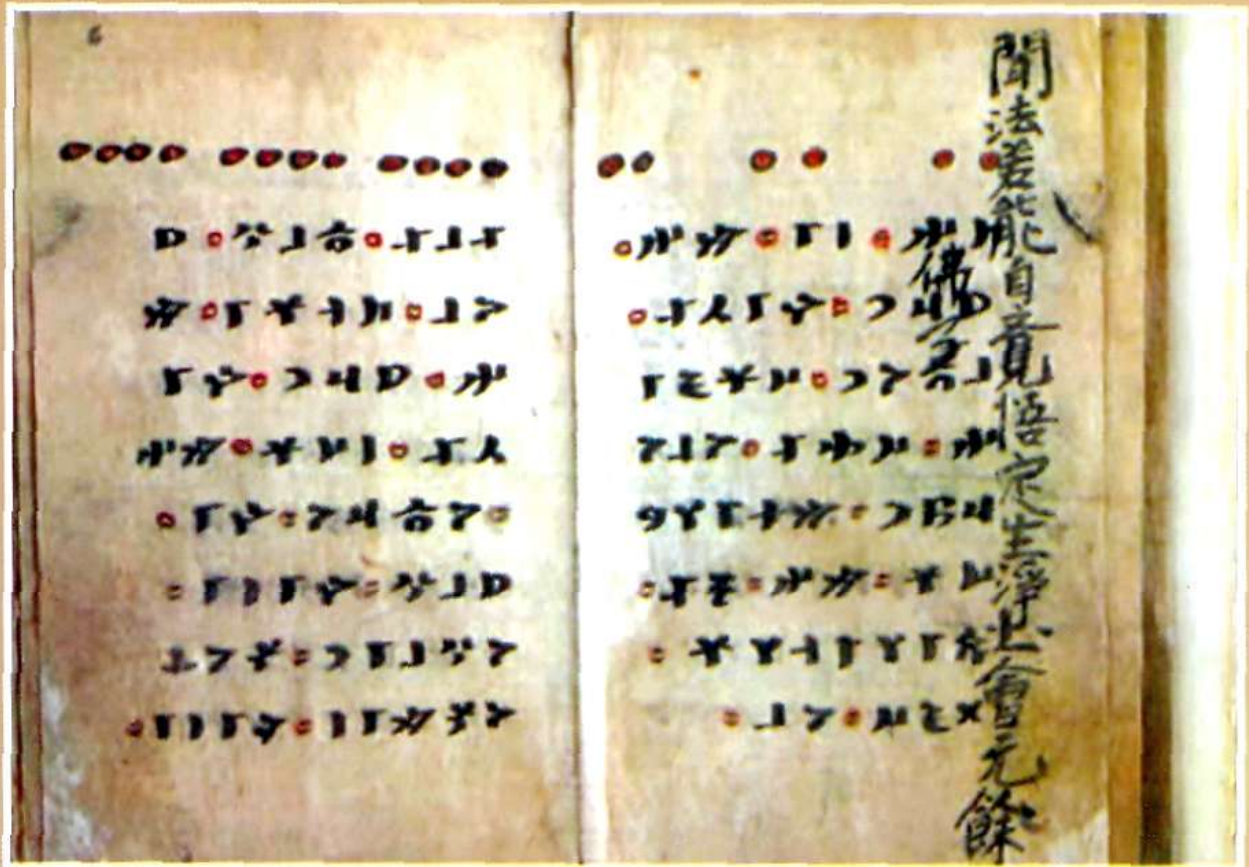

81.2
Q-33

NASIMXON RAHMONOV
QOSIMJON SODIQOV

O'ZBEK TILI TARIXI

81.2
Q-33

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI

NASIMXON RAHMONOV, QOSIMJON SODIQOV

O'ZBEK TILI TARIXI

5220100 — *Filologiya (O'zbek filologiyasi) fakultetlari*
talabalari uchun darslik

O'ZBEKISTON FAYLASUFLARI MILLIY
JAMIYATI NASHRIYOTI
TOSHKENT — 2009

Mas'ul muharrir: akademik **Alibek Rustamov**

Taqriزهilar: filologiya fanlari nomzodi,
dotsent **Ziyodulla Hamidov**,
filologiya fanlari nomzodi,
dotsent **Jumaali Shabanov**

Mazkur darslik qadimgi turkiy tilning shakllanishi va taraqqiyoti bosqichlarini, tilning etnik jarayon bilan bog'liq jihatlarini va qadimgi turkiylarning yozuv xususiyatlarini, qadimgi turkiy tilning fonetik qurilishini, leksik qatlamini, morfologik tuzilishini, sintaktik-stilistik xususiyatlarini o'z ichiga oladi. Shuningdek, turkiy tillar tarixini davrlashtirishga oid yangicha qarashlar ham mazkur darslikdan o'rin olgan. Turkiy xalqlar bir necha asrlar davomida istifoda etgan turkiy-run, eski uyg'ur, moniy kabi qator yozuvlarning tarixiy taraqqiyoti, qadimgi turkiy tilning manbalari ham turkologiyaning keyingi yutuqlari asosida tahlil qilingan.

Mazkur darslik, birinchi navbatda, filologiya fakultetlarining talabalariga, shuningdek, tilshunos turkologlarga mo'ljallangan.

81. 20'zb

Q33

Rahmonov, Nasimxon.

O'zbek tili tarixi: filologiya fakultetlari talabalari uchun darslik/ N. Rahmonov, Q. Sodiqov; O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. — T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2009. — 224 b.

I. Sodiqov, Qosimjon

BBK 81.20'zb-03

ISBN 978-9943-319-73-8

© O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2009

KIRISH

Tayanch tushunchalar: umumxalq tili, yozma adabiy tilning yuzaga kelish tarixi, yozma yodgorliklar — adabiy tilning ilk namunalari sifatida; qadimgi turkiy yozma adabiy til.

“O'zbek tili tarixi” deb nomlangan mazkur darslik avvalgi o'quv dasturlaridagi “Qadimgi turkiy til”ni qamrab oladi. Qadimgi turkiy til tilshunoslikning bir sohasi va o'quv predmeti sifatida O'zbekistonda o'tgan asrning 80-yillarida paydo bo'ldi. Boshqa turkiy tilli respublikalarda esa ancha yillar oldin — 60-yillarda boshlangan edi. Ayni paytda qadimgi turkiy til turkologiyaning asosiy obyekti va manbalaridan biri sifatida ham turkologlarning e'tiborini XIX asrdan beri jalb qilib keladi.

Qadimgi turkiy til oliy o'quv yurtlarida o'qitila boshlagach, islomiyatgacha bo'lgan turkiy yozma yodgorliklarni, shu davr tarixi va madaniyatini o'rganish birmuncha jonlandi. Bu predmet o'zbek tilshunosligining muhim yutuqlaridan biri bo'ldi. “O'zbek tilining tarixiy grammatikasi”, “O'zbek adabiy tili tarixi” kabi fanlar ham qadimgi turkiy tilga tayanadi.

Qadimgi turkiy til alohida fan sifatida o'qitila boshlagach, 1982-yili akademik G'anijon Abdurahmonov va akademik Alibek Rustamovning “Qadimgi turkiy til” qo'llanmasi nashr etilib, uzoq yillar davomida oliy o'quv yurtlari filologiya fakultetlarda o'qitildi va yaxshi samara berdi.

O'tgan yillar davomida umumturkologiya qadimgi turkiy yodgorliklar sohasida yangi yutuqlarni qo'lga kiritdi, yangi yozuv yodgorliklari topildi va topilmoqda. Ilgari fanga ma'lum bo'lgan yozma yodgorliklar qadimgi turkiy tilning mahsuli sifatida ilmiy istifodaga kiritildi. Bu o'rinda “Oltin yorug'” (IX asr) sutrasi, moniylik va buddaviylik oqimidagi yozma yodgorliklarning qadimgi turkiydan hozirgi o'zbek tiliga qilingan tabdili nashrlarini eslash kifoya. Bulardan tashqari, O'zbekiston hududidan miloddan oldingi davrlarga va milodiy VII–VIII asrlarga oid turkiy-run yozuvidagi yodgorliklar topildi va tahlil etildi¹. Shu bilan birga, Janubiy Sibir va O'zbekiston tuprog'idan

¹ N. Рахмонов. Новые находки Ферганы. — “Ош-3000”, том 3, Бишкек, 2000 г.; Н. Рахмонов. Тюркские письма Ферганской долины. — Ж-л. “Туркология” (Казахстан), 2002, 3; N. Rahmonov, B. Matboboyev. O'zbekistonning ko'hna turkiy-run yozuvlari. — Toshkent, “Fan”, 2006, 16–19, 22–30, 36–40-betlar.

topilib, ilgari tahlil etilgan turkiy-run yozuvlari qaytadan deshifrovka qilindi¹.

Qadimgi turkiy tilning manbalaridan Kul tiginga bag'ishlangan yodgorlikning qiyosiy nashri va til xususiyatlariga bag'ishlangan asar ham aynan O'zbekistonda yaratildi². Shuningdek, jahon turkologiyasida, xususan, Rossiya turkologiya maktabi vakillaridan I. Kizlasov turkiy-run yozma yodgorliklari yuzasidan yangicha qarashlarini ilgari surdi va turkiy-run yodgorliklari deshifrovkasi bo'yicha mavjud an'anaviy qarashlardan tamomila farqli ilmiy kuzatishlarini e'lon qildi. Shuningdek, qadimgi turkiy til xususiyatlari haqidagi yangi qarashlar shakllandi³ va hokazo. Turkologiyada mana shu singari erishilgan yutuqlar "O'zbek tili tarixi" darsligini qaytadan yozish ehtiyojini paydo qildi.

Qadimgi turkiy til turkiy qabilalarning, ular barpo qilgan davlatning, ular yashagan jamiyatning taraqqiyoti bilan uzviy bog'liqdir. Shuning uchun qadimgi turkiy til bir qator fanlar bilan tutash holda rivojlanib bordi.

Qadimgi turkiy til, birinchi navbatda, tarix, xususan, etnik tarix bilan tutashadi. Turkiy qabilalar o'rtasidagi farqlar, asosan, ularning tillari orqali aniqlanadi. Demak, qabilalar tarixini yoritishda til muhim omildir. Shu bilan birga, qadimgi turkiy til paleografiya bilan ham aloqador. Qadimgi turkiy yozuvning kelib chiqishi, alifbolarning turli-tumanligi, boshqa yozuvlarning turkiy-run yozuviga ta'siri kabi masalalarni paleografiya o'rganadi. Ikkinchidan, qadimgi turkiy til shu davr adabiyoti bilan tutashdir. Qadimgi turkiy yodgorliklar ham turkiy xalqlarning ilk yozma adabiyotining, ham qadimgi turkiy tilning manbaidir. Uchinchidan, qadimgi turkiy til tarixiy geografiya bilan ham tutashdir. Qadimgi turkiy yodgorliklar turli hududlarga tarqalgach, yozuvda ba'zi farqlar paydo bo'ldi, qabilalarning tarixiy taraqqiyotida farqlar yuz berdi.

¹ Н. Рахмонов. Некоторые суждения о тюркской рунологии. — Ж-л. "Туркология" (Казахстан), 2004, 1; N. Rahmonov, B. Matboboyev. Yuqoridagi asar, 45–52-betlar.

² Q. Sodiqov. Ko'k turk bitiglarini: matn va uning tarixiy talqini. — Toshkent, 2004; Q. Sodiqov. Turkiy yozma yodgorliklar tili: adabiy tilning shakllanishi va tiklanishi, Toshkent, 2006.

³ Oltun yorug'. So'zboshi, izohlar va qadimgi turkiydan o'zbekchaga tabdil muallifi Nasimxon Rahmon. — Toshkent, "Fan", 2009.

Qadimgi turkiy til falsafa bilan ham tutashdir. Qadimgi turkiy qavmlarning diniy tasavvurlari, dunyoqarashi tangrichilik ta'limotida mujassamlashgan. Bu ta'limotning izlari qadimgi turkiy yodgorliklarda saqlanib qolgan. Kul tigin ulug' bitigining birinchi misrasida aytilishicha, qadimgi turkiylar Tangri(osmon)ni — ota, yerni — ona deb bilganlar. Bundan tashqari, yenisey yodgorliklarida samoviy jismlarni xuddi sharqdagi ossuriylar, bobilliklar, kan'onliklar, amoriylar, pariziylar va b. xalqlar kabi xudolar kabi tasavvur qilganlarini uchratamiz. Qadimgi turkiy tilning qadimgi turkiy qabilalar falsafiy qarashlari bilan tutashligi mahsuli sifatida tilga bir qator mifologik nomlar kirib keldi, qadimgi turkiy tilda samoviy jismlarga mifologik mazmun yuklatildi. Inson o'zini atrof-muhit, tabiat bilan bir deb bilganini, o'zi bilan tabiat o'rtasiga chegara qo'ya bilmaganini qadimgi turkiy yodgorliklardagi tangrichilik ta'limoti asosida bilamiz.

XI asr boshlaridan boshlab ijtimoiy-siyosiy hayotda o'zgarishlar boshlanadi. Bu esa madaniy hayotga ham o'zining ijobiy ta'sirini o'tkazdi. Qoraxoniylar sulolasining madaniy hayotda o'ynagan roli tilga ham ta'sirini o'tkazdi. Turkiy til ilgari an'anasini tikladi. Shu bois qadimgi turkiy til an'anasi bu davrdagi tilda davom etdi. Bu XIII asrning oxirlariga qadar davom etdi. Muhimi shundaki, bu davrning ilk bosqichlarida, xususan, qoraxoniylar davrida yaratilgan yozma yodgorliklar tili qadimgi turkiylar davrida yaratilgan yozma yodgorliklar tiliga juda yaqin, ularda qadimgi yozma til an'anasining davomini ko'rish mumkin. Birgina misol: Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'atit-turk" asarida keltirilgan turkiy og'zaki ijod namunalari ham til, ham badiiy jihatdan ancha burungi davrlarga borib taqaladi. Bu haqda o'z davrida Abdurauf Fitrat ham aytib o'tgan edi. Shuning singari omillarni inobatga olib, Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'atit-turk", Adib Ahmad Yugnakiyning "Hibatu-l-haqoyiq" asarlari eng qadimgi yozma manbalar qatorida o'rganiluvchi maqsadga muvofiq, deb bildik.

Xullas, qadimgi turkiy til Markaziy Osiyo, Yevrosiyo, Yevropa hududlarida qadimdan amalda bo'lib keldi. Shuni ta'kidlash kerakki, qadimgi turkiy til faqat turkiy yozma yodgorliklar yaratilgan davrdan — milodiy V asrdan amalda bo'lib qolmagan. Yozma adabiy til paydo bo'lgunga qadar qadimgi turkiy til og'zaki shaklda mavjud edi. Og'zaki til — qadimgi turkiy dialektlarning yig'indisini o'zida mujassamlantiradi.

Boshqacha aytganda, dialektlar og'zaki tilning ko'rinishlaridir. Shuning uchun "og'zaki til" termini shartli ma'no ifodalaydi.

Fan dasturiga ko'ra "O'zbek tili tarixi" darslari nazariy va amaliy soatlarga taqsimlangan. Qo'llanmani yozishda bunga katta e'tibor qaratildi.

Mazkur darslikning quyidagi qismlari **Nasimxon Rahmonov** tomonidan yozildi: "Kirish", birinchi bo'lim, ikkinchi bo'limning "Qadimgi turkiy-run yozuvlari" qismi, to'rtinchi bo'lim, oltinchi bo'lim; quyidagi qismlar **Qosimjon Sodiqov** tomonidan yozildi: ikkinchi bo'limning "Uyg'ur yozuvi" qismi, uchinchi bo'lim, beshinchi bo'lim. "Ilova"da berilgan matnlardan namunalar har ikkala muallif tomonidan tuzildi.

Mazkur darslik ilk bor yaratilyapti, shuning uchun ayrim kamchiliklar bo'lishi tabiiy. Mualliflar darslik yuzasidan bildirilgan tanqidiy mulohazalarni, takliflarni mamnuniyat bilan qabul qiladilar.

BIRINCHI BO'LIM QADIMGI TURKIY TILNING SHAKLLANISHI VA TARAQQIYOTI

Tayanch tushunchalar: adabiy til, turkiy qavmlar tili, xalqning yozuvi va san'ati, turkiy-run yozma yodgorliklar, skif tili, semantik guruh, "shoh skiflar" tili, amazonkalarining tili, turkiycha model, ming yillik, tuman kunlik yozuv, koyne, umumxalq tili, dialektal xususiyatlar, turkiy tillarning davrlashtirilishi, oltoy nazariyasi, qiyosiy-tarixiy tadqiqotlar, ideografik paradigma, ural-oltoy nazariyasi, skif tili so'z yasalish modeli, ilk turkcha davr, to'ba tili.

Qadimgi turkiy tilning manbalari

Qadimgi turkiy til turkiy qavmlarning o'zlari kabi ko'hna zamonlardan buyon mavjuddir (biz tilning og'zaki shaklini nazarda tutaymiz, tilning bu shaklini adabiy til deb atash to'g'ri emas). Yevropa olimlaridan ba'zilar qadimgi turkiy urug'larning paydo bo'lgan davrini miloddan oldingi o'ninchi ming yillikka olib borib bog'laydilar. Demak, turkiy og'zaki til ham shu davrga borib taqaladi. Ammo bu degani — ilk yozuv yodgorliklari (miloddan oldingi IV—V asrlar) paydo bo'lmasdan oldin ham qadimgi *turkiy adabiy til* mavjud edi, degan qarash to'g'ri emas. Bunday taxminlarning ilmiy asoslari yetarli emas. Adabiy til faqat yozma matnlarda aks etadi, yozuv paydo bo'lgunga qadar og'zaki yetib kelgan voqealar adabiy tilning mezonlarini aslo belgilay olmaydi.

Til xalqning etnik jarayoni bilan baravar yuradi. Miloddan oldingi uchinchi ming yilliklarda o'g'uz qiyofasidagi qavmlar Oltoy tog'larida, Orol dengizi bo'ylarida yashagani to'g'risida ham arxeologik topilmalar ma'lumot beradi. Shuningdek, Markaziy Osiyoning sharqiy qismida miloddan oldingi III ming yillikning boshlari — II ming yillikda turkiy qavmlar yashagani va Chin sulolasi ularni shimolga quvib yuborgani to'g'risida ham qadimgi Xitoy yilnomalarida ma'lumotlar berilgan.

Ilk o'rta va o'rta asrlardagi tarixiy asarlar turkiy qavmlarning tili va etnik tarixi to'g'risida yanada aniqroq ma'lumotlar beradi. XIII asrda yashagan muarrix Rashididdin Fazlulloh Hamadoniy "Jome'ut-tavorix" asarida turkiy qavmlar yashagan hududlar to'g'risida quyidagicha yozadi: "Qadimdan bugungacha (ya'ni XIII asr boshlarigacha — N. R.) turkiy deb nom olgan xalqlar cho'l hududlarida, tog'larda, Dashti Qipchoq

o'rmonlarida, rus cherkas, boshqird, talas (hozirgi Sayramdan boshlab Angor daryosigacha — N. R.), Turkiston va Uyg'uriston viloyatlarida, nayman xalqi istiqomat qiladigan viloyatlardagi daryolar bo'ylarida va tog'larda, masalan, Ko'k Irtish, Qoraqurum, Oltoy tog'larida, Urxun daryosi bo'ylarida, qirg'izlar va Qamjigit (ya'ni Kama daryosi bo'ylarida — N. R.) viloyatlarida, Mo'g'ulistonda ... istiqomat qilib kelganlar"¹.

Turkiy qavmlar tarixiga oid manbalarda ularning tili to'g'risida batafsil ma'lumotlar berilmasa ham, ba'zi ishoratlar bor. "Darvoqe, tillar xalqning yozuv va san'at paydo bo'lgungacha yaratgan eng qadimgi yodgorliklari hisoblanadi. Tillar xalqlarning kelib chiqishi, qarindoshligi va joylashuvi to'g'risida eng yaxshi guvohlik beradi... . Olimlar uel, slavyan, fin, turkiy, fors, arman, gruzin va boshqa tillar yuzasidan tadqiqotlar olib borishlari kerak, toki bu tillar o'rtasidagi uyg'unlik yaxshiroq aniqlanib yuzaga chiqsin. Ayni paytda xalqlarning kelib chiqishini aniqlashda ham bu usul juda foydalidir"². Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'atit-turk" asarida turkiy tilning mavqei to'g'risida aytgan gaplari ham yuqorida aytilgan fikrlarni yana bir bor tasdiqlaydi: "Ishonchli bir buxorolik olimdan va nisoburlik boshqa bir ishonchli olimdan shunday eshitgan edim, ular bu so'zni payg'ambarga nisbat berib aytgan edilar: payg'ambar qiyomatning belgilari, oxirzamon fitnalari va o'g'uz turklarining xuruji haqida gapirganda, shunday degan edi: turk tilini o'rganing, chunki ularning hukmronligi uzoq davom etadi"³.

Turkiy tilning Sharqdagi tillar orasida qadimdan mavqeini belgilovchi bu dalil albatta e'tiborga loyiq. E'tiborga loyiq tomoni shundaki, Sharqdagi boshqa tillarga nisbatan turkiy qavmlarga va ularning tillariga alohida diqqat qaratilgan. Buning boisi esa turkiy tilning keng hududga tarqalgani edi. Shuning uchun ham bunday e'tiborli tilda badiiy asarlar, yilnomalar va boshqa bitiklar yaratilmasligi mumkin emas. Quyidagi chet manbalar qadimgi turkiy tilning VII asrgacha — turkiy-run yozma yodgorliklar yaratilgunga qadar davrdagi mavqei to'g'risida ishonchli xulosalarga olib kelishi shubhasizdir.

1. Miloddan oldingi va milodning boshlaridagi turkiy madaniyat va turkiy qavmlarning ijtimoiy, siyosiy va etnik tarixiga oid manbalarning

¹ Рашид-ад-дин. Сборник летописей. — том 1, М. —Л.: 1952, 73–74-бетлар.

² Ж. Туймабаев. Становление и развитие алтайской теории и алтаистики. — Туркистан, 2006, 46-бет.

³ Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'atit-turk. I jild, Toshkent, O'zbekiston Fanlar Akademiyasi nashriyoti, 1960, 43–44-бетлар.

aksariyati Xitoy yilnomalaridan o'rin olgan. Shuni qayd etish kerakki, xitoyliklar turkiy qavmlar haqidagi ma'lumotlarni bir tizim holida, mil. ol. III asrdan — Chin sulolasidan boshlab yilnomalarga kirita boshlaganlar. Ungacha esa turkiy qavmlar tarixi yo'l-yo'lakay, biron munosabat bilan kiritilgan, xolos. Bunga sabab shuki, turkiy qavmlarning mustahkam, markazlashgan davlatlari parchalanib, yo'q bo'lib ketgan, shu bois tarix sahnasida jiddiy rol o'ynay olmagan edilar. Faqat mil. ol. III asrga kelib, turkiy qavmlar Markaziy Osiyoda mustahkam ildiz otib, qudratli davlat barpo qildilar. Shubhasiz, bu vaziyat ham turkiy tilning mavqeiga ta'sir etmay qolmadi. "Shimoliy sulolalar tarixi"da qayd etilishicha, turkiy qavmlarning xat yozish usuli g'uz (ya'ni o'g'uz)larnikiga o'xshar ekan.¹ Yilnoma muallifi turkiy til to'g'risida to'xtalmay, faqat turkiy yozuv to'g'risida ma'lumot berish bilan cheklangan. Buning sababi — turkiy qavmlarning tilida yilnoma mualliflari biron o'zgachalikni ko'rmaganlar.

Rus olimi N. V. Kyunerning qadimgi xitoy yilnomalaridagi turkiy qavmlar tarixiga oid qilgan ishlari ko'p masalalarga oydinlik kiritdi. U XIX asrda yashagan mashhur muarrix N. Y. Bichurinning uch jilddan iborat "O'rta Osiyoda qadimgi davrlarda istiqomat qilgan xalqlar to'g'risida ma'lumotlar" (bu kitob rus tilida chop etilgan: Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. — М. — Л.: 1950—I t. —II t., 1953—III t.) kitobini qaytadan ko'zdan kechirib chiqdi va Chin yilnomalaridagi "bo'zqir" xalqlari, ya'ni turkiy qavmlar to'g'risida N. Bichurinning kitobidagi ma'lumotlarni boshqa manbalar bilan qiyosladi. Xususan, N.V. Kyuner turkiy qavmlarning etnik va lisoniy jarayoniga aniqliklar kiritdi.

N. Y. Bichurinning kitobi mil. ol. II — mil. IX asrga oid davrni o'z ichiga oladi. Kitobda miloddan oldingi turkiy qavmlar tili to'g'risida ba'zi ishoralar bor. Jumladan, O'rta Osiyoni mil. ol. II asrda bir necha yil kezib chiqqan Chjon Tsyaxan imperatori U-Diga ko'rgan—kechirganlarini bayon qilar ekan, "Davandan boshlab g'arbda Anshigacha turli tillarda gapirishadi, lekin rasm-odatlarida o'xshashlik bor, gaplashganlarida bir-birlarini tushunadilar", deydi². Chjon Tsyaxan Davanning g'arb tomoni deb ko'rsatganda, Samarqand va Buxorogacha

¹ Shimoliy sulolalar tarixi, 99 jild (xitoychadan uyg'urchaga tarjima). — Urumchi, 2002-yil, 536-бет.

² Н. Я. Бичурин. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. — М. — Л. 1950, т. 11, 161-бет.

bo'lgan joylarni nazarda tutgan. "Bir-birini tushunadigan til" — qadimgi turkiy tilning turli lahjalari ekanini N. Y. Bichurinning kitobiga izohlarni tuzgan A. N. Bernshtam va S. P. Tolstov aytgan. Chjon Tsyanning sayohati va O'rta Osiyo davlatlari to'g'risidagi ma'lumotlari "Shi szi" yilnomasining "Davan haqidagi qissa" deb nomlangan 123-bobida bayon qilingan.

Bundan tashqari, mil. ol. III asrdan boshlab Chin muarrixlari yilnomalarda xitoycha yozuvda bir necha turkiycha so'zlarni o'z ohangida — turkiycha talaffuzda berishga urinib ko'rganlar. Ammo boshqa xalqning tilidagi so'zni xitoycha yozuv bilan shu xalqning tili talaffuzida berish murakkab bo'lsa ham, Xitoy muarrixlari yozib qoldirgan turkiycha so'zlarni tiklash mumkin. Buning namunasi sifatida Bichurinning kitobida keltirilgan kishi nomlarini, turkiy urug'lar, unvonlar, shahar nomlarini misol tarzida keltirish mumkin: *Gudulu—Qutlug'*, *Tumin—Bo'min*, *bayigu* — *bayirqu* va h. (mazkur darslikning "Ilk turkcha davr" bo'limida Xitoy yilnomalaridagi qadimgi turkiy tilga oid ma'lumotlar to'g'risida so'z yuritiladi).

Bulardan tashqari, qadimgi Xitoy yilnomalaridan qadimgi turkiy qavmlar tiliga oid boshqa ma'lumotlarni ham topish mumkin.

2. Qadimgi turkiy tilga oid ikkinchi yirik chet manbalardan yana biri — yunon muarrixlarining asarlaridir. Bular orasida Gerodot (mil. ol. V asrda yashagan)ning "Tarix" asarida skiflar tiliga oid keltirilgan ma'lumotlarni, ayrim so'zlarni tayanch material sifatida olamiz. Albatta, bu o'rinda skiflarning etnik jarayoniga to'xtalmasdan (chunki bu keng mavzudir) skiflar tili to'g'risida Gerodot keltirgan ma'lumotlar bilan cheklanamiz.

Shuni e'tirof etish kerakki, skif tilida biron yozma yodgorlik saqlanmagan. Ammo Gerodotning "Tarix"ida keltirilgan skifcha so'zlarga tayangan holda, skif tilini rekonstruksiya qilish mumkin va shunday urinishlar turkologiyada bor. Skif tilini rekonstruksiya qilish natijasida "skifcha so'z yasaliş moduli" qadimgi turkiy til so'z yasaliş tizimi bilan bir ekani dalillangan¹.

Gerodotning kitobida besh yuzdan ortiq skif tiliga oid so'zlar uchraydi. Shu so'zlardan yuztasi tahlil qilinganda, o'sha davrdagi qadimgi turkiy til "skifcha so'z yasaliş modeli"ga mansub *är* komponenti bilan boshlangani ma'lum bo'ladi. Skif tilidagi va qadimgi turkiy tildagi *är* komponentli so'zlar bir semantik guruhni tashkil qilgani oydinlashadi.

¹ З. Гасанов. Царские скифы. — Нью Йорк, 2002, 395-бет.

Qadimgi turkiy tilda *är/ör* komponenti bilan boshlangan turkiy so'zlar shomonlik, sehgariqlik, o'simlik olami va boshqa qator kasb-korga oid tushunchalarni ifodalaydi. Masalan: skif. *örpā* (kichik), qadimgi turk. *kür* (jasur, bahodir), skif. *Arpaqsay* (ovchilar, chorvadorlar homiysi, lashkarboshi), qadimgi turk. *aran* (chorva saqlanadigan joy).

Skif tilida ba'zi so'zlar ko'p ma'noli ham bo'lgan. Masalan, *qol* "bronza" va "qo'l" ma'nolarida qo'llangan. Bu so'zdan "skifcha so'z yasaliş modeli" asosida o'ndan ortiq so'z hosil bo'lgan: *qaliq* (osmon), *qalamaq* (alanga qoplamoq), *qorumaq* (qo'riqlamoq), *qul* (asir), *qolandi* (alangalandi).

Gerodotning "Tarix"idan Qolaqsayga oid matnlarni yunonchadan qadimgi turkiychaga tarjima qilish asosida yuqoridagi so'zlar aniqlangan¹.

Shuningdek, Gerodot skiflar tilining ko'rinishlariga oid keltirgan dalillari ham diqqatga sazovor. Gerodot skif qavmi to'g'risida so'z yuritar ekan, nihoyatda sinchkovlik bilan bu qavmning etnik va til xususiyatlariga aniqlik kiritishga harakat qilgan edi.

Gerodot skif qavmlarini jamiki tafsilotlari bilan quyidagicha tasnif qiladi: 1. "Shoh skiflar". 2. "Shoh skiflar" zulmidan ozod bo'lgan skif qavmlari. 3. Tug'ilishidan kal bo'lgan skif qavmlari (Gerodotning aytishicha, bularning tili alohida bo'lgan, ammo skiflarga xos kiyinadilar). 4. Ko'chmanchi skiflar. 5. Dehqon skiflar. 6. Qo'shchi (yer haydovchi) skiflar. 7. Ellin skiflari.

Gerodot udumlari va tillari skiflarga yaqin bo'lgan qavmlar to'g'risida ham birma-bir to'xtalar ekan, Gelon xalqini quyidagicha ta'riflaydi: "Gelon aholisi azaldan ellin bo'lgan edilar... Aytishlaricha, ularning bir qismi skif tilida, bir qismi ellincha gapirganlar".

Ko'rinadiki, Gerodot skif tilining ellinlar, ya'ni yunon tilidan keskin farq qilganini ko'rsatgan. Shuningdek, Gerodot "shoh skiflar" to'g'risida ma'lumot berganda, ularning O'rta Osiyodan kelib chiqqanini (Gerodot bergan geografik hududni bugungi kunga tatbiq qiladigan bo'lsak,, "shoh skiflar" hozirgi O'zbekiston hududidan kelib chiqqani ma'lum bo'ladi) va boshqa skif qabilalari ustidan hukmronlik qilishlarini aytadi. "Shoh skiflar" ham Gerodot yuqorida ko'rsatgan skif tilida gapirgani aniq. Uningcha, "yomon skiflar tili" ham bo'lgan. Bu tilda skiflar bilan amazonkalarning bolalari — savromatlar so'zlashganlar. Gap bu o'rinda "shoh skiflar" tilidan ma'lum darajada farq qiladigan til to'g'risida bormoqda. Gerodotning ko'rsatishicha, amazonkalarning

¹ З. Гасанов. Yuqoridagi asar, 397-бет.

tili skiflar tilidan tamomila farq qilgan. Amazonkalarni ellinlar asir qilib kemada olib ketayotganlarida, amazonkalar ularni o'ldirganlar. Amazonkalar kema boshqarishni bilmaganlari uchun suv oqimi bo'yicha Skifiyaga kelib qolganlar¹. Gerodot "yomon skiflar tili" to'g'risida gapirganda, savromatlar skif tilini yaxshi o'zlashtira olmaganlarini nazarda tutgan edi.

Skiflar tili yuzasidan XIX asrdan buyon munozaralar bo'lib keladi. Munozaralarda skif tilini bir guruh olimlar turk-mo'g'ul tillari guruhiga mansub deb qaradilar, bu g'oya tarafdorlari — R. Latam, Minns, Treydlardir. Ba'zi olimlar esa skif tilini ham, ularning kelib chiqishini ham hind-eron xalqlariga bog'ladilar. Bu g'oya tarafdorlari V. M. Miller, M. Fasmer, Y. Xarmatt, V. Abayevlardir. Ularning dalillari shundan iboratki, skifcha ismlarning lingvistik tahlili — til atributsiyasi uchun muhim shart. Bu — muhim, ammo yetarli bo'lmagan dalildir. Tarixiy shaxslarning ismlari — til egalarining lingvistik identifikatsiyasi uchun yetarli omil emas. Asos sifatida mif va afsonalarda uchraydigan ismlar ham jalb qilinsa, maqsadga muvofiqdir. Bular — Targ'itay va uning o'g'illari Lipaqsay/Alpoqsay, Arpaqsay, Qulaqsay kabi ismlardir. Bu ismlar turkiycha model asosiga qurilgani to'g'risidagi qarashlar o'zini oqlaydi².

Jahon skifologiyasining muhim muammolaridan biri, xususan, skif tilining qadimgi turkiy til asoslaridan biri ekani to'g'risida yuqorida bayon qilingan dalillar hali rivojlantiriladi.

2. Qadimgi turkiy til to'g'risida ma'lumot beruvchi yana bir manba arab va fors tillaridagi asarlardir. Bu manbalarda qadimgi turkiy tilning holati va taraqqiyoti, asosan, turkiy qavmlar tarixiga bog'liq holda bayon qilinadi. Rashididdinning "Jome'ut-tavorix" asari ana shunday muhim manbalardan biridir. Rashididdin turkiy qabilalar tarixi to'g'risida alohida-alohida so'z yuritir ekan, etnik jarayon va til munosabatini asosiy omil sifatida qaraydi. Jumladan, u turkiy qavmlardan *qalach* urug'i to'g'risida to'xtalib, bu urug' xalaj deb ham aytiladi, deya ma'lumot beradi. *Qalach/xalaj* o'g'uz qabilasining bir urug'idir. Keyinchalik bu urug' tilini yo'qotdi va afg'on xalqi bilan birlashib ketdi. Xalaj urug'idan bazilarigina o'z tilini — turkiy tilni saqlab qolgan¹⁰.

¹ Batafsil ma'lumot olish uchun qarang: Геродот. История. — Научно-издательский центр "Ладомир", М.: 1993, 214–215-betlar.

² Qarang: Z. Gasanov. Ko'rsatilgan asar, 140–147-betlar.

¹⁰ Рашид-ад-дин. Собрание летописей. — М. — Л.: 1952.

Arab va fors manbalarida ko'proq qadimgi turkiylarning geografiyasi, migratsiyasi va etnik jarayoniga ko'proq e'tibor qaratilgan. Ayniqsa, Ibn Fadlanning 921–922-yillarda Volga bo'ylariga qilgan safariga oid asari bu jihatdan ahamiyatlidir. U Volga bo'ylari va Xorazm o'lkasiga qilgan sayohatlarini yozar ekan, turkiy qavmlar zich yashaydigan hududlarga alohida e'tibor qaratadi. Ibn Fadlanning o'g'uzlar va Volga bulg'orlari haqida bergan ma'lumotlari diqqatga sazovordir. Ibn Fadlan noturkiy xalq vakili sifatida ma'lum vaziyat, qabila va qabilalarning hayotiga oid ma'lum tushunchalarni aniq berish maqsadida umumturkiy leksikadan ham, lotin va yunon so'zlaridan ham foydalanadi. Masalan, yunon va lotin tillarida mavjud bo'lgan *pontica*, arab tilidagi *halandj* (archagul) kabi so'zlardan istifoda etadi; *Pontica* ning bulg'or tilidagi shakli *bunduq* bo'lib, aslida O'rta yer dengizi mamlakatlarida o'sadigan yong'oq turidir. Volga bo'yi bulg'orlari tiliga O'rta Yer dengizi mintaqasidagi xalqlar tillari orqali kirib kelgani shuni ko'rsatadiki, leksik qatlam murakkablasha boshlagan,¹ ya'ni IX–X asrlardagi turkiy tillardagi sanskrit, xitoy, tibet tillaridagi leksik qatlam qatoriga sharq tillari leksik qatlamini kirib kela boshlagan.

Turkiy tillarning qadimgi yoki ilk o'rta asrlardagi holatiga oid matnlar arab va fors manbalarida yo'qligi sababli, bu davrdagi O'rta Osiyo va Sharqiy Turkistondan boshqa o'lkalarda yashagan turkiy qavmlarning tillari taraqqiyotini arab va fors tillaridagi ma'lum asarlarda saqlanib qolgan so'zlarga tayangan holdagina belgilash mumkin. O'rta Osiyo va Sharqiy Turkiston hududlaridagina qadimgi turkiy tilning uzluksizligi to'g'risida so'z yuritish mumkin.

Asl manbalar. Qadimgi turkiy tilning holati, taraqqiyoti to'g'risida asl manbalar eng ishonchli va to'laqonli ma'lumotlarni beradi. Qadimgi turkiy-run yozuvi yodgorliklarini, moniy va eski uyg'ur-turk yozuvidagi yodgorliklarni, Qoraxoniylar sulolasi davrida yaratilgan yozma yodgorliklarni asl manba sifatida ko'rsatish mumkin.

Mazkur turkiy yozma yodgorliklar hududiy jihatdan va maqsadiga ko'ra turlichadir. Ammo hamma yodgorliklarning til xususiyatlarini birlashtirib turadigan bitta omil shuki, XIII asrgacha qadimgi turkiy yozma yodgorliklar tili ayni paytda mahalliy dialektlar ham bo'lib, adabiy til sifatida foydalanilgan.

¹ И. Г. Добродомов. Булгарские и буртасские слова в мусульманских средневековых сведениях о Поволжье. — Тезисы докладов XXIX сессии Постоянной международной Алтаистической конференции (PIAK), том II, М.: 1986, 49–50-betlar.

Qadimgi turkiy yozma yodgorliklar — adabiy tilning taraqqiyotini ko'rsatib turadigan asosiy manbalardir. Ana shu yodgorliklarga tayangan holda, qadimgi turkiy adabiy til murakkab jarayonni bosib o'tganini e'tiborga olish lozim. Qadimgi turkiy adabiy tilning taraqqiyotida xalq og'zaki ijodi tili va tarjima asarlari tili ham katta rol o'ynagan. Qadimgi turkiy adabiy tilning mazkur manbalari bu davrdagi til xususiyatlarining xilma-xilligini ko'rsatadi. Shu bois qadimgi turkiy adabiy til tushunchasi faqat turkiy-run yozma yodgorliklari tili bilan chegaralanib qolmaydi, balki qoraxoniylar davri so'nggigacha bo'lgan adabiy tilni ham o'z ichiga oladi. Bu davr adabiy tilida ko'zga yaqqol tashlanadigan alomatlar shundan iboratki, budda va moniylik she'rlari tili urxun yodgorliklaridan farq qildi, budda va moniylik she'rlari orqali qadimgi turkiy adabiy til xalq og'zaki ijodi asarlari tiliga yaqinlashdi, "Oltin yorug'" dostoni o'g'uz, qorluq va boshqa ba'zi dialektlarni o'zida mujassamlantirdi (xususan leksikada), ayni paytda grammatik shakllardagi an'anaviylik bilan birga, eski o'zbek tiliga oid qo'shimchalar paydo bo'ldi (xususan, kelishiklarda).

Qadimgi turkiy adabiy tilning qadimiyligi, xususan, miloddan oldingi davrlardagi holati to'g'risida yozma manbalarda unchalik ko'p ma'lumotlar yo'q. Xitoy yilnomalarida ba'zi ma'lumotlar berilgan. Turkiy til va yozuvning qadimiyligi to'g'risida Xitoy manbalari berilgan ma'lumotlarni turkiy-run yodgorliklaridagi ma'lumotlar to'ldiradi. Ba'zi turkiy-run yodgorliklariga murojaat etamiz:

759-yili uyg'ur xoqonligi hukmdori Eletmish bilga xoqon vafot etdi. O'sha yili uning sharafiga bitigtosh o'rnatildi. Mazkur yodgorlikda quyidagi parcha diqqatga sazovor: *Bing yilliq tuman kunlik bitigimin, bālgūmin bunda yasi tashqa yaratdim, tolqu tashqa toqtudum* — Ming yillik, tuman kunlik yozuvimni, belgimni bu yerda yozib, toshga o'ydirdim, qalin toshga yozdirdim¹.

Mazkur yodgorlik bilan bir davrda yaratilgan Moyun chur bitigtoshida ham ayni shu tarixiy ma'lumot takrorlanadi: *Bing yilliq tuman kunlik bitigimin, bālgūmin anta yasi tashqa yaratitdim* (Mch, 21) — Ming yillik, tuman kunlik yozuvimni, belgimni bu yerda yasi toshga yozdirdim.

Turkiy-run yozuvida bitilgan yana ba'zi qadimgi turkiy yodgorliklarda "ming yillik yozuv" to'g'risida aytiladi. Bu ma'lumotlarning takror-takror qo'llangani shundan dalolat beradiki, qadimgi turkiy til va yozuv

¹ История и культура Центральной Азии. — М.: 1983, 120-бет.

"ming yilu tuman kun" ilgari amalda bo'lgan edi, deganidir. Demak, turkiy-run yozuvi miloddan oldingi asrlarda shakllangan edi, degan bugungi qarashlar VII–VIII asrlardagi bitigtosh mualliflariga ilmiy haqiqat sifatida ma'lum bo'lgan edi. Shuning uchun har ikki yodnomadan yuqorida keltirilgan ma'lumotlar qadimgi turkiy til tarixi to'g'risida asl manba sifatida qaraladi. Bu ma'lumotlar ayni paytda Xitoy yilnomalarida, yunon manbalari, boshqa chet manbalarda bayon qilingan qadimgi turkiy til va yozuv to'g'risidagi ma'lumotlarni tasdiqlaydi.

Yozuv va til to'g'risida so'z ketganda, ma'lum yozuv shaklining ko'plab xalqlarga tez suratda tarqilishi nazarda tutilmaydi. Umumxalq tili, ya'ni dialektlararo muloqot vositasi yozma shaklni oladi. Mazkur til bir yoki bir necha dialektlar asosida shakllanganmi yoki yo'qmi — bu unchalik ahamiyatli emas. Qadimgi turkiy yodgorliklar o'zgarmagan, asl holatini saqlagani va barcha turkiy qabilalar uchun yagona bo'lgani uchun, adabiy til xususiyatini o'zida gavdalantiradi. Adabiy tilning fonetik tuzilishi, grammatik qurilishi va leksik tarkibi ayni shu yodgorliklarda mujassamlashgan.

Qadimgi turkiy-run yodgorliklari adabiy tilni o'zida ifodalar ekan, qadimgi turkiy tildagi bu jarayonga nisbatan *koyne* terminini qo'llash maqsadga muvofiqdir. *Koyne* (yunoncha *koine dialektos* so'zidan bo'lib, "umumxalq tili" ma'nosini bildiradi) — bir yoki bir necha dialekt asosida kelib chiqqan, mamlakat aholisining turli guruhlari o'rtasidagi dialektlararo muloqot vositasi bo'lib xizmat qiladigan tildir. Demak, qadimgi turkiy tilda *koyne* — leksik qatlam, fonetik tizim, so'z yasalishi turlari, morfologik shakllar va sintaktik konstruksiyalardagi umumiy jihatlarni qamrab oladi. Tildagi bu hodisani ma'lum bir mamlakat hududida amal qiladigan qonunlar majmuiga yoki aqidalar yo farmonga qiyoslash mumkin. Qonunlar, aqida va farmonlar o'zgarmagani va hamma uchun bir mezonga ega bo'lgani singari, *koyne* ham o'zgarmasdir. Agar *koyne*da o'zgarish yuz beradigan bo'lsa, bu tashqi omillar natijasida majburan qilingan bo'ladi. Bu holat ham xuddi qonunlarga o'zgartish kiritishga o'xshaydi. "Oltin yorug'", "Xuastuanift", moniylik va buddaviylik she'rlari tilida tashqi omillar ta'sirida yuz bergan o'zgarishni kuzatish mumkin. Asar tilida turli dialektlarga xos so'zlarning baravar qo'llanishi shunday xulosaga olib keladi. Masalan, *kisi* (odam) so'zi bilan birga o'g'uz va qipchoq shevalaridagi *jalanguq* (odam, cho'ri), *açun* (olam), *yirtinçü* (olam) va hokazo leksik qatlam.

Umuman, qadimgi turkiy yodgorliklarda dialektal so'zlarning o'rin olgani va umumxalq tili leksikasiga aylantirilgani *koyne*ning

qonuniyatlaridan biridir. Yozma matn, shubhasiz, dialektal xususiyatlarni umumxalq tiliga aylantirgan. Dialektal soʻzlar yozma matnda mustahakamlangach, alohida dialekt doirasidan chiqib, butun avlod tomonidan oʻzgarishsiz holda qoʻllanishga oʻtgan.

Turkiy tillar tarixini davrlashtirish. Oltoy nazariyasi

Turkiy tillarni davrlashtirish toʻgʻrisida soʻz ketganda, turkologlar turkiy tillarning ildizini Oltoy davridan boshlaydilar va turkiy tillarning manshai aynan oltoy davriga borib taqalishini aytadilar¹. Oltoy davridagi turkiy tillarning xususiyatlarini koʻrsatadigan yozma matnlar boʻlmagani uchun mavjud turkiy hamda ularga qardosh tillarga tayangan holda xulosalar chiqarilgan va hozirda ham shunday. Shuningdek, turkiy tillar, jumladan, oʻzbek tili tarixini fonetik oʻzgarishlarga asoslangan holda davrlashtirish ham bor. Jumladan, S. Y. Malov xuddi shunday davrlashtirish tarafdori va u aynan qadimgi turkiy yozma yodgorliklar mavjud boʻlgan davrdan boshlaydi. S. Y. Malovning davrlashtirishi quyidagicha:

1-bosqich. Turkiy tillarning *d* lashish davri. Bu bosqichda soʻz oxiri va oʻrtasidagi hozirgi *j* tovushi *d* tarzida talaffuz qilinadi. Bu til xususiyatlarini turkiy-run va eski uygʻur-turk yozuvidagi yodgorliklar oʻzida ifoda etadi.

2-bosqich. Oʻtuvchi davr. Bu davrda birinchi bosqichdagi *d* tovushi *j* ga oʻtadi: qadin > qajin, adaq > ajaq, kedin > kejin va h.

3-bosqich. Til butunlay *j* lashishga oʻtgan bosqich. Bu bosqichda adabiy tilga gʻarbiy (oʻgʻuz) guruhi tillarining taʼsiri kuchayadi.

Koʻrinib turibdiki, S. Y. Malov qadimgi turkiy tilni davrlashtirishni yozma yodgorliklar maʼlum boʻlgan davrlardan boshlaydi. Shuningdek, A. N. Samoylovich, A. K. Borovkov, A. M. Shcherbak va O. Usmonov kabi olimlarning oʻzbek va turkiy tillarni davrlashtirishi orasida farqlar kuzatiladi. Bu farqlar asosan, VI–VIII asrgacha boʻlgan turkiy tillarga munosabatda koʻrinadi. VI asrgacha turkiy tildagi yozma yodgorliklarning yoʻqligi masalani qiyinlashtirgan va qarashlar ham turlicha. Turkologlar urxun-yenisey, eski uygʻur-turk yozuvi yodgorliklari tilini oʻzbek tilining alohida davri deb qarasalari, baʼzilar bu davr yodgorliklari tilining oʻzbek tiliga aloqasi yoʻq deb hisoblaydilar¹. Qadimgi turkiy til va oʻzbek tili

¹ Bu haqda qarang: H. A. Баскаков. Введение в изучение тюркских языков. —М.: “Высшая школа”, 1969, 147–148-betlar; Ahmed Jaferoglu. Türk dili tarihi, Istanbul, 1984, 51-bet.

fonetikasi hamda leksikasidagi umumiylik borligi bugungi kunda oʻz isbotini topgan.

Turkiy tillarni davrlashtirish borasida A. N. Baskakovning tasnifi maʼlum darajada turkiy tillar taraqqiyotini qamrab olishga urinish boʻlgan edi. U turkiy tillar tarixini quyidagicha davrlashtiradi: 1 Oltoy davri. 2. Xun davri (miloddan ol. V asrdan milodiy V asrgacha). 3. Qadimgi turk davri (V–X asrlar). 4 Oʻrta turk davri (X–XV asrlar). 5. Yangi turk davri (XV–XX asrlargacha). 6. Eng yangi davr (XX asr boshlaridan bugungacha).

Albatta, N. A. Baskakovning mazkur davrlashtirishi XIX asrdan boshlab M. A. Kastren, V. V. Bartold, V. V. Radlov, P. M. Melioranskiy, B. Y. Vladimirsov, G. Ramstedt, V. Kotvich, K. Gryonbek, A. Jafaroʻgʻli kabi bir qator jahon turkologlarining qarashlari bilan hamohang. Yuqoridagi olimlar ham turkiy tillar tarixida olti davrni qayd etgan. Shuningdek, Osiyo xalqlari tarixiga oid asarlar va turk-moʻgʻul va tungus–manchjur tillari sohasida qiyosiy-tarixiy tadqiqotlar ham yuqoridagidek olti bosqichni davrlashtirish uchun asos boʻlgan.

Biz yuqorida skif tili ham qadimgi turkiy tilning ibtidosi va skiflar etnik jihatdan turkiy qavmlardan ekanini Gerodotning “Tarix” kitobidagi maʼlumotlarga va bir qator Yevropa olimlarining qarashlariga tayangan holda aytgan edik. Skifologiyaning bugungi yutuqlari shunday deb aytishga imkon beradi. Skif tilini rekonstruksiya qilish natijasida skif tilining fonetik tizimi va lugʻat tarkibi turkiy tillarniki bilan bir, degan fikrning mustahkamlanishiga olib keladi. Qolaversa, xalqlar yoki qabilalarning tarixiy taraqqiyoti bilan ularning tili oʻrtasida doimo muvofiqlik va mutanosiblik boʻlib kelgani uchun koʻhna turk davrini miloddan oldingi V asrgacha deb emas, balki milodiy V asrgacha deb belgilash maqsadga muvofiqdir. Buning ustiga, turkiy tillarni davrlashtirishda siyosiy-ijtimoiy jarayonlarni asos qilib olishdan voz kechgan holda, qoraxoniylar sulolasi davrida yaratilgan asarlarni qadimgi turkiy til sifatida qarash oʻrinlidir. XI–XII asrlardagi turkiy yodgorliklar tili, xususan, “Qutadgʻu bilig”, “Devonu lugʻatit-turk”, “Hibat ul-haqoyiq” leksikasi, fonetik tizimi, soʻz yasalishi, grammatik qurilishi qadimgi turkiy yodgorliklar tilidan keskin farq qilmasligi bugungi kunda ayondir. Ana shularni hisobga olib, turkiy tillar tarixini quyidagicha davrlashtirish maʼqul:

¹ Bu haqda qarang: Qozoqboy Mahmudov. Oʻzbek tilining tarixiy fonetikasi. — “Ijod” nashriyot uyi, Toshkent, 2006, 24–25-betlar.

1. Oltoy davri. 2. Skif davri (qadimgi davrlardan mil. ol. V asrgacha). 3. Xun davri (mil. ol. V asrdan mil. V asrgacha). 4. Qadimgi turk davri (VI–XI asrlar). 5. Oʻrta turk davri (XII–XV asrlar). 5. Yangi turk davri (X–XX asrlargacha). 6. Eng yangi davr (XX asr boshlaridan bugungacha).

Oltoy davriga oid lingvistik omillarning yoʻqligi masalani biroz murakkablashtirayotganday tuyuladi. Matnlar yoʻq boʻlgani holda, turkiy tillar ibtidosini oltoy davridan boshlash qanchalik maqsadga muvofiq degan savol tugʻilishi tabiiy. Bunday paytda hozirgi turkiy tillarning va qarindosh deb hisoblanadigan tillarning fonetik, leksik va grammatik tizimiga asoslanish turkologiyada qabul qilingan. Ana shu mezon asosida turkologlar oltoy davridagi turkiy tillar uchun umumiy xususiyatlar sifatida quyidagi omillarni asos qilib oladilar:

1. Unlilar garmoniyasining borligi.
2. Grammatik rodning yoʻqligi.
3. Artiklning yoʻqligi.
4. Tilning agglutinativ qurilishga egaligi.
5. Sifat va son ot oldida aniqlovchi vazifasida kelganda oʻzgarماسligi.
6. Egalik qoʻshimchalarning mavjudligi.
7. Predloglar oʻrnida koʻmakchilarning qoʻllanishi.
8. Aniqlovchining aniqlanmish oldida kelishi.
9. Ot turkumidagi soʻzlarning birlikda sondan keyin kelishi.
10. Ot turkumidagi soʻzlarning birlikda sondan keyin kelishi.
11. Qiyoslash oborotda chiqish kelishigining qoʻllanishi.
12. Bogʻlovchili konstruksiyalar oʻrnida sifatdash va ravishdosh oborotlarning ishlatilishi va h.

Bugungi oltoy tillari oilasiga kiruvchi tillarni qiyosiy-tarixiy, tizimli-ideografik va tipologik jihatdan oʻrganish shunday natijaga olib keladiki, ayrim turkiy tillar bilan moʻgʻul va tungus-manchjur tillari leksik tarkibida, soʻz semantikasi va strukturasi umumiy geografik va etno-ijtimoiy jihatlar aks etadi. Ayniqsa, bir boʻgʻinli oʻzaklarda bu holatlar aniq koʻzga tashlanadi. Masalan, quyidagi kategoriyalarga eʼtibor beraylik: I. Maʼlum obektlarning, hodisalarning jami maʼnosini bildiradigan soʻzlar: *Bö// Bu* oʻzagi aksariyat turkiy tillarda “butun, toʻliq, tugallangan” maʼnolarini bildiradi: *Bü+t(ün)* — “butun, yaxlit” (oʻzb.); *bo+d(un)* — qabilalar uyushmasi (qadim. turk.); *bö+t(lök)* — “mohiyat, biron narsaning magʻzi”; *bo+j(pa)* — “doira, doirasimon” (tat., boshq.); *bü+t(aj)* — “zich, yaxlit, uzluksiz” (yoqut); *bu+t(en)* — “toʻgʻrilangan” (moʻgʻul.); *bu+t(un)* — “butun” (tungus, manch.); *bu+t(er)* — “tugatmoq”

(tungus, manch.); *bi+k* “juda, gʻoyat, tugal” (boshq.); *be+d (uk)* — “har narsaning kattasi, ulugʻi” (DLT).

Mazkur guruhdagi oʻzakdosh soʻzlarning maʼno umumiyligiga xos jihatlarni “Tabiat: oʻsimliklar dunyosi” guruhiga mansub bir boʻgʻinli soʻz oʻzaklari ham tasdiqlaydi: *bo+r(çak)* — “noʻxat va dukkakli oʻsimliklar oilasidan boshqa oʻsimliklar” (tat., boshq.); *pu+r(çak)* — “bir dona noʻxat” (chuvash.); *buu+r(tsak)* — “noʻxat” (moʻgʻul.); *bo+r(ço)* — “dukkakli oʻsimliklar” (tungus, manch.); *bool+(jirghn)* — “meva” (qalm., moʻgʻ., xalx.); *bo+r(tek)* — “don”, *pjo+p(çjo)* — “don” (chuvash.); *bu+p(duka)* — “un, non, don” (tungus., manch.) va h.

Bulardan tashqari, yana boshqa kategoriyalarga mansub *bö* oʻzakli soʻzlar borki, oltoy tillari oilasiga kiruvchi turkiy tillarda maʼnodoshdir¹.

Yuqorida keltirilgan misoldan maʼlum boʻladiki, oltoy tillarida tarkibiy-semantik yadroning umumiyligi birgina leksema orqali tasdiqlanmoqda. Oltoy tillariga kiruvchi turkiy tillarning qarindoshligi, baʼzi turkologlar aytganiday, tillarning yaqinlashuvi tufayli yuz bermadi, balki oltoy tillarining etnik jarayoni tufayli yuz berdi. Yevroosiyaning etnik jarayoni va shunga bogʻliq ravishda til taraqqiyoti shunday xulosaga olib keldi.

Leksemalarni ideografik paradigma doirasida qarash lozimligini ham yuqoridagi *Bö* — oʻzakdosh soʻzlari koʻrsatadi. Oltoy tillari nazariyasi ilk bor ilgari surilganda ham, oʻzakdosh soʻzlar asos qilib olingan edi. Bu nazariyaning birinchi asoschisi qadimgi turkiy yodgorliklarni Sibirdan topgan shvetsiyalik ofitser I. Stralenbergdir. Oltoy tillarini alohida til oilasi sifatida qarashni ham I. Stralenberg oʻrtaga tashladi. U turkiy tillarning qarindoshligi masalasida soʻz yuritganda, bugungi singari “oltoy tillari” degan terminni qoʻllamadi, balki turkiy tillarni “ural-oltoy tillari” degan nom ostida birlashtirdi. U bir qiyosiy jadval tuzib, oʻttiz beshta soʻzning 32 turkiy tilda qanday ifodalanishini koʻrsatib berdi.

Jadvalda bahs mavzusi boʻlgan 32 til dastlab olti guruhga boʻlingan. (Stralenberg “tatar” terminini “turkiy” tillar va xalqlar maʼnosida qoʻllagan). Bular quyidagilardir:

¹ Qarang: A. Шайхулов. Алтайская цивилизация и отражение картины мира в тюркских, монгольских, тунгусо-манчжурских языках (на материале односложных корневых основ). — “Второй международный тюркологический конгресс. Современная тюркология: теория, практика и перспектива. раздел I, Туркестан(Казахстан) — 2006, 178–180-бетлар.

1. Fin-ugor (Stralenbergning fikricha, uyg'ur, lekin bu to'g'ri emas): mojar, fin, vogul, chereemis, permyak, votyak, ostyak xalqlari va ularning tillari.

2. Turk-tatar: yoqut, chuvash xalqlari va ularning tillari.

3. Samodiy xalqi va tili.

4. Mo'g'ul-manchjur: qalmiq, manchjur, tangut xalqlari va ularning tillari.

5. Tungus: tungus, qamasin, arin, koryak, kuril xalqlari va ularning tillari.

6. Qora dengiz va Xazar dengizi orasida istiqomat qilgan xalqlar hamda ularning tillari.

I. Stralenberg yuqoridagi jadvalda asosiy e'tiborni chuvash, tatar, boshqird, yoqut, turkman, qoraqalpoq, barabin-tatarlarga qaratgan. U turkologiyada qiyosiy-tarixiy usulni boshlovchilardan biri bo'ldi va tilning qadimgi etnik tarixni o'rganishda muhim omil ekanini ko'rsatib berdi.

Shuningdek, I. Stralenberg o'rtaga tashlagan ural-oltoy nazariyasi keyingi davrdagi turkologlar tomonidan rivojlantirildi. XIX asrda yashagan turkologlar orasida M. Kastrenning qarashlari diqqatga sazovor. U ural-oltoy tillarini besh guruhga bo'ldi: 1. Fin-ugor. 2. Samodiy. 3. Turk-tatar. 4. Mo'g'ul. 5. Tungus.

Ural-oltoy tillari nazariyasi ba'zi turkologlar tomonidan e'tirof etilgan. Turli oilaga mansub tillarni qiyosiy-tarixiy o'rganish rivojlanib borishi natijasida doimo qarindosh tillar doirasi kengayib borgan, qadimda bu tillarning qarindosh bo'lganini isbotlashga harakat bo'lgan. Turkologlar boshqa qarindosh tillarni izlashga intilar ekanlar, bu hodisa mutlaqo tabiiydir. Oltoyshunoslik tarixida bunday izlanishlar muvaffaqiyat bilan tugagani ma'lum. Masalan, 1915-yili fin tilshunosi Y. Stela, samodiy tillari fin tiliga qarindoshdir, degan g'oyani ilgari surdi. Keyingi tadqiqotlar Y. Stelaning fikrini tasdiqladi va samodiy tillari materiallaridan komparativ tilshunoslikdan foydalanilmoqda.

Ural-oltoy tillari nazariyasini ilgari surib, qo'llab-quvvatlagan turkologlarning qarashlari o'rinlidir. Aslida ural-oltoy tillari Shimoliy Osiyo tillaridan ajralib chiqqan. M. Ryasyanening fikricha, Shimoliy Osiyo tillarining ural-oltoy tarmog'i ilk tosh davrida — miloddan oldingi o'ninchi ming yillikda mavjud edi. Miloddan oldingi oltinchi ming yillikda oltoy tillari tarmog'i o'z navbatida Shimoliy Osiyo tillaridan ajralib chiqdi. Miloddan oldingi ikkinchi ming yillikda esa turkiy tillar oltoy tillari tarkibidan mustaqil til oilasi sifatida paydo bo'ldi. Xullas,

M. Ryasyanening mazkur nazariyasi ham yuqoridagiday ma'lum mezonlarga asoslangan.

XIX–XX asrlarda jahon turkologlari, jumladan, O. N. Byotlingk, B. Y. Vladimirsov, V. Tomson, G. Ramstedt, O. Donner, I. Budens va boshqalar oltoy nazariyasini qo'llab-quvvatladilar. Bular orasida mo'g'ulshunos B. Y. Vladimirsovning kuzatishlari diqqatga sazovor. U mo'g'ul tilining oltoy tillari tarixida tutgan o'rnini belgilab, oltoy tillari nazariyasini qo'llab-quvvatladi: “Mo'g'ul tili turkiy va tungus tillari bilan birga yagona ildizga ega bo'lib, shartli ravishda ularni oltoy tillari deb aytish mumkin. Qadimgi oltoy tili ma'lum emas, ammo oltoy tillari — mo'g'ul, turkiy, tungus tillari ma'lum bo'lib, bu tillar oltoy tilining taraqqiyoti jarayonida hosil bo'lgan”¹. Venger olimi Y. Nemet, V. Poppe ham B. Vladimirsovgga hamohang fikrlarni ilgari suradilar. Har ikki olimning fikricha ham, qandaydir qadimgi til bo'lgan va u tilning umumiy fonetik, leksik va grammatik xususiyatlari hozirgi turkiy tillarda hamda mo'g'ul va tungus-manchjur tillarida saqlangan ekan.²

Oltoy tillari oilasiga kiruvchi tillarning, shuningdek, yapon tilining o'zaro genetik aloqasi masalasi XX asr oxirlarida yana ham aniqlashtirildi va bu nazariya o'z ilmiy isbotini topdi³.

Oltoy tillarining tarixiy taraqqiyotini ko'rsatuvchi yozma matnlar yo'q ekanini yuqorida aytib o'tdik. Shunday bo'lsa-da, fonetik moslik, leksikada va qo'shimchalardagi uyg'unlik bu oilaga kiruvchi tillarning qarindoshligini isbotlovchi dalillardir. Masalan, *b—m* mosligi: *motan*: (koreys. “hamma”) — *mute*: (oltoy. “hamma, butun”) — *bodun*: (qadim. turk. “xalq, jamiki turkiy urug'lar”).

Oltoy tillari bilan qadimgi aloqalarini saqlagan ba'zi turkiy tillarda, jumladan, yoqut, xakas, boshqird, tungus, manchjur tillarida s-t-ç tovushlari mosligi ham oltoy davridagi qarindosh tillarning saqlanib qolgan xususiyatlaridandir: masalan, hozirgi o'zbek tilidagi “o'ttiz” so'zi quyidagicha shaklda qo'llanadi: gusin (manch.) — guçin (mo'g'ul.) — gutin (tungus.).

Xullas, turkiy tillar davrlashtirilganda, turkiy qavmlar va ularning

¹ Б. Я. Владимирцов. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхасского наречия. — Л.: 1929, 45-бет.

² Bu haqda qarang: Н. А. Баскаков. Введение в изучение тюркских языков. — М.: 1968, 148-бет.

³ С. А. Старостин. Алтайская проблема и происхождения японского языка. — М.: 1991, 3–4-бетлар.

tillari xronologik chegaralariga muvofiqiqligi inobatga olingan. Oltoy guruhiga kiruvchi tillarni davrlashtirishda qiyosiy-tarixiy usul eng maqbulidir.

Skif tili soʻz yasash modelining qadimgi turkiy til soʻz yasash modeliga mosligini avval koʻrib oʻtgan edik. Xun davridagi turkiy tilning xususiyatlarini aniqlashda ham, xuddi skif tili kabi, maʼlum bir chet manbalarga tayaniladi.

Ilk turkcha davr

“Ilk turkcha davr” degan termin Yevropa turkologiyasida “prototurkcha” degan termin bilan ham ataladi. Koʻchmanchi turk urugʻ va qabilalari tarixi bilan yaqindan tanishish shuni koʻrsatadiki, urugʻ va qabilalarning taraqqiyoti ular tilining lahjalarga boʻlinishiga olib kelgan. Qadimgi turklarning hayot tarzi, eʼtiqodi, turli qabilalar orasida bu boradagi farqlar, shubhasiz, qadimgi turkiy til lahjalariga ham taʼsir etgan. Qadimgi turklarning hayot tarzi yagona turkiy tilning, ayni paytda yagona yozuvning paydo boʻlishini shart qilib qoʻymagan. Qolaversa, bunga ehtiyoj ham yoʻq edi. Chunki turkiy qavmlarning bir qismi koʻchmanchilik hayotini boshdan kechirganlari uchun, bir qator etnik birlashmalar paydo boʻldi va tabiiyki, ularning tillarida ham farqlar yuzaga keldi.

Ilk turkiy til taraqqiyotida ikki bosqichni kuzatish mumkin. Birinchi bosqichni turkiy tilning boshlangʻich davri deb qarasa boʻladi. Tilning umumiy taraqqiyoti qonuniyatlari nuqtai nazari boʻyicha tahlil qilinganda, ilk davrdagi turkiy til urugʻ tillarining bir-biriga taʼsiri ostida rivojlanib bordi. Oʻsha zamonda begona qavmlarning turkiylashuvi, shuningdek, yana boshqa bir qator sabablar taʼsiri bilan yuzaga kelgan turk urugʻ va qabilalari sharqqa ham, gʻarbga ham yoyilib bordi. Mahmud Koshgʻariy “Devonu lugʻatit-turk” asarida koʻrsatgan qabila va urugʻlarning geografik hududi, ularning tillari oʻrtasidagi farqlar ham shundan dalolat beradi. Ilk turkiy til ham bir qator dialektlardan iborat boʻlganini Koshgʻariyning bergan maʼlumotlari, dalillari tasdiqlaydi. Ilk turkiy tilni bugungi adabiy tilga qiyoslab tasavvur qilish mumkin.

Ilk turkiy tilning xususiyati toʻgʻrisidagi tasavvurlarni urxun yodgorliklari ham maʼlum darajada toʻldiradi. N. Poppe soʻz boshidagi undoshlar ifodasiga koʻra, ilk turkiy til uchun quyidagicha tovush tizimini ishlab chiqdi.

Oltoy-bobo tili	*p	*b	*t	*d	*q	*gh	*k	*g	*z	*c	*y	*n	n*	*ç	*s
Moʻgʻul tili	o	b	t	d	k	gh	k	g	d	c	y		n	ç	s
Qadimgi turkiy til	o	*b	*t		q		*k				*y			*ç	*s

Soʻz oʻrtasi va oxiridagi undosh tovushlar tizimi qanday boʻlgani toʻgʻrisida aniq fikrlar yoʻq boʻlsa-da, ilk turkiy tilning *R* va *L* tovushli til boʻlganini eʼtirof etish mumkin.

Yuqoridagi jadvaldan shu narsa ayon boʻladiki, urxun yozuvlarining til xususiyatlarini tashigan va milodiy I asrga qadar davom etib kelgan ilk turkcha til taraqqiyoti tarixi jihatidan oltoy bobo tiliga solishtirilganda, dastlab ikki davrni bosib oʻtgan. Birinchi davrda *k* va *g*, *q* va *gh*, *t* va *d*, *n* va *ng*, *z* va *c* tovushlari hali alohida-alohida boʻlib ajralmagan, yaʼni mustaqil fonema sifatida yoʻq edi. Urxun yodgorliklarida buning qoldiqlarini koʻrish mumkin.

Ikkinchi bosqichda *r* tovushidan *z*, *l* tovushidan *sh* tovushi paydo boʻlganini turkologlar, xususan, N. Poppe eʼtirof etadi. Bu vaziyatdan turkologlar qadimiy xususiyatlarini saqlagan hozirgi turkiy tillarni aniqlashda foydalanadilar. Jumladan, chuvash tilini *r* va *l* xususiyatga ega til guruhiga, yoqut tilini esa *z* va *sh* xususiyatga ega turkiy tillar guruhiga kiritadilar.

Baʼzi turkologlar, jumladan, Yu. Nemet har ikkala turkiy tilning baravar taraqqiy qilgani toʻgʻrisidagi fikrni oʻrtaga tashlagan edi. Bundan koʻrinadiki, ilk turkiy tilning xususiyatlari, alohida belgilari toʻgʻrisida bulardan boshqa omillar, xususan, bir qator qavmlarning tillari aniqlashtirilishi, ular yashagan hududlari tayin etilishi ham kerakki, ana shunda ilk turkiy til toʻgʻrisidagi tasavvurlar yana ham oydinlashadi. Bu omillar yozma til toʻgʻrisidagi maʼlumotlar yoki oʻsha tildan baʼzi elementlar yoʻq davrlarga tegishlidir.

Ikkinchi davr — maʼlum bir yozma yodgorliklarda ilk turkiy tilning maʼlum biron tizimiga oid maʼlumotlar, lisoniy elementlar saqlanib qolgan davrdir. Biz bu davrni miloddan oldingi V asrda Markaziy Osiyoda istiqomat qilgan qadimgi turkiylar davridan boshlaymiz va ularning tilini ham shartli ravishda koʻhna turkiy til deb nomlaymiz. Bu davr turkiylari shumer yozuvlarida xurritlar yoki kurritlar deb eslanadi. Ular miloddan

oldingi uchinchi ming yillikning o'rtalarida Xitoyning shimolini, Mo'g'ulistonni, Jungariyani bosib olib davlat qurgan edilar. Birinchi ming yillik oxirida O'rta Osiyo, xususan, Sirdaryo etaklari, Orol dengizi bo'ylariga yetib keldilar. Eng qadimgi Xitoy manbalarida xitoylarning qo'shnisi bo'lgan Shan xun, Xuan yun, Xuang nu kabi nomlar bilan qayd etilgan qavmlar ham ana shu ko'hna turkiylar edilar.¹ Bu qavmlar haqida nisbatan jiddiy va izchil ma'lumotlar miloddan oldingi VIII asrdan boshlab uchraydi.

Ko'hna turkiylarning tili masalasida ko'p bahslar bor. Yuqorida ularning etnik jihatdan kelib chiqishi turkiy qavmlardan ekanini aytdik. Ularning tili to'g'risida turkologlar so'z yuritganlarida, bugungi venger va chuvash tillaridagi ba'zi so'zlar ko'hna turkiy til leksikasi uchun asos bo'la oladi, deb aytadilar. Shuningdek, ayrim turkologlarning fikrlariga ko'ra, ularning sharqdagi qo'shnilari syanbiylar tiliga ham ko'hna turkiy til asos bo'lgan edi.

Ko'hna turkiylarning boshqa turkiy qavmlar bilan etnik birligi ular tilining turkiycha ekanini belgilovchi yagona omil emas. Birinchi navbatda, Xitoy tarixiy manbalarida saqlanib qolgan qadimgi turkiy so'zlar orqali ham ularning tili to'g'risida ma'lum bir xulosaga kelish mumkin.

Ko'hna turkiylar tilida bir qator so'zlar harbiy sohaga va davlat tuzilishiga oid so'zlardir. Bu so'zlar xitoy tilidagi manbalarga o'tib saqlanib qolgani uchun, ko'hna turkiy tildagi so'zlarning fonetik qiyofasi o'zgarishga uchragan. Xitoy tilining monosillabik til bo'lgani bunga sababdir. Masalan, ko'hna turkiylarda *toki* unvoni bo'lgan. Olmon olimi de Grott gunlardagi bu unvonni turkiy tillardagi *togri/dogri* so'zi bilan bog'laydi. Zero, xitoy tilidagi "nien" ishorati bilan ifoda etilgan so'zlarning ma'nosi "hokim, odil, yaxshi" ma'nosini ifodalab, azaldan eng sharafli unvonlardan biri bo'lgan. K. Shiratorining aytishicha, Osmon o'g'illariga (ya'ni podshohlarga) nisbatan shu so'z ishlatilgan. K. Shiratorining yana takidlashicha, bu unvon *tu-si* shaklida ham bo'lgan va qadimgi turklarning nizomlari "to'g'ri, odil" bo'lganidan dalolatdir.

Yunon manbalarida eng qadimgi turkiycha so'z bo'lgan *asqhu* so'zi ham bor. Bu so'z "sut bilan aralastirib ichilgan yegulik" ma'nosini bildiradi. Bundan boshqa ba'zi so'zlar ham borki, ko'hna turkiycha so'zlar qadimgi turkiy tilga yetib kelgunga qadar fonetik jihatdan keskin

¹ Н. Аристов. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей. — Живая старина, вып. III—IV, 1896, 290-бет.

o'zgarishlarga uchramaganini, ilk turkiy tildagi so'zlar biron tarixiy voqea munosabati bilan qo'llanganini ko'rish mumkin.¹

Ko'hna turkiylarning kimligi va tili to'g'risida Yevropa olimlari XX asr boshidan buyon turli nazariyalarni aytib keladilar. Bu nazariyalarning eng ko'p tarqalgani — ko'hna turklarning turk qavmlaridan ekani va tili turkiycha bo'lgani to'g'risidagi qarashlardir. Bu nazariyalarni qo'llab-quvvatlagan olimlar quyidagilardir: Abel-Remyuze, Y. Klaprot, A. Semyonov, V. Ripper, Koskinen, K. Shiratori, S. Pritchak, Altxeym, J. Kloson.

Turkologlarning kuzatishlari shuni ko'rsatadiki, qadimgi turkiycha ism va unvonlardan bir yuz saksontasi miloddan oldingi V asrdan oldingi xitoy yozma yodgorliklarida saqlanib qolgan. Shuningdek, xitoyshunos olimlardan ba'zilari, Chin manbalarida yuzlab ko'hna turkiy so'zlar bor, deb e'tirof etadilar. Bu so'zlar qatorida "Xan shu" yilnomasida turkologlarga yaxshi ma'lum o'nta xitoycha ideogrammadan iborat ko'hna turkiy tildagi bir bayt ham bor. Bu baytni xitoyshunoslar turlicha o'qiganlar. Bunga sabab shuki, xitoy yozuvida *l* va *r* undoshlari uchun bitta belgi ishlatiladi, ya'ni ular farqlanmaydi, *ö* va *ü* unililari ham uchramaydi. Shu bois ko'hna turkiy tildagi yigirmaga yaqin so'zni har xil o'qish bilan birga, turlicha talqin ham qiladilar. Yuqoridagi Xitoy yilnomasidagi ko'hna turkiy tildagi baytning boshlanishida *çeng-li* ku-tu Shan-yu jumlasini uchraydi. "Xan shu" yilnomasida bu jumladagi so'zlar quyidagicha ma'no ifodalaydi: *çeng-li* — "osmon" ma'nosida, ku-tu — "o'g'il" ma'nosida, Shan-yu — "keng, buyuk" deganidir. Bu jumlaning mazmuni "Osmon o'g'li buyukdir" deganidir. Mazkur jumla Chin xoqonlarining unvoni sifatida ishlatilgan.

Mazkur jumladagi birinchi so'z qadimgi turkiy tildagi "osmon va xudo" ma'nosida qo'llangan *tängri* ning fonetik o'zgarish shakli ekani turkologlar tomonidan e'tirof etilgan. Faqat J. Dyorfer *tängri* so'zi tarkibidagi *ngr* undoshlar birikmasi sababli buning turkiycha so'z ekaniga shubha bildiradi. Uningcha, bu so'z *tanri* bo'lishi kerak, ya'ni bugungi turkiy tillardagi til orqa *ng* ko'hna turkiychada ham, qadimgi turkiychada ham yo'q. J. Dyorfer turkmanchada *tangri*, yoqutchada *tanara*, chuvashchada *türi* shaklida qo'llanishini asos qilib oladi.

Ammo shuni e'tiborga olish kerakki, qadimgi turkiy tildagi *ng* va *k* undoshlari bilan kelgan unililar yoqut tilida til orqa unililariga aylangan.

¹ Ahmed Jaferoglu. Türk dili tarihi. - Istanbul, 1984, 75-бет.

Qadimgi turkiy tilda
öküz
inäk
säkiz

yoqut tilida:
oghuz
inäx
aghiz va h.

Yoqut tilidagi mazkur til orqa unli va undoshlarini e'tiborga olib, *ng* undoshi ishtirok etgan *tängri* so'zi ham ko'hna turkiy tilda qoidaga aylangan *tangara* shaklida bo'lganini taxmin qilish mumkin.

Chuvash tilida *turi* shakli bu til tarixidagi biror xususiyat bilan bog'liq emas. Qadimgi turkiy tilda *ü* unlisi ishtirok etgan bir qator so'zlarda hozirgi chuvash tilida til orqa *a* unlisi qo'llanadi. Masalan:

Qadimgi turkiy tilda:
älig (qo'l)
är (er)
äblän- (oilali bo'l-)
äk- (ek-)

Chuvash tilida:
ali, ak
ar
avlan-
ak-

Qadimgi turkiy tildagi *tängri* so'zining chuvash tilida *turi* shakliga kelib qolishi keyingi taraqqiyot mahsuli bo'lib, sonor tovushlarning (*ng*) turkiy tillarda turg'un emasligi va til orqa undoshlarining ham o'zgarishga moyilligi bilan bog'liq hodisadir: *tängri* > *tagri* > *turi*.

Turk, ozarbayjon tilida *tanri* va turkman tilida *tangri* shakliga kelgunga qadar o'g'uz guruhidagi turkiy tillarda mazkur til orqa unlisining qo'llanishi ham *ng* undoshi ta'sirida yuz bergan bo'lishi mumkin. Sonor tovush *ng* til orqa undoshi bo'lgani uchun qadimgi turkiydagi til oldi *ü* unlisini til orqa *a* ga aylantirgan.

Miloddan oldingi asrlardan boshlab Chin muarrixlari o'z asarlarida bir necha turkiycha so'zlarni xitoycha yozuvda berishga urinib ko'rganlar. Ammo xitoycha yozuv bilan boshqa xalqning yozuvini o'z ohangida berish qiyin bo'lsa ham, xitoy muarrixlari yozib qoldirgan turkiycha so'zlarni tiklash mumkin. Xitoycha yozuv, dunyodagi fonetik yozuvlar singari, ma'lum tovush ifodasi ma'lum bir belgi bilan ifodalangan yozuv emas. Biron buyum nomini xitoycha yozuv bilan yozmoqchi bo'lsak, o'sha buyumning shaklini chizish lozim bo'ladi. Shunga ko'ra, xitoycha yozuvning alifbosi boshqa fonetik yozuvdagi harflar miqdoridan juda ko'p — bir necha ming shakllardan iborat. Buning ustiga, turkiy-run va eski uyg'ur-turk yozuvidagi *q, gh, h, r* harflari ishtirok etgan so'zlarni turkiycha ohangda xitoycha yozuvda va xitoycha talaffuzda berish mumkin emas.

Shuning uchun qadimgi davrdagi xitoy muarrixlari turkiycha so'zlarni xitoycha yozuv bilan berishda qiyinchiliklarga duch kelgan bo'lsalar-da, turkiycha talaffuzni imkon qadar saqlashga harakat qilganlar.

Ko'hna turkiylar davridagi to'ba tili ham turkiy tillarga mansubligi to'g'risida jahon turkologlari fikrlarini bildirganlar. To'ba tiliga oid unvonlar, atoqli otlar "Chin-shu" nomli xitoy yilnomasida saqlanib qolgan. To'ba tilidagi ayrim unvonlar esa atoqli otlardan kelib chiqqan. To'ba tilidagi ba'zi atoqli otlarni K. Shiratori, P. Pelliot, P. Boodberg tahlil qilganlar. To'ba tilidagi atoqli ot va unvonlar yuzasidan L. Bazen olib borgan tadqiqotlar diqqatga sazovordir¹. Quyida nomlari zikr etilgan turkologlar to'ba tilida aniqlagan atoqli va turdosh otlardan namunalari keltiramiz².

Xitoycha nomlanishi	To'ba tilida	Qadimgi turkiy yoki eski o'zbek yo boshqa turkiy tilda nomlanishi	Ma'nosi
1. Kapo-çene Ka-pak-çin	kapakçin	qapuqçi	darvozabon
2. Pi-te-çen< pyi- (yoki byi-) - tik-çin	bitigçin	bitigçi	bituvchi, kotib
3. Hsien-çen< qam-çin	qam-çin	cam-çin	otliq pochtaon, uloqchi

¹ Bu haqda qarang: Talat Tekin. Hunlarin dili. - Ankara, 1993, 24-b.
² Misollar Talat Tekinning yuqoridagi kitobidan olindi.

4. hu-lo-çen < quo-lak-çin	kurlagçin < kur-la-g-çin	kur, kurla	hukmdorni qurol bilan himoya qiluvchi kamar
5. ho-la-çen < qat-lat-çin	hat-laq-çin	atliq, atlaq	otliq, suvori
6. to-po-çen < tä-päk-çin	ta:pakçin	ta:pan	piyoda, yayov, tovon
7. a:çen < a-çin	açsin	alçin	To'ba saroyidagi oshxona qismi; bakovul
8. hu-lo	kural	kural	qurol
9. kih-wan-çen < kiet-miwançin	kelmerçin	kelemurçi (mo'g'ul.)	tarjimon
10. muh-kuh-lu	mukur, mukuri	muqur, muquliq (mo'g'ul.)	dumaloq
11. teu-lu, tou-lu < deu-luo	törü, törä	törü, törö	qonunga itoat etmoq
12. qutu	qut	qut	baxt, saodat
13. yanghu	alçi	alçi	ayyor, yolg'onchi

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, keltirilgan so'zlardan ikkitasigina mo'g'ulchadir. Bu ham qadimgi turkiy tildan keyingi davrga aloqador, qadimgi turkiy tilda saqlanmagan.

Yuqorida aytganimizdek, ko'hna turkiy tildan bir jumla ham saqlanib qolgan. Mavjud saqlanib qolgan so'z va jummalarga asoslanib, turkologlar ilk turkiy til *z/sh* tilga aloqador, deb bilgan edilar. Jumladan, Yu. Nemetning qarashi shunday. U qiz, okuz kabi so'zlardagi *z* tovushiga asoslanib, ko'hna turkiylar davridagi ilk turkiy til *z* guruh turkiy tillarga kiradi, deb hisoblaydi.

Yuqorida ko'hna turkiy tilda bir jumla "Chin-shu" yilnomasida

saqlanib qolgani to'g'risida aytgan edik. Endi o'sha jumlani ko'rib chiqamiz.

Chin sulolasi tarixi to'g'risidagi "Chin-shu" yilnomasida mil. ol. 329-yilda Po Yangda yuzaga kelgan bir voqea sababi bilan o'nta xitoycha belgidan iborat ko'hna turkiy tildagi bir jumla aniqlangan. Bu turkiycha jumla XX asr boshidan beri jahon turkologlarining e'tiborini jalb qilib keladi. K. Shiratori, L. Bazen va A. fon Gaben kabi Yevropa olimlari bu turkiycha jumla ustida ish olib borib, jumlaning turkiy tilda ekanini isbotlashga harakat qildilar. Mazkur jumlaning xitoycha matnini turkolog va xitoyshunoslar turlicha o'qigan bo'lsalar ham, hammalari bu jumlaning turkiycha ekanini e'tirof etganlar. Quyida o'sha jumlani keltiramiz:

Siu-ki ti-li-kang puh-koh ku-tu-tang

Mazkur jumla budda ruhoniysi Fo Tu Tengning bashoratidir.¹

Endi jumlani so'zma-so'z tahlil qilamiz.

Siu -ki xo tilida "qo'shin, lashkar" ma'nosini, *ti-li-kang* "chiqmoq" ma'nosini bildiradi; *puh-koh* Liu Yaoning unvonidir; *ku-tu-tang* "qo'lga tushiradi, tutib oladi, ushlab oladi" demakdir. Xullas, bu jumlaning mazmuni quyidagicha: "lashkar jang qilmoq uchun yo'lga chiqadi, Liu Yaoni qo'lga tushiradi".

Mazkur jumla tarkibidagi so'zlarni K. Shiratori, Ramstedt, L. Bazen, A. Gaben turkiycha ekanini quyidagicha tahlil qiladi:

Shiratori		Ramstedt		Bazen	
ko'hna turkiy	ma'nosi	ko'hna turkiy	ma'nosi	ko'hna turk	ma'nosi
Siu-ki	jang	Siu-ki=suka	jang qiladigan lashkar	Sio-g	qo'shin
ti-li-kang	chiqarmoq chi chiqmoq	ti-li-kang= taliqing// taliqang ²	chiqing	taqti	hujum

¹ "Chin-shu" yilnomasida bu jumla quyidagi voqea munosabati bilan keltirilgan: ko'hna turkiylarning Xo qabilasidan bo'lgan Shi lo boshqa ko'hna turk yo'lboshchisi Liu Yaoning raqibi edi. Liu Yao mil. ol. 329-yili lashkari bilan poytaxt Lo Yangni qurshab oldi. Shi Lo Liu Yao bilan jang qilmoqchi bo'ldi, ammo qo'l ostidagi qo'mondonlarining birontasi buni ma'qullamadi. Shi Lo rohib va folbin Fo Tu Tengga maslahat soldi. Fo Tu Teng doira shaklidagi bir qo'ng'iroqni chalib, undan chiqqan ovozga ko'ra, xo tilida yuqoridagi jumlani bashorat qildi.

² Ramstedt *taliqang* so'zidagi *l* qadimgi turkiy tilda *sh* ga aylanib, *tashiqing* (chiqing) shakliga kelgan, deb izohlaydi.

puh-koh	taxt, hukm- dor taxti	puh-koh= bügü ¹	dono	Id-	yubormoq
ku-tu-tang	tutmoq, olmoq, ushlab olmoq	kü-	ta'kid yukla- masi	qang	buyruq mayli qo'shim- chasi
		tu-tang	tutmoq	bokuking	lashkarbo- shini
				tuk tang ²	tuting

Mazkur ko'hna turkiy tildagi jumla yuzasidan A. fon Gaben ham o'tgan asrning 50-yillarida o'z fikrlarini bayon qilgan. U dastlabki ikki belgini, boshqa turkologlardan farqli ravishda särig //çärig (qo'shin) deb o'qigan. Qolgan so'zlarning o'qilishida ham A. Gabenning o'qish tamoyillarida farq bor.

Xullas, ilk turkiy til oltoy bobo tilidan uzluksiz ravishda davom etib kelganini yuqoridagi xitoy manbalaridan keltirilgan so'zlar ham tasdiqlab turibdi. Ilk turkiy tilning tarqalish hududlari ham nihoyatda kengdir — Markaziy Osiyoning sharqiy qismi, Janubiy Sibir O'rta Osiyo va bugungi turkiy qavmlar istiqomat qiladigan hududlarda mazkur til amalda bo'lgan.

Shu o'rinda ilk turkiy til bilan aloqador deb hisoblanayotgan etrusk tili haqida. Etrusk tilini qadimiy va zamonaviy tillarga solishtirib, bu tilning ildizlarini ochishga urinishlar ko'p bo'lgan. Etrusk tili qaysi til guruhiga kirishi haqidagi masala nihoyasiga yetmagan. Buning sababi shuki, etrusk yozuvi deshifrovkasi ustida ish olib borgan mutaxassislar ko'p qiyinchiliklarga duch keladilar. Bu qiyinchiliklar asosan, quyidagilarda ko'rinadi:

1. Ko'pincha so'z qayerda boshlanib qayerda tugashini yozuv matnidani bilib bo'lmaydi. Bir necha harflar guruhini ko'rib turamiz, ammo bu harflar bir so'zmi yoki ikkita qisqa bo'g'inli so'zdan iboratmi yoki jumlamani — bila olish qiyin. Bu jihatdan etrusk yozuvi ham turkiy-run yozuvlari xususiyatlariga o'xshaydi. Ammo turkiy-run yozuvidan farq qiladigan tomoni shuki, alifbo boshqa xalq yozuvidan o'zlashtirilgan va etrusk tili fonetikasi talablariga javob bermaydi. Etrusklar ba'zi tovushlarni ifodalash uchun goh bir harfni, goh boshqa harfni ishlataverganlar. Kotiblar yozuvni bir tizim holiga keltirishni

¹ *bügü* mo'g'ul tilidagi böge (shomon) so'zidir.

² *tuktang* so'zida metateza hodisasi yuz bergan bo'lib, asli *tutqang* dir.

o'ylamaganlar. Masalan, *p* tovushini ifodalash uchun ishlatilgan harf ayni paytda *b*, *bh* ni, *c* tovushini ifodalash uchun ishlatilgan harf *k*, *g*, *q*, *tz*, *teh* tovushlarini ham ifodalagan.

2. Etrusklar tarixiga oid ma'lumotlar, asosan, miloddan oldingi birinchi asrlarga mansubdir. Ular semit yozuvidan konsonant yozuv tizimini o'zlashtirganlar. Masalan, finikiy tilida *malkat* (malika) *mlkt* shaklida yozilgan. Ammo bu so'z *malkat* ekanini anglash kerak bo'lgan. Etrusk yozuvning bu xususiyatlari ham turkiy-run yozuviga o'xshaydi.

Etruskologiyani Yevropada fan sifatida o'rganish boshlanganda, asosiy masala — etrusklar va ularning tili qanday kelib chiqqan, degan masala edi. Milodiy I asrda yashagan imperator Klavdiy bu masalaga oid 20 jildlik kitob yozgan. Uning kitoblari Aleksandr kutubxonasi joy olgan, ammo hammasi yonib tamom bo'lgan. O'sha davrdan etruskologiya sohasida tarixchi Dionisiyning etrusklar va etrusk tili haqida aytdan gaplaridan boshqa biron sahifa material saqlanib qolmagan. Uning kuzatishicha, etrusklarning tili, udumlari va odatlari biron xalqda takrorlanmas ekan.

XV asrdan boshlab etruskologiya fan sifatida shakllandi. Asosiy e'tibor etrusk tilining paydo bo'lishiga qaratildi. Etrusk tilining kelib chiqishini semit, kelt, slavyan, ugor-fin, arman, alban, shumer tillariga bog'ladilar. Ammo hamma izlanishlar hanuzgacha muvaffaqiyatli bo'lib chiqmadi. Hozirgi paytda etrusk tili miloddan oldingi ikkinchi ming yillikda Italiyada istiqomat qilgan xalqning tili bo'lgan edi, degan qarashlar hukmrondir. Etrusk tili morfologiyasini o'rgangan olimlar bu tildagi fe'l zamonlari, mayllari alban tiliga yaqinligini aytmoqdalar. Ammo mashhur etruskologlarning aytishlaricha, etrusk yozuvlarining deshifrovkasi ham, leksik tarkibi va morfologik tuzilishi, sintaktik qurilishini o'rganish masalasi hal bo'lmagan. Shu bois ilk turkiy til bilan etrusk tilini, etrusk yozuvlari bilan turkiy-run yozuvlarini qiyosiy aspektda o'rganish ularning qarindoshligi masalasini yo rad qilishi yoki tasdiqlashi mumkin.

Qadimgi turkiy adabiy til xususiyatlari

Qadimgi turkiy tilning adabiy til sifatida shakllanganini qadimgi turkiy yozma yodgorliklarning leksik qatlami ko'rsatib turadi. Qadimgi turkiy yodgorliklarni ilk bor tadqiq etgan V. V. Radlov yozuv xususiyatlariga, fonetik va morfologik xususiyatlarga asoslangan holda, bu davrda uchta dialekt qadimgi turkiy adabiy tilni shakllantirganini aytdan edi. Bu dialektlar quyidagilardir: 1) qadimgi shimoliy dialekt (turk-sir dialekti,

bu “oq turklar yoki g’arbiy turklar” degan ma’noni bildirib, hozirgi O’rta Osiyoda istiqomat qilgan turkiy qavmlarni bildiradi); 2) qadimgi janubiy dialekt (uyg’ur tili); 3) aralash dialekt (buni “aralash til” deb ham aytish mumkin).

Qadimgi shimoliy dialekt (ya’ni turk–sir dialekti) Kul tigin, Bilga xoqon, To’nyuq yodgorliklarida, Ungin, Xoyto Tamir va ko’plab Yenisey yodgorliklarida, Qorabalsag’un yodgorligida, shuningdek, Sharqiy Turkiston yodgorliklarida, Turfondan topilgan qog’oz parchalaridagi matnlarda kuzatiladi. Har bir dialektning fonetik, morfologik xususiyatlari mavjud va shu xususiyatlari orqali dialektal farqlar aniqlanadi. Masalan, shimoliy dialektning asosiy fonetik xususiyatlari quyidagilardan iborat: 1) anlautda: jarangsiz undoshlar *k, q, t, s, sh, ç*; ; jarangli lab undoshi *b*; sonor *n, m*; til o’rta cirg’aluvchi *j*; 2) inlautda: anlautda uchraydigan hamma undoshlar — *g, d, z* jaranglidir va *h*. Xullas, fonetik xususiyatlardagi o’zgarishlar qaysi dialektga mansublikni ko’rsatib turadi. Shimoliy dialektning xususiyatlaridan yana biri kishilik olmoshlarida *m* ning *b* ga o’zgarishidir: man — ban, ming — bing.

“Oltin yorug’”, turkiy tillarni davrlashtirish nazariyasiga ko’ra, qadimgi turk davri (V–VIII asrlar)ga mansub. Shuningdek, yozma yodgorliklar tili, xususan, turk-uyg’ur yozuvidagi yozma yodgorliklarning tili nuqtai nazaridan ham “Oltin yorug’” qadimgi turkiy yozma adabiy til shakllangan davrga aloqador. “Oltin yorug’”dan tashqari, turk-uyg’ur yozuvidagi moniylik oqimiga oid qator yozma yodgorliklar, huquqqa oid hujjatlar, buddaviylikka mansub “Maytri smit” va boshqa janrlardagi yozma yodgorliklarning til xususiyatlari ham qadimgi turk davridagi yozma adabiy til xususiyatlarini o’zida gavalantiradi. Bu davrdagi adabiy til, xususan, turk-uyg’ur yozuvini yaratgan qavmlar tili Qoraxoniylar davridagi (XI–XII asrlar) adabiy tilning shakllanishiga ham ta’sir ko’rsatdi.

Albatta, turkiy qavmlar o’rnashgan hududlardagi qadimgi turkiy adabiy tilni bu davr uchun yagona til deb xulosa chiqarish bir yoqlamalikka olib kelishi, ya’ni VII–X asrlarda turkiy qavmlar yashagan hududda amal qilgan adabiy til o’zgarmagan degan xulosaga olib kelishi mumkin edi. Mashhur turkolog Amir Najib “bir necha adabiy tillar” to’g’risidagi qarashlarini ilgari surganda¹, haqli edi. Bir necha adabiy

¹ А. Н. Нажип. Исследования по истории тюркских языков XI–XIV вв. — М.: Главная редакция Восточной литературы, 1989, 3-бет.

tillarning shakllanishiga asosiy sabablardan biri — turkiy qavmlarning Markaziy Osiyodan tortib g’arbgga tomon turli hududlarga qadimdan yoyilib ketganidir. Agar Oltoy davridagi turkiy tillarni adabiy tilning ibtidosi deb qaraydigan bo’lsak, “bir necha turli adabiy tillar” turkiy qavmlar hayotida faqat o’rta asrlarda emas, balki azaldan muhim rol o’ynaganini ko’rish mumkin. Bu tillarning eng qadimgi davrlardan amal qilganini fonetik qonuniyatlar va hodisalar ham ko’rsatadi. Jumladan, rotatsizm (*r — z*) va lambdaizm (*l — sh*) hodisasiga turkologlar alohida e’tibor qaratib, Oltoy davrining asosiy xususiyatlaridan biri sifatida e’tirof etadilar. Ammo bu qarashlarning aksi ham bor. Masalan, XX asr boshlarida venger olimi Z. Gombots *z* ni Oltoy davrida birlamchi, *r* ni esa keyingi hodisa, deb, *sh* — birlamchi, *l* esa ikkilamchi hodisa deb qaragan edi¹.

Biz bu o’rinda Oltoy nazariyasi to’g’risidagi qarashlarni tahlil qilmoqchi emasmiz, balki qadimgi turkiy adabiy tillarning shakllanishi to’g’risida to’xtalib, Oltoy davridan boshlab bir necha turkiy tillar amalda bo’lganini ko’rsatmoqchimiz, xolos. Albatta, qadimgi turkiy tillarga tarixiy nuqtai nazardan yondoshilsa, birinchi navbatda, ularning amal qilish doirasiga e’tibor qaratish kerak bo’ladi.

Qadimgi turkiy adabiy til Markaziy Osiyoning turli hududlarida amal qilish jarayonida mahalliy dialektlarning ta’siri ostida o’zgarishga uchragani tabiiy hol. Shuning uchun ham ayrim turkologlar (masalan, Amir Najib) turli hududlardagi turkiy tillarga nisbatan “adabiy dialekt” terminini qo’llaganlar. U yoki bu guruhdagi yozma yodgorliklarga nisbatan “adabiy dialekt” “adabiy til” tushunchasi o’rnini bosadi². Bu qarash faqat o’rta asrlardagi yozma yodgorliklarga nisbatan emas, balki qadimgi turk davridagi yodgorliklarga nisbatan ham qo’llanishi mumkin. Masalan, urxun yodgorliklari tili bilan yenisey yodgorliklari tili o’rtasidagi (xususan, tovush tuzilishidagi), Urxun–Yenisey yodgorliklari bilan turk-uyg’ur yozma yodgorliklari tili o’rtasidagi (tovush, morfologik tuzilishi, leksika) farqlar shunday fikrga undaydi. Bu farqlar tahlilida yozuv turlari va xususiyatlarini nazarda tutish lozim. Shubhasiz, bu dalillar bitta til emas, balki qadimgi turkiy tillar bo’lgani va Markaziy Osiyoning katta hududidan g’arbgacha yoyilganini dalillashga xizmat qiladi.

“Oltin yorug’” tilida VII–VIII asrdagi qadimgi turkiy til xususiyatlari

¹ Bu haqda qarang: Ж. Туймабаев. Становление и развитие алтайской теории и алтаистики. — Туркестан, 2006, 66–67-бетлар.

² А. Нажип. Yuqoridagi asar, 3-бет.

ham saqlangan. Bu xususiyat, ayvalo, har ikkala guruhdagi yozma yodgorliklar tilining *d* guruh tillariga mansubligida ko'rinadi. Masalan: *ädgü* (ezgu, yaxshi), *ädgüti* (yaxshilab), *qodup* (qo'yib), *qodi* (quyi), *adaq* (oyoq), *qod-* (qo'y-), *yadilmamish* (yoyilmagan) va h. Yoki Oltoy davridagi *r* dan *z* ga o'tgan holat ham "Oltin yorug'"da uchraydi: *közünti* (ko'rindi), *közünür azun* (hozirgi olam), *közünür öd* (hozirgi zamon). Xullas, "Oltin yorug'"ning qadimgi turkiy tillarga xos umumiy tovush xususiyatlariga va tovush o'zgarish qonuniyatlariga to'xtalmay¹, uning tili *d* guruh tillariga mansub ekanligini qayd etish bilan cheklanamiz. Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'atit-turk"ida turkiy qabilalar tilidagi tovush o'zgarishlariga bog'liq holda guruhlanish berilgan² bo'lib, "bir necha turkiy adabiy til" tushunchasini asoslashda uning tasnifi ham muhim dalil bo'lishi mumkin. Buning ustiga, V–VIII asrlardagi leksik qatlam, grammatik shakllar va unlilar tizimi ham "Oltin yorug'"da davom etgan.

Barcha davrdagi adabiy til singari, IX–X asrlardagi turkiy til adabiy til mezonlari asosida shakllangan, buni yuqoridagi til xususiyatlari ham ko'rsatadi. Adabiy til — tarixiy kategoriya, bu davrdagi adabiy til o'zgarishsiz hamma davrda bitta vazifani bajara olmaydi, chunki "jamiyatning taraqqiyot darajasi, xalqning umumiy madaniy saviyasi, shuningdek, adabiy tilning shakllanish darajasi"³ birday bo'lmagan. Adabiy tilning mazkur mezonlari bevosita qadimgi turkiy tillarga ham taalluqlidir. IX asrga kelganda ijtimoiy-madaniy hayot, qadimgi turkiy jamiyatdagi dunyoqarash VII–VIII asrdagiga nisbatan keskin o'zgardi. Buning natijasida adabiy tilda ham keskin o'zgarishlar yuz berdi. Bir so'z bilan aytganda, "Oltin yorug'" IX–X asrdagi turkiy adabiy tilning muhim xususiyati — polivalentlik, ya'ni shu davrdagi xalqning hamma ehtiyojlarini qondirishi bilan adabiy til vazifasini bajaradi. Bu davrdagi til orfoepik, orfografik, grammatik va lug'aviy jihatdan ma'lum o'lhovga ega.

Adabiy tilning amal qilish doirasi davrlar o'tishi bilan o'zgarmay qolmaydi. Faqat ijtimoiy-siyosiy, madaniy muhit sabab bo'lib qolmay,

¹ Qadimgi turkiy tildagi boshqa fonetik o'zgarishlar haqida qarang: H. A. Баскаков. Введение в изучение тюркских языков. — М.: "Высшая школа", 1969, 160-bet.

² Koshg'ariy Mahmud. Devonu lug'atit-turk. — Toshkent, 1 jild, O'zbekiston Fanlar akademiyasi nashriyoti, 1960, 68-bet.

³ Лингвистический энциклопедический словарь. — М.: 1990, 270-bet.

etnik jarayonlar ham adabiy tilning o'zgarishiga sabab bo'ladi. Jumladan, IX–X asrdagi qadimgi turkiy adabiy til VII–VIII asrdagi turkiy tilning fonetik va morfologik mezonlari asosida shakllandi, ya'ni adabiy til taraqqiyotida uzluksizlik davom etdi. Tilning sintaktik qurilishi, turkiy tillarning lug'at tarkibidagi keskin o'zgarishlar "Oltin yorug'"ning IX–X asrdagi adabiy til namunasi sifatidagi vazifasini belgilab berdi. Bu vazifa — turkiy qavmlar orasida ma'lum aqida va g'oyalarni targ'ib qilishdan iborat bo'ldi. Ammo "Oltin yorug'"ning sintaktik qurilishidagi o'ziga xoslik — bir gap doirasida bir necha oborotlarning qo'llangani va qabilalar tillaridan bu davrdagi adabiy tilga ko'plab so'zlar kirib kelgani ikki davr tillari o'rtasida keskin farqlar borligini ko'rsatadi.

"Oltin yorug'" IX–X asrdagi qadimgi turkiy tilning alohida, o'ziga xos ko'rinishi bo'lib, Sharqiy Turkiston va uning atroflaridagi qavmlar uchun yozma adabiy til sifatida amal qila boshladi. Bu o'rinda Amir Najip turkiy adabiy tillarning mustaqilligi g'oyasi to'g'risidagi fikrni o'rtaga tashlaganda, u haq ekani ayon bo'ladi.

Yuqorida "Oltin yorug'" leksikasi bu hududdagi adabiy tilning asosiy belgilaridan biri ekanini aytdik. Leksik qatlamdagi o'zgarishlar shuni dalillaydiki, "Oltin yorug'" leksikasi o'g'uz, chigil, qipchoq lahjalari asosida shakllangan, bu qavmlar "Oltin yorug'" yaratilgan davrda Markaziy Osiyo hayotida katta rol o'ynagan edi. "Oltin yorug'"da chigil¹ lahjasiga oid so'zlar o'g'uz lahjasiga xos leksik qatlamdan miqdor bo'yicha

¹ Chigillar "Devonu lug'atit-turk"da muhim rol o'ynagani to'g'risida ma'lumotlar berilgan. Koshg'ariyning ko'rsatishicha, "chigil — uch xil turkiy qabilalar nomi: 1) Barsag'an quysisidagi Quyas shaharchasida yashovchi ko'chmanchilar; 2) Tiroz yaqinidagi shaharchada yashovchilar ham chigil deb ataladilar. Shunday atash asoslidir, chunki Zulqarnayn arg'ular shahriga yetganda, qattiq yomg'ir yog'ib, yerlar loy, botqoq bo'lib ketgan va Iskandariy yurolmay qiynalgan. U xafa bo'lib, forsicha "in chi gil ast" — bu qanday loy, bundan qutulolmaymiz, deb g'azablangan. So'ng u yerda bir bino qurishga buyurdi, so'ng bu kunlarda chigil deb ataluvchi qo'rg'on barpo qildi. U yerda yashovchi turkiy qabilalar ham shu nom bilan (chigiliy) deb ataladilar. Shundan so'ng bu nom har yoqqa tarqaldi. O'g'uzlar shahri u yerga yopishgan edi va ular chigillar bilan har vaqt urishar edilar, hatto oralaridagi xusumat bugungacha saqlanib kelmoqda. O'g'uzlar chigillardek kiyinib, ularning urf-odatlarini qiluvchi turklarni ham chigil deb ataydilar, ya'ni ular Jayxundan yuqori Chingacha bo'lgan yerlarda yashovchi turkiy qabilalarning hammasini ham chigil deb ataydilar, bu xatodir; 3) Qashqarda bir qancha qishloqlarda yashovchi turkiy qabilalar ham chigil deb ataladi. Bular ham bir yerdan tarqalgandirlar" (Devonu lug'atit-turk, I jild, 374-bet)

keyin turadi: *adin* (boshqa), *azun* (dunyo), *yarliq* (yorliq, amr), *ong* (o'ng taraf), *qum* (qum), *tägin*— (etish-), *ud* (sigir), *ulush* (qishloq) va hohazo. Shuningdek, qipchoq lahjasiga oid qatlam ham sezilarli darajada mavjud. Lahjaga oid leksik qatlamning mavjudligi og'zaki koynening ta'siri bilan belgilanadi. Koyné "qanday gapirish lozimligi to'g'risida yo'l-yo'riq beradigan mukammal mezon. U qonunlar to'plami yoki diniy aqidalar majmui singari mezon turi bo'lib, o'zicha o'zgaraydi... Agar koyneda o'zgarish yuz beradigan bo'lsa, tashqaridan mezonga aloqasi bo'lmagan qandaydir kuch unga ta'sir etishi mumkin. Mezonda bu singari o'zgarishni keltirib chiqaradigan sabablar madaniyatning hamma sohalarida bir-biriga o'xshashdir... Qonunlar to'plami ham qanchalik mukammal ishlangan bo'lmasin, u har doim amalda qo'llangan paytda faoliyatda ma'lum erkinlikka yo'l qo'yadi"¹.

Qadimgi turkiy va mo'g'ul tillari munosabati

Qadimgi turkiy til to'g'risida so'z ketganda, albatta qadimgi mo'g'ul tili to'g'risida ham so'z yuritiladi. Rus va Yevropa turkologiyasida "turk-mo'g'ul" termini bir tushuncha sifatida ishlatiladi. Qadimgi turkiy tilning ibtidosi oltoy tillaridan, mo'g'ul tili esa o'z manbaini qadimgi turkiy tildan boshlaydi.

Oltoy tili turk-mo'g'ul va tungus-manchjur tillariga ajralgandan keyin, mo'g'ul tili qadimgi turkiy tilning bir tarmog'i sifatida shakllandi. Shuni ta'kidlash kerakki, mo'g'ul tili mustaqil til sifatida oltoy davrida boshqa oltoy tillaridan ajralib chiqmagan edi. Bu jarayonni deyarli barcha turkologlar e'tirof etadilar. Aslida mo'g'ul tilining shakllanishini qitaniylardan boshlash maqsadga muvofiqdir. Qitaniylar urxun yodnomalarida o'g'uz qavmlarining dushmani sifatida bir necha marta eslanadi. Qitaniylar musulmon manbalarida qora xitoylar deb ham yuritiladi.

Rashididdin Fazlulluoh Hamadoniy turkiy xalqlar qadimda dunyoning ko'p qismini egallagani to'g'risida yozganda, mo'g'ullar turkiylardan ajralib chiqqanini ko'rsatadi. Ammo mo'g'ullarning turkiylardan qachon ajralib chiqqanini aniq ko'rsatmasa ham, ularning tili va shevalarini shunday ifoda etadi: "Zamonlar o'tgan sari bu xalqlar (turklar va ulardan ajralgan mo'g'ullar — N. R.) ko'p urug'larga bo'linib

¹ Г. Пауль. Принципы истории языка. — М.: изд. "Иностранной литературы", 1960, 474—475-betlar.

ketdi, hamma davrda har bir urug'dan (yangi) urug'lar kelib chiqdi, har biri ma'lum sabablarga ko'ra o'z ismi va laqabiga ega bo'ldi... [Turklarning] tashqi qiyofasi, *tili va shevalari* (ta'kid bizniki — N. R.) bir-biriga yaqin bo'lsa ham, shunga muvofiq fe'l-atvoridagi farqlar, [ular egallagan] har bir viloyat iqlimining tabiiy xususiyatlari, har bir turkiy xalqning tashqi qiyofasi va tilida ma'lum darajada asosiy farqlar kuzatiladi. Shunga qaramay, oxirgi vaqtlargacha hech kim [turkiy xalqlarning] ko'plab shoxobchalari ro'yxatini yozma shaklda bir tizim holiga keltirmadi"¹.

Til va shevalardagi Rashididdin ko'rsatgan yaqinlik shu jihatdan ahamiyatli, ular mo'g'ul qavmlari tilining turkiy qavmlar tiliga yaqinligini ta'kidlamogda. Mana shu dalilning o'ziyoq mo'g'ul tili qadimgi turkiy tilning bir dialekti bo'lganini tasdiqlaydi.

Turk-mo'g'ul tili miloddan oldingi V asrda Markaziy Osiyo qavmlari uchun yagona til edi. Ma'lum bir turkiy til bu davrdan boshlab turkiy qavmlar o'rtasida asosiy aloqa vositasi bo'lganligi to'g'risida ham fikrlar bor. Jumladan, V. V. Bartold chuvash tili yuzasidan olib borilgan tadqiqotlarga tayangan holda, "bu davrda (ya'ni mil. ol. V asrda — N. R.) turkiy guruhga mansub tillarning muhim belgilari hali shakllanmagan edi", deb aytadi. Bu fikri bilan V. Bartold turk-mo'g'ul tillarining umumiyligiga ishora qiladi. Shu xulosalariga tayanib, u chuvash tili Markaziy Osiyo sharqidagi ko'hna turkiylar tili bilan genetik tomondan bog'liq, deb ta'kidlaydi va bu qarashlarini venger tilidagi qadimgi turkiy til elementlari bilan chuvash tilidagi o'xshashliklarni qiyoslagan holda ilgari suradi². Ko'plab venger va nemis turkolog olimlari — K. Shiratori, B. Munkasi, A. fon Gaben, Yu. Nemet, L. Bazen kabilarning ishlarida chuvash va venger tillaridagi qadimgi turkiy til elementlari tadqiq etilgan³. Qolaversa, hozirgi har bir turkiy tilda shubhasiz, qadimgi turkiy til elementlari (leksikada, grammatik shakllarda, sintaktik qurilishda) bor. Masalan, hozirgi turk tilida sifatdosh (-mish, -duk, -dük) shakllarining qo'llanishi bunga bir misoldir. Ammo turkologlar venger va chuvash tillarini qadimgi turkiy tilga qiyoslaganlarining sababi — chuvash tilining boshqa turkiy tillarga qaraganda qadimiy, Markaziy Osiyoning sharqida keng hududda asosiy aloqa vositasi bo'lganini dalillash edi.

¹ Рашид-ад-дин. Сборник летописей. М. — Л.: 1952, 75-bet.

² В. В. Бартольд. Сочинения, т. V. — М.: 1968, 542-bet.

³ Bu olimlarning tadqiqotlari haqida qarang: Н. Баскаков. Yuqoridagi asar, 154-bet.

Chuvash tilining, shu bilan birga yoqut tilining ham, geografik joylashuvi bu tillarni boshqa tillardan ajralgan, asl holatini saqlagan holda rivojlanishiga sabab bo'lgan. Yoqutlar uzoq shimolga ketib, turkiy qavmlar hayotidan uzilgan. Chuvash tili esa Itil (Volga) bo'ylarida saqlanib qoldi. Volga bo'ylariga O'rta Osiyodan turkiy qavmlar ko'chib o'tdi. Shuning uchun chuvash tili o'rta asrlarda hozirgiga nisbatan keng tarqalgan edi, deb aytish mumkin.

Chuvash tilining ilk o'rta asrlarda o'ziga xos til bo'lganini hamda keng hududga tarqalganini arab geograf va sayyohlari ham tasdiqlaydi. Ular Janubiy Rus yerlaridagi bajnoqlardan tortib Xitoy chegarasigacha bo'lgan hududlardagi turkiy qavmlar tillari o'rtasidagi o'xshashlikni aytadilar. Shu bilan birga, bulg'orlar (ya'ni chuvashlar — N. R.) va xazarlar boshqa turkiy qavmlarga notanish bo'lgan alohida tilda gaplashganlar, deb aytadilar. Xazarlarning geografik joylashuvini aytar ekanlar, Itil daryosining o'rta oqimida yashaganlar, deb ko'rsatadilar. Darvoqe, chuvashlar va xazarlar tilida Itil degan so'z "daryo" ma'nosini bildiradi. Ana shu Itil nomidan kelib chiqib, turkologlar, chuvash tilida xazarlar ham gaplashganlar, deb hisoblaydilar. Bugungi chuvash tili chuvashlar va xazarlardan qolgan tildir. Ayni paytda qadimgi turkiy tilning ko'hna turkiy til davridagi shaklini tasavvur qilishga, qadimgi turkiy tilning ko'hna turk davridan boshlab Markaziy Osiyoda o'ynagan rolini va imkoniyatlarini ko'rsatadigan til chuvash tilidir.

Demak, chuvashlar sharqiy ko'hna turkiylarning avlodi ekanini e'tiborga olsak, mo'g'ullar hali bu davrda mustaqil qavm sifatida shakllanmagani ma'lum bo'ladi. Shuningdek, mo'g'ul tili ham ilk o'rta asrlarda qadimgi turkiy tildan ajralib chiqmagan edi. Xususan, turk xoqonligining poytaxti Mo'g'uliston hududida bo'lgani, barcha mo'g'ul qabilalari ham turk xoqonligi hududida yashagani uchun mo'g'ul tili qadimgi turkiy til tarkibidan turk xoqonligi davrida ajralib chiqqan boshlagan deb aytish mumkin.

Yana qadimda Mo'g'uliston hududida yashagan ba'zi qabilalar borki, ularning tili to'g'risida ham, kelib chiqishi to'g'risida ham turli fikrlar bor. Gap syanbiylar to'g'risida ketmoqda. Syanbiylar tarix sahnasida milodning I asrida paydo bo'lgan. Syanbiylarning tili ham, kelib chiqishi ham qadimgi turkiylardan, degan fikrlarga ko'pchilik turkologlar shubha bilan qarab kelganlar. Mashhur turkolog P. Peloning xabar berishicha, xitoycha adabiyotlar orasida syanbiycha-xitoycha lug'atlar saqlanar ekan. P. Pelo bu lug'atni o'rganish jarayonida syanbiy tili turkiy tillar oilasiga kiradi, degan xulosaga keldi. Shu bilan birga, P. Pelo xitoycha

adabiyotlarga asoslanib, urxun yodnomalarida eslangan qitaniy tili lug'ati borligini ham eslaydi. Bu lug'atlar shuni dalillaydiki, ilgari tungus xalqiga mansub deb qaralgan syanbiylarning, shuningdek, qitaniylarning tili ham hali milodning boshlarida mo'g'ul tili sifatida ajralib chiqmagan edi. Mo'g'ul tili leksik qatlami hali bu davrda yo'q edi. Mazkur lug'atlar mo'g'ullar turkiy qavmlardan ajralib chiqmasdan oldin yaratilgani uchun syanbiycha-xitoycha va qitaniycha-xitoycha lug'atga asoslangan holda har ikki qavm mo'g'ul tilida so'zlashgan degan fikr kelib chiqmaydi, balki qadimgi turkiy tilda so'zlashgani ayon bo'ladi.

Ma'lum bir tilning, jumladan, mo'g'ul tilining ko'hna turk davrida alohida til sifatida ajralib chiqqani to'g'risidagi qarashlarga shunday munosabat bildirish mumkin: ko'hna turk davriga yoki qadimgi turk davriga oid mo'g'ul tilidagi yozuv yodgorliklari topilsagina, bu tilning turk-mo'g'ul tillari guruhidan alohida til sifatida ajralib chiqqani to'g'risida so'z yuritish mumkin. Ammo mo'g'ullar qadimgi turkiy-run yozuvidan foydalanganlar. Turkiy qavmlardan ajralib chiqqanlaridan keyin ularning yozuvi bo'lmagan. Faqat Chingizxon O'rta Osiyoni ishg'ol qilgandan keyin mo'g'ul yozuvi eski turk-uyg'ur yozuvi asosida shakllandi. Ayni paytda mo'g'ul tilining o'ziga xos leksik qatlami ma'lum emas. Jonli tillardagi leksik qatlam esa turk-mo'g'ul tillarining barchasiga tegishlidir. P. Pelo aytgan lug'atlarning sanasi noma'lum, chamasi, turk xoqonligi davridan keyin mo'g'ul tili mustaqil til sifatida ajralib chiqqan davrga aloqador. Agar tarixga nazar tashlasak, Markaziy Osiyo va Janubiy Sibirdan o'g'uzlar O'rta Osiyoga ketgandan keyin mo'g'ul tilining ta'siri kuchaygan. Mo'g'ul tili grammatikasi qadimgi turkiy tilnikidan keskin farq qilmaydi. Qadimgi turkiy tildagi fe'l zamonlari ko'rsatkichlarini mo'g'ul tilidagi fe'lning zamon ko'rsatkichlari bilan solishtirishning o'ziyoq shundan dalolat beradi:

qadimgi turkiy tilda: -ir, -ar, -r — mo'g'ul tilida: -r

qadimgi turkiy tilda: -ib, -iban — mo'g'ul tilida: -ba.

Qadimgi turkiy til bilan mo'g'ul tilining leksik paralleligi ham shundan dalolat beradiki, mo'g'ul tilining VII—VIII asrdagi taraqqiyoti qadimgi turkiy til bilan bir bosqichda bo'lgan edi. Masalan, qadimgi turkiy tildagi adaq/ajaq (oyoq) va mo'g'ul tilidagi adaq (oxir) so'zlarining ma'no jihatidan yaqinligini qiyoslash kifoya: Törtünç çüş bashinta süngüşdümüz, türk bodun adaq qamhatdi (Ktu, 47) — To'rtinchi marta Chush boshida jang qildik, turk xalqi oyoqdan qoldi. Qadimgi turkiy tildagi yodgorliklarda adaq so'zining "oxir" ma'nosi keyinroq — XI asrdan keyin paydo bo'lganini dalillar tasdiqlaydi: adaq so'zining mo'g'ul

tilidagi “oxir” ma’nosi “O’g’uznoma”da uchraydi: *Muzday degan taghnung adaqiqqa kaldi* — (U) Muzday degan tog’ning etagiga keldi.

Hozirgi qozoq tilida ham *adaq* so’zining mo’g’ul tilidagi “oxir” ma’nosi saqlangan.

Xullas, mo’g’ul tilini qadimgi turkiy tildan kelib chiqqan va qadimgi turkiy tilning xususiyatlarini o’zida saqlagan til sifatida qarash maqsadga muvofiqdir. Zotan, “qadimgi turkiy til mo’g’ul tiliga qaraganda taraqqiyotning ancha oldingi bosqichiga ko’tarilgan edi”¹. V. V. Bartoldning ana shu gapiyoq mo’g’ul tilining Turk xoqonligi davrida qadimgi turkiy tildan to’liq ajralib chiqmaganini ko’rsatadi. Qadimgi turkiy yodgorliklarda tilga olingan *otuz tatar, toquz tatar* qabilalari mo’g’ul qavmidan (V. Tomson) ekanini e’tiborga olsak, VII–VIII asrlarda mo’g’ullarning mavqei Turk xoqonligida baland bo’lmagan. Bundan shunday xulosaga kelish mumkinki, mo’g’ul tili Markaziy Osiyoning sharqiy qismida katta hududga tarqala olmagan. Shu bilan birga, mo’g’ul tili XIII asrgacha yozuvsiz til bo’lgani uchun hali bir tizim holiga kelmagan til edi, deb qarash mumkin.

Bo’lim yuzasidan savol va topshiriqlar

1. Qadimgi turkiy tilning qaysi manbalari mavjud?
2. Skif tilining so’z yasash modeli bilan qadimgi turkiy tilning so’z yasash modeliga misollar keltiring.
3. Qadimgi turkiy tilning asl manbalari to’g’risida qisqacha ma’lumot bering.
4. Qadimgi turkiy adabiy tilning taraqqiyotida rol o’ynagan omillar to’g’risida qisqacha so’zlab bering.
5. Koyne nima? Qadimgi turkiy tildagi koynega ta’rif berib, misollar keltiring.
6. Qadimgi turkiy tilni davrlashtirishni izohlab bering.
7. Oltoy davridagi turkiy tillar uchun umumiy xususiyatlarni tavsiflab bering.
8. Qadimgi turkiy adabiy til qaysi dialektlar asosida shakllangan?
9. “Oltin yorug’”ning qadimgi turkiy adabiy til taraqqiyotidagi o’rni to’g’risida so’zlab bering.
10. Qadimgi turkiy til bilan mo’g’ul tilining umumiy va juz’iy xususiyatlari to’g’risida qisqa so’zlab bering.

¹ V. V. Бартольд. Том V, 578-bet.

IKKINCHI BO’LIM QADIMGI TURKIY YOZUVLAR

Tayanch tushunchalar: yozuv tarixi; yozuv, fonetik yozuv, yozuv va imlo; qadimgi turkiy yozuvlar: ko’k turk, uyg’ur, sug’d, moniy, brahma, suryoniy, arab yozuvlari; turkiy yozma yodgorliklar; ko’k turk, uyg’ur, arab yozuvidagi turkiy yodgorliklar.

TURKIY-RUN YOZUVI

Qadimgi turkiy yozuvlarning kelib chiqishi to’g’risida so’z yuritishdan oldin umuman yozuvlarning paydo bo’lishi va taraqqiyoti to’g’risidagi umumiy jarayonga e’tibor qaratamiz. Zotan, turkiy yozuvlar ham dunyo yozuvlari taraqqiyoti qonuniyatlaridan chetda emas.

Yozuvning dastlabki bosqichi sifatida rasmi yozuv e’tirof etiladi. Rasmi yozuvga ibtidoiy san’at asos bo’lgan. Yozuvning bu turi faqat olamni anglash ifodasi sifatida emas, balki insoniyatning badiiy ehtiyojini qondirish uchun yoki sehr-jodu maqsadlarida qo’llangan. Yozuvning bu turi qachon paydo bo’lgani to’g’risida aniq dalillar yo’q bo’lsa-da, arxeologlar “ibtidoiy san’atning ilk izlari sifatida so’nggi tosh davriga mansub”ligini aytadilar. Neolit davrida esa ma’lum darajada ishlangan alifbo paydo bo’ldi.

Yozuv qanday paydo bo’lgan, degan savolga olimlar turlicha javob beradilar. XX asrning birinchi yarmida yozuvning paydo bo’lishi to’g’risida N. Y. Marr va I. I. Meshchaninov ilk bor o’z qarashlarini ilgari surdilar. Ularning nazariyasi bo’yicha, tilning ikki turi bo’lgan: birinchisi — tovush tili, ikkinchisi yozuv tilidir. Ilk yozuv hatto tovush tilidan yoki boshqacha aytganda “imo-ishoralar” tilidan oldin paydo bo’lgan. Ular yana shuni ta’kidlaydilarki, ilk yozuv magik (ya’ni sehr-jodu) vazifani bajargan¹. Chex tilshunosi Ch. Loukotka ham bu fikrni qo’llab-quvvatlaydi². Shuningdek, g’arb tilshunosligida ham N. Y. Marr bilan I. I. Meshchaninovlarnikiga yaqin fikrlar paydo bo’ldi. Jumladan, G. Malleri Amerika hindulari tilida ko’pgina belgilar imo-ishoralar tilidan kelib chiqqanini isbotladi. Shu tariqa yozuv “tushuncha — so’z — yozuv belgisi” ko’rinishidagi yangi qo’shimcha aloqalarni yaratadi.

Chjon Chjen-Min ham jamiki xitoy ierogliflari imo-ishoralar tilidan kelib chiqqanini dalillashga urindi. Shuningdek, ieroglifik yozuvning

¹ Bu haqda qarang: В. А. Истрин. Развитие письма. — М.: 1961, 43-bet.

² Ч. Лоукотка. Развитие письма. — М.: 1950, 24-bet.

dastlabki namunalaridan bo'lgan xitoy yozuvida bitta element bilan yozilgan xat uchramaydi. Xitoy yozuvidagi hozirda mavjud bo'lgan belgilar rasmlı yozuv bilan baravar ravishda paydo bo'lgan. Shuning uchun xitoy yozuvidagi hamma ieroglifik belgilarni imo-ishoralarga bog'lash uchun asos yo'q. Bunga qo'shimcha dalil sifatida Misr va shumer yozuvlarini keltirish mumkin. Bu har ikki yozuvdagi belgilarga imo-ishoralar aslo ta'sir etmagani o'z isbotini topgan. Bu yozuvlarda buyumlar tasviri asosiy o'rin egallaydi. Dastlabki mukammal yozuvlar sifatida ana shu ikki ideografik yozuvni ko'rsatish mumkin. Bu yozuvlarning paydo bo'lishi to'g'risida ham g'arbda turli qarashlar bor. Jumladan, Misr yozuviga Mesopotamiya, ya'ni shumer yozuvi ta'sir etgan degan qarashlar mavjud. Ammo ko'pchilik olimlar, Misr yozuvi mustaqil ravishda rivojlangan, deb qaraydilar.

Misr yozuvidagi belgilarning eng diqqatga sazovor tomoni, yuqorida aytib o'tganimizdek, buyumlar tasviri asosiy o'rin egallaydi. Yozuvdagi ana shu rasmlar o'ninchi ming yillikdan — yozuv paydo bo'lgan davrdan boshlab milodiy III—IV asrgacha davom etib kelgan *monumental yozuv*da saqlangan. Kundalik turmushda qo'llana borgan sari, shuningdek, kitobchilikda belgilar tez yozilishi natijasida ilk davrdagi rasmlı alomatlarini yo'qotgan va harfli yozuvga yaqinlashgan. Rasmlı monumental yozuv va kursiv yozuv hozirgi yozuvimizdagi bosma va qo'lyozma shakllarga o'xshab ketadi. Misr yozuvi belgilari miqdori taxminan besh yuzta atrofida bo'lgan.

Qadimgi yunonlar Misr yozuvini muqaddas deb qaraganlar. Jumladan, Gerodot (mil. ol. V asr) Misr yozuvi belgilarini "muqaddas belgilar" deb ta'riflagan edi.

Misr yozuvi ikki usulda — gorizontol holda o'ngdan chapga yoki vertikal holatda yuqoridan pastga, ustunlar ham o'ngdan chapga qarata yozilgan.

Shumer mixxatlari Evfrat va Tigr daryolari oralig'ida miloddan oldingi to'rtinchi-uchinchi ming yilliklarda paydo bo'ldi. Bu yozuv turi Misr yozuvidan shakl tomondan farq qilishi bilan birga, yozuv bitilgan materillarda ham farq bo'lgan edi. Misr yozuvi papiuslarga, shumer mixxatlari esa loy "taxtacha"larga bitilgan. Mixxatlar, shumerlardan tashqari, Urartuda (Armanistonda, mil. ol. I ming yillikda), xetlarda (mil. ol. II ming yillikda Kichik Osiyoda), akkadlarda va boshqa bir qator xalqlarda ishlatilgan. Mixxatlar Sharqda keng hududga tarqalgani uchun bu yozuv turini "Qadimgi Sharqning lotin yozuvi" deb ham ataydilar.

Keyingi yillarda shunday fikrlar paydo bo'ldiki, yozuvning ilk shakllari

— biz so'nggi paleolit davriga oid deb qarayotgan belgilar o'z shaklini tabiatdan, tabiatda paydo bo'lgan jonzotlardan, samoviy jismlardan olgan, shuningdek, ko'p belgilar ham imo-ishoralar tilidan kelib chiqqan ekan. Yozuvning bu bosqichi formulasi quyidagicha: belgi+nom+belgining talqini+so'z-tushuncha¹. Bu ham yozuvning paydo bo'lishi va taraqqiyotidagi muhim g'oya bo'la oladi.

Umuman, yozuvning ma'lum belgilari paydo bo'lishining biron sababi bor, sababsiz belgilar paydo bo'la olmaydi. Yozuvlarning kelib chiqishini bitta manbaga bog'lab bo'lmaydi. Ayrim olimlar aytganlariday, rasm—rusmlar, "shomonlar"ning xatti-harakatlari ham ayrim belgilarning paydo bo'lishiga sabab bo'lgani ehtimoldan xoli emas. Har bir xalqning yozuvi paydo bo'lish sabablarini, avvalo, ichki omillardan, keyin tashqi omillardan qidirish maqsadga muvofiqdir.

Turkiy-run yozuvining topilish tarixi

Turkiy-run yozuvlari ham yuqorida biz qisqacha tavsif etgan Sharq yozuvlarining tarixiy yo'lini bosib o'tgan. Turkiy-run yozuvlari ilk bor topilgan paytdanoq bular yuzasidan ilk munozaralar boshlangan edi.

1721-yili D. Messersmidt boshchiligidagi ekspeditsiya Xakasiyaga — qadimdan sivilizatsiyalashgan yurtga keldi. Shundan boshlab dunyo ilmiy jamoatchiligiga "jumboqli yozuv" to'g'risidagi xabar tarqaldi. Messersmidt dan so'ng G. I. Spasskiy Oltoyda (1818-y.), G. N. Potanin Tuvadan (1879-y.) run yozuvlarini topdilar. Turkiy-run yozuvlari dastlab topilgan va hali hech kim o'qiy olmagan paytda Germaniyaning qadimiy yozuvlariga tashqi tomondan o'xshash bo'lgani uchun, bu yozuvlar run (sirli) yozuvlari deb nom olgan edi. Ammo qadimgi turkiy yozuvning run yozuvlari bilan qarindoshligi tasdiqlanmadi, nom esa saqlanib qolaverdi. 1889-yili N. M. Yadrinsev Mo'g'ulistondan Kultiginga bag'ishlangan yodgorlikni topdi. Kultigin bitigtoshining tepasida bitilgan xitoycha yozuvdan ma'lum bo'ldiki, bitigtosh Turk xoqonligining lashkarboshisi Kul tiginga bag'ishlangan ekan. Kul tigin to'g'risida Tan yilnomalarida ma'lumotlar berilgan va bu yilnomalar sharqshunoslarga yaxshi tanish edi. N. M. Yadrinsev topilmasidan keyin *urxun yozuvi* termini paydo bo'ldi. Bitigtoshlar Urxun daryosiga yaqin joydan topilgan uchun shu nom berildi. I. R. Aspelin 1889-yili *Inscription de l' Ienisse* (1889-y.) albomini nashr ettirgandan keyin *yenisey yozuvi* degan termin

¹ Олжас Сулейменов. Язык письма. — Алматы—Рим, 1998, 40—41-бетлар.

paydo bo'ldi. U *Inscription de l' Orkhon* (1892-y.) albomini chop ettirgach, urxun yozuvlariga e'tibor kuchaydi va Osiyo run yozuvlari umumlashtirilib, *urxun-yenisey yozuvi* degan bitta nom bilan ataladigan bo'ldi. Yozuvga nisbatan geografik terminning qo'llanganiga sabab shuki, toshga o'yib yozilgan mazkur matnlar qaysi xalq tomonidan qaysi tilda yaratilganini bir necha avlod aniqlay olmay keldi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, yaqin yuz yetmish yil davomida dunyoning ko'p arxeologlari, tilshunoslari, tarixchi olimlari bu yozuvning "run" (sirli) emasligi borasida ko'p mehnat qildilar. D. G. Messershmidi dunyoga yenisey yozuvlarini kashf qildi, N. M. Yadrinsev run yozuvlari deshifrovkasi uchun sharoit yaratib berdi, V. Tomson yozuv belgilari va tilini aniqladi, V. V. Radlov matn mazmunini tushuntirib berdi, S. Y. Malov runologiya sohasida filologlar maktabiga asos soldi va h. XVIII asrda D. Messershmidi uchta yenisey yodgorligini aniqlagan bo'lsa, XX asr oxiriga kelib yenisey yozuvidagi Janubiy Sibir yodgorliklari miqdori uch yuztadan ortdi va har yili arxeologlarning mehnatlari tufayli yangi yozuv yodgorliklari qo'lga kiritilmoqda. Turkiy qavmlar yashagan o'lkalarda turkiy-run yozuvining yangi namunalari topilmoqda.

O'rta Osiyodagi turkiy-run yozuvlari topilishining o'ziga xos tarix bor. Bu yozuvlar Turkistonda, garchi o'tgan asrning o'rtalarida topilgan bo'lsa ham, mazkur yodgorliklarni o'rganish XIX asrning oxirida shu o'lkada boshlangan edi. O'sha paytda Turkistonda havaskor arxeologlar to'garagi tashkil bo'ldi. Avliyootadan topilgan birinchi qadimgi turkiy yozuvdagi bitigtosh ana shu to'garak a'zolari tomonidan o'rganilgan edi. Bu to'garakning faoliyati ancha samarali bo'lganini qayd etish darkor.

1925-yil 23-sentabrda "Правда Востока" gazetasida "Esk yodgorliklar bor edi" nomli maqola e'lon qilindi. Maqola muallifi mazkur gazetaning tahririyati edi. Maqolada O'rta Osiyo madaniy yodgorliklarini saqlash komitetining ekspeditsiya natijalari e'lon qilindi. Maqolada arxitektor M. M. Loginov va professor Denike Avliyootadan topilgan yodgorlik to'g'risida batafsil ma'lumot berdilar. Bu yodgorlik aslida Avliyoota uyezdi boshlig'i V. A. Kallaur tomonidan topilgan edi. O'zbekiston matbuotining o'sha davrda mazkur qadimiy yodgorliklarga murojaat etgani va munosabat bildirgani muhim voqea edi.

1932-yili Talas vodiysining Aleksandr tog' tizmalari yon bag'ridan — Achchiqtoshdan bir taxtacha topildi. Bu taxtachani M. Y. Masson topdi. Taxtachaning to'rtala tomoniga ham o'tkir asbob bilan ingichka qilib yozuv bitilgan ekan. Taxtacha archa yog'ochidan qilingan. B

taxtacha hozirda Rossiya Davlat Ermitajida saqlanadi.

XX asrning 30-yillari turkiy-run yozuvlari sohasida ancha samarali natijalar qo'lga kiritilgan davr bo'ldi. O'sh atroflarida M. Masson va S. Y. Malov olib borgan arxeologik qazuvlar ko'pgina turkiy-run yozuvlarini jamoatchilikka ma'lum qildi. Bu qazuvlar natijasini, xususan, turkiy-run yozuvlarini S. Y. Malov bilan M. Masson Toshkentda bir kitobcha holda nashr etdilar.

Ayni paytda shu yillar akademik A. Freyman Mug' tog'idagi g'ordan so'g'd yozuvi bitilgan 23 taxtacha topdi. Albatta, O'rta Osiyo, xususan, O'zbekistondan turkiy-run va so'g'd yozuvi yodgorliklari topilgandan keyin, turkolog va sharqshunoslar bu yozuvlarga befarq qolmadilar.

Urxun-yenisey bitigtoshlarini nashrga tayyorlash ishlari XIX asr oxirlarida boshlangan edi. V. Tomson, V. Radlovning bu sohadagi xizmatlarini alohida ta'kidlash darkor. Bu yozuvning manbai to'g'risidagi fikr-mulohazalar XIX asr oxirida — Urxun bitigtoshlari ilk bor deshifrovka qilinayotganda boshlangan edi.

V. Tomson o'sha davrdayoq turkiy-run yozuvlari o'rtasidagi farqlarga, xususan, Yenisey va Urxun daryolari bo'ylaridan topilgan yozuvlar alifbosidagi farqlarga e'tibor berdi. Hozirgi paytda turkologiyada turkiy-run yozuvlarining bir-biriga bog'liq bo'lmagan, mustaqil holda rivoj topgani to'g'risidagi qarashlarning zamini aslida V. Tomsonning nazariyasi asosida paydo bo'lgan, desak xato bo'lmaydi. Hozirgi paytga kelib turkiy-run alifbosining mustaqil rivojlangani to'g'risidagi qarashlar manbashunoslik oldiga jiddiy vazifalarni qo'ydi. Turkologiyada hukmron bo'lib kelgan turkiy-run yozuvlariga hududiy yondashuv o'z o'rnini alifbo xususiyatlariga tayangan holda tasnif qilish va turkiy-run yozuvlarini shu tamoyillar asosida o'rganishga bo'shatib berdi.

V. Tomson ham, V. Radlov ham yirik urxun bitigtoshlarini, xususan, Kul tigin, Bilga xoqon, To'nyuquq bitigtoshlarini nashrga tayyorlaganlarida, ancha mas'uliyat bilan yondashganlar. Ularning faoliyati turkologiyaning nafaqat Rossiyada, balki dunyo miqyosida mustahkam fan sifatida qaror topishiga zamin yaratdi. Ayniqsa, turkologiyada paleografiyaning yordamchi fan sifatida shakllanishiga urxun-yenisey yozuvlarining genezisi to'g'risidagi qarashlar turtki bo'lgan edi.

Keyinchalik turkologiyaning rivojiga S. Y. Malovning "Памятники древнетюркской письменности" (M.—L.: 1951), "Енисейская письменность тюрков" (M.—L.:1952), "Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии" (M.—L.: 1959) kitoblari

katta hissa bo'lib qo'shilganini alohida takidlash darkor. S. Y. Malov bu kitoblarida faqat bitigtoshlarning deshifrovkasi va til xususiyatlariga e'tibor berib qolmasdan, turkiy-run yozuvlari paleografiyasiga ham diqqat qaratdi. Uning nashrlari hanuzgacha o'z qimmatini yo'qotgani yo'q.

Turkiy-run alifbosining ildizlari

Yevropada bu alifboning kelib chiqishi to'g'risida ilk bor fransuz turkologi O. Donner so'z yuritgan edi. O. Donner urxun alifbosi bilan boshqa alifbolar, xususan, yenisey alifbosi o'rtasidagi tashqi o'xshashlik to'g'risida o'z qarashlarini ilgari surib, yunon, Kichik Osiyo yozuvlari alifbosi o'rtasidagi genetik aloqalarni aniqlashga harakat qildi.¹ Tomson esa O. Donnerning fikriga quyidagicha munosabat bildirgan edi: "Unutmaslik kerakki, yozuvlarimizning davri bilan o'sha yozuvlarning davri orasida ming va undan ortiq yillar bor. Bu tur o'xshashliklarning odatda somon olovi singari yaltiroq, ammo o'tkinchi bo'lganini ham qabul etmoq kerak. Bunday ishoratlar chinakam boshqa yo'llar bilan aniqlangandan keyin boshqa alifbolar bilan qilinadigan qiyoslash yozuvning ildizini topish uchun asos bo'la oladi. Buning ustiga, yenisey yozuvlarini hozircha bir chetga qo'yib, avvalo faqat Urxun yozuvlari bilan mashg'ul bo'lish juda to'g'ridir. Zero, Yenisey yozuvlari alohida qiyinchiliklar paydo qilmoqda va ko'p shubhalarga sabab bo'lmoqdaki, bu yozuvga hozir to'xalganimizda ham aslo yechilmasligini e'tirof etaman"².

Ba'zilar turkiy-run alifbosi ildizini eski german-run yozuvlaridan qidirganlarida, bu yozuv Shimoliy Sibir orqali Yevropadan kelgan, degan fikrni bildirdilar. Ammo Yevropaning run yozuvlari bilan turkiy-run yozuvlari o'rtasidagi bog'lanishlar ham o'z isbotini topmadi. V. Tomson esa turkiy-run yozuvining kelib chiqishini Eron imperiyasi hududida qo'llangan oromiy alifbosi bilan bog'laydi. Birinchi navbatda, turkiy-run yozuvining o'ngdan chapga qarata yozilgani, ikkinchidan, harflarning shakliy o'xshashligi va harflarning tovush ifodasidagi birlik ham shu fikrga asos bo'lgan.³ V. Tomson turkiy-run yozuvining paydo bo'lgan davrini VI asr o'rtalariga olib kelib bog'laydi. Albatta, V. Tomson bu

¹ O. Donner. Inskript. De l'Orkhon. S. XLIII.

² Vilh. Thomsen. Orhon ve Yenisey yazitlarining cozumü ilk bildiri. Cevirene Vedat Koken, Ankara, 1993, 5-b.

³ Vilh. Thomsen. Orhon ve Yenisey yazitlarining cozumü ilk bildiri..., 50-53-betlar.

fikrni XIX asr oxirida qo'lga kiritilgan bir qism turkiy-run yozuvlariga va Markaziy Osiyo tarixi g'ira-shira yoritilgan tarixiy asarlarga tayangan holda aytgan edi. XX asrda, ayniqsa, XX asrning ikkinchi yarmida turkologiyada erishilgan yutuqlar yangicha qarashlarni ilgari surdi. V. Tomsonning yenisey yozuviga nisbatan ilk qarashi, ya'ni yenisey yozuvi oldin paydo bo'lgan degan fikri XX asrda urxun va yenisey alifbosini mustaqil paydo bo'lgan alifbolar sifatida qarashga asos bo'ldi.

Yevropa run yozuvlari ham XVIII asrda kashf qilindi. 1799-yili Nad-Sent-Mikloshda "noma'lum" yozuv belgilari o'yib bitilgan idishlar xazinasi topildi. Shuningdek, yuz yildan keyin — 1899-yili Don daryosi bo'yidagi Mayatsk shahridan toshlarga bitilgan yozuv topildi. Shu munosabat bilan Yevropa run yozuvlari alohida yo'nalish sifatida e'tirof etildi. Yuqorida aytilgan Achchiqtosh (Talas vodiysida) yozuvi ham shu yillari — 1896-yili topilgan edi.

Shunday qilib, Yevropa, Janubiy Sibir, Markaziy va O'rta Osiyo hududlaridan topilgan "noma'lum" yozuvlarga nisbatan "run" yozuvi degan termin qo'llana boshlandi. XX asr davomida Vengriya, Bolgariya, Ruminiya, Rossiyaning Yevropa qismidan, Shimoliy Kavkazdan, O'rta Osiyodan topilgan ko'plab run yozuvlarini ham turkologlar urxun-yenisey yozuvi tizimida o'qishga harakat qildilar. Bu o'lkalardan topilgan run yozuvlarini turkiy yozuvi sifatida qarab talqin qilishga Nad-Sent-Mikloshdan topilgan turkiy-run yozuvi asos qilib olindi. Ammo yuqorida nomlari aytilgan mamlakatlardan topilgan run yozuvlari turkiy yozuv, ya'ni urxun-yenisey yozuvi tizimidagi yozuv ekani to'g'risida bir qarorga kelish uchun hozir ishlar olib borilmoqda.

Turkiy-run yozuvlarini guruhlashda faqat hududiy chegaralashning o'zi kifoya qilmaydi. XX asr so'ngida olib borilgan paleografik tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, Yevroosiyo hududida mustaqil uch turdagi shartli ravishda runiy deb nomlanadigan alifbo mavjud bo'lgan edi. Bular quyidagilardir: 1. Tis (Nad-Sent-Miklosh) yozuvi alifbosi. 2. Yevroosiyo guruhi (Don, Kuban, Achchiqtosh, Isfara, Janubiy Yenisey) alifbosi. 3. Osiyo guruhi alifbosi (enisey, urxun, talas alifbosi).

Har bir guruhdagi turkiy-run yozuvining alifbosida keskin farqlar bor. Yevroosiyo va Tis yozuvi alifbolari aniqlangan va deshifrovka qilingan deb bo'lmaydi. Har ikki guruh yozuvi alifbosining shu paytgacha qilingan deshifrovkasiga oid urinishlar muvaffaqiyatsiz bo'lgan edi. Shu bois har ikki guruhdagi yozuv alifbosiga yangicha tamoyillar orqali yondashuv kerak bo'ladi. Bu tamoyillarni ishlab chiqish va turkiy-run yozuvlari ustida olib boriladigan tadqiqotlarga

tatbiq qilish uchun quyidagilarni bilish lozim:

Turkiy-run yozuvlari filologlarning ham, tarixchilarning ham o'rganish obyektidir. Bu yozuvlar *epigrafikada* — tarix va filologiya o'rtasidagi alohida yordamchi fan sohasida o'rganiladi. Filolog mutaxassislar tadqiqot obyekti uchun epigrafika mutaxassisining natijalarini oladi.

XX asrning oxirlarida *turkiy runologiya* degan alohida soha paydo bo'ldi. Turkiy runologiya — faqat filologiya degani emas, balki alohida fan sohasi bo'lib, ko'proq epigrafikaga, qisman arxeografiyaga aloqador.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, runiy epigrafika — yordamchi fan sohasidir, deb e'tirof etishga to'g'ri keladi. Faqat runiy epigrafika tilshunoslar tadqiqoti uchun mustahkam zamin yaratib beradi. Shuning uchun qadimgi turkiy-run yozma yodgorliklari bilan shug'ullanadigan turkologlar epigrafikadan yaxshi xabardor bo'lishi lozim. Epigrafika bilan shug'ullanuvchi mutaxassisda arxeologga xos malaka, filologik bilim asoslari bo'lishi lozim. Bularsiz matnni o'qib tushunish, mahalliy tarixga oid tasavvurlarni aniq va batafsil sharhlash mumkin emas.

Turkiy runologiya bilan shug'ullanuvchi filolog, yuqoridagilardan tashqari, yozma yodgorliklar alifbosining paleografik jihatdan farqlarini ham bilishlari lozim. Biz bu sohani shartli ravishda *runiy paleografiya* deb ataymiz.

Paleografiya zamonlar o'tishi bilan harfiy belgilarning o'zgarishini o'rganish bilan shug'ullanib qolmaydi, balki yozuvning kelib chiqishini, yozuv tarkibining o'zgarishlarini aniqlash, yozuvning zamon va makonda tarqalishi, yozuv materiali va qurollarini, yozuv maktablari, umuman yozuv madaniyatiga oid barcha detallarni tadqiq etish bilan ham shug'ullanadi.

Yuqoridagi uchta guruhga mansub mustaqil turkiy-run alifbo to'g'risida so'z yuritildi. Paleografik tadqiqotlar tufayli yozuvning uchta mustaqil turi aniqlandi. Ammo Farg'ona vodiysidan topilgan turkiy-run yozuvlarining bir qismi Yevroosiyo turkiy-run yozuvi guruhiga kiritilgan (jumladan, Isfara yozuvi), bir qismi Osiyo guruhi turkiy-run yozuviga mansub (Quva yozuvlari). Ba'zi yozuv belgilari (masalan, Pop yozuvi)da Isfara yozuvining paleografik xususiyatlari bor. Shuning uchun O'zbekistondan topilgan turkiy-run yozuvlari alohida — to'rtinchi alifbodagi turkiy-run yozuvlari sifatida qarashni talab etadi. Yana bir diqqatga sazovor tomoni shundaki, Yevroosiyo va Osiyo guruhiga mansub turkiy-run alifbosining ildizlari aynan O'rta Osiyo hududidan boshlanganini ko'rsatadi. Agar turkiy-run yozuvining paleografik xususiyatlariga

e'tibor qaratsak, mazkur yozuvlarning qo'llanishida etnik jarayon asos bo'lgan ko'rinadi.

Runiy paleografiyaning o'rganish obyektlaridan yana biri yozuvning yo'nalishiga qat'iy rioya qilingani va yozma yodgorliklarda tamg'alarining qaysi o'rinda qo'llanganidir. Yenisey yozuv yodgorliklarida tamg'a — toshning quyisida, urxun yodgorliklarida — yuqorisida qo'yilgan. Yenisey yodgorliklarida qatorlar quyidan yuqoriga qarab yozilgan. Mana shu xususiyatlar Turk xoqonligida va undan keyingi qirg'iz (xakas) xoqonligida qoida tusini olgan. Yozma yodgorliklardagi mazkur qoidaga asoslanib, Osiyo va Yevropaning boshqa turkiy-run yozuvlarining qaysi hududda yaratilganini aniqlash mumkin. Shundan keyingina yozuvni deshifrovka qilishga kirishsa bo'ladi.

Ba'zi tamg'alar yozuvsiz, alohida ham qo'llangan. Masalan, Quvadan topilgan xumda tamg'aning o'zi bor, xolos¹.

Quyida har bir guruh yozuv alifbosini ko'rib chiqamiz. Turkiy-run yozuvlarining guruhlariga bo'linishi ular o'rtasida genetik aloqa yo'q degani emas. Turkiy-run yozuvi boshqa hududga ko'chib o'tgach, alifboda keskin o'zgarishlar paydo bo'lganini, bu o'zgarishlar ma'lum qavmlardagi madaniy sharoitlar hisobiga bo'lganini nazarda tutish kerak.

Tis (Nad-Sent-Miklosh) guruhi alifbosi

Tis degan nom Vengriyada yozuvlar topilgan joydagi daryoning nomidan olingan. 1799-yili Vengriyaning Torontal hududidagi Nad-Sent-Miklosh qishlog'idan 23 ta oltin xum topildi. Xumlarga yozuvlar bitilgan, naqshlar, ov sahnalari, afsonaviy hayvonlarning suratlari o'yilgan. Idishlardagi ba'zi yozuvlar tirnab bitilgan, ba'zilariga qattiq jism bilan o'yib bitilgan. Xumning naqshlaridan bu yozuvlarni ajratish qiyin. Oltin xumlardagi yozuvlarni Yozef Xaltel birin-ketin izchillikda tavsiflab bergan. Mazkur xazinani ko'p tadqiqotchilar Attila nomi bilan bog'laydilar. Xumga solingan chavandoz suratini ham Attila deb taxmin qiladilar.

Ayrim xumlarda yozuv yo'q, xumlarda tasvirlangan suratlar takrorlangan, xolos. Masalan, Yozef Xaltel birinchi raqamli deb belgilagan xumda yozuv bitilmagan. Qolganlarida yozuv bor. Nad-Sent-Miklosh yozuvining o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, yozuvdagi belgilar boshqa guruhdagi yozuvlarda ham bor. Quyida beshinchi xumdagi

¹ N. Rahmonov, B. Matboboev. O'zbekistonning ko'hna turkiy-run yozuvlari. — Toshkent, "Fan", 2006, 23-bet.

1-rasm. Nad-Sent-Mikloshdan topilgan xum.

yozuvga murojaat etaylik. Yozuv urxun yozuvlari singari an'anaviy tarzda o'ngdan chapga qarab o'qiladi. Mazkur yozuvning o'qilishi quyidagicha:

(A)g(i)n(i)nç (ä)s (i)l(i)gä — Hadya es(daligi) hukmdorga.

O'ng tomondan birinchi so'zdagi birinchi belgilar Don yozuvida uchraydi. Nad-Sent-Miklosh oltin xumlarining ba'zilariga yunoncha yozuv bitilgan.

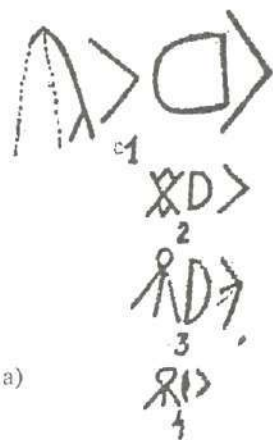
Yana shuni ta'kidlash kerakki, garchi mazkur alifbo guruhi boshqa guruhdagi alifbodan farqlansa-da, ular o'rtasida ma'lum darajada qarindoshlik bor. Nad-Sent-Miklosh xazinasiga bitilgan turkiy-run yozuvi belgilari shundan dalolat beradi. Quyidagi suratda Nad-Sent-Miklosh va

Shimoliy Kavkaz yozuvlaridagi umumiy alifbo aks etgan.

Mazkur yozuv yodgorliklari VII–VIII asrlarga mansub. Nad-Sent-Miklosh yozuvini ba'zi turkologlar "bajnoq yozuvi" deb ham ataydilar. Nad-Sent-Miklosh yozuvlaridagi ba'zi alifbo belgilarini boshqa guruhdagi yozuv alifbosi bilan qiyoslanib o'rganish zarur.

Yevroosiyo guruhi alifbosi

Bu guruhga, birinchi navbatda, Don va Kuban alifbosi va bu alifboda bitilgan turkiy-run yozuvi yodgorliklari kiradi. Don va Kuban yozuvlari urxun-yenisey yozuvidagi 38 alifbo bilan qiyoslanganda, ularda ba'zi farqlar kuzatiladi. Ayni

a)

b)

	D	K	Y	A	I		D	K	Y	A	I
1	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	1	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙
2	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	2	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙
3	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	3	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙
4	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	4	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙
5	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	5	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙
6	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	6	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙
7	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	7	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙
8	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	8	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙
9	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	9	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙
10	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	10	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙
11	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	11	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙
12	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	12	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙
13	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	13	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙
14	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	14	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙
15	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	15	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙
16	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	16	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙
17	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	17	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙
18	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	18	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙
19	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	19	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙
20	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	20	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙
21	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	21	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙
22	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	22	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙
23	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	23	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙
24	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	24	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙
25	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	25	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙
26	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	26	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙
27	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	27	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙
28	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	28	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙
29	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	29	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙
30	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	30	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙
31	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	31	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙
32	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	32	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙
33	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	33	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙
34	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	34	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙
35	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	35	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙
36	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	36	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙
37	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	37	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙
38	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	38	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙

d)

	D	K	Y	A	I		D	K	Y	A	I
39	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	39	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙
40	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	40	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙
41	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	41	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙
42	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	42	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙
43	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	43	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙
44	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	44	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙
45	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	45	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙
46	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	46	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙
47	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	47	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙
48	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	48	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙
49	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	49	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙
50	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	50	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙
51	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	51	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙
52	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	52	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙
53	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	53	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙

2-rasm. Yevroosiyo guruhi alifbosining qiyosiy jadvali: don, kuban, yenisey, urxun, talas yozuvlari alifbosi (a, b, d).

paytda Don va Kuban yozuvlari ham solishtirilganda, bir-biridan farqli, mustaqil yozuv ekani ma'lum bo'ladi. Don va Kuban yozuvlarining paleografik xususiyatlari shuni ko'rsatadiki, ular VIII–IX asrlarga mansubdir. Bulardan tashqari, Janubiy Yevropa hududidagi Sarvash va Murfat degan joylardan topilgan yozuvlar ham shu guruhga kiradi.

Jadvaldan ko'rinib turibdiki (2-rasm), Don va Kuban yozuvlari bilan Urxun-Yenisey va Talas yozuvlari o'rtasida katta farqlar ko'zga tashlanadi. Shubhasiz, bu yozuvlar o'rtasida tarixiy-madaniy munosabatlar bo'lgan.

Yevroosiyo guruhiga kiruvchi turkiy-run yozuvlari orasida Achchiqtosh va Isfara yozuvlari ham alohida o'rin tutadi. Shuningdek, Qizilqumdagi To'zbuloq degan joydan topilgan yozuv ham alohida belgilari borligi bilan turkologlarning diqqatini jalb qilgan (3-rasm). Achchiqtosh yozuvini I. Kizlasov IX–X asrda yaratilgan, deb aytadi va ba'zi belgilarning yenisey yozuvlariga qarindoshligi bor, ya'ni manbai birdir, deydi. Ammo To'zbuloq yozuvining yaratilgan davri ham, o'qilishi ham hozirgacha noma'lum. Isfara yozuvining taqdiri (4,5-rasmlar) ham To'zbuloq yozuvini singari noma'lumligicha qolmoqda.

XX asrning 80–90-yillarida Quva, Andijondan topilgan turkiy run yozuvlari turkologlar uchun yangi manbalar sifatida xizmat qiladi. Bu yozuvlarning o'ziga xos xususiyatlari Osiyo va Yevropaning boshqa

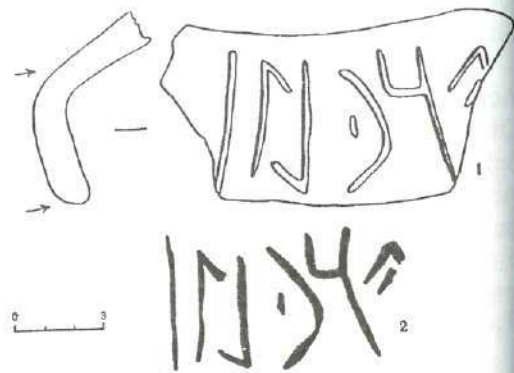

3-rasm. To'zbuloq yozuvi

hududlaridagi yozuvlardan, ayniqsa, Isfara yozuvlaridan, ayrim jihatlar bilan farq qiladi. Shu bois O'zbekiston hududidan topilgan turkiy-run yozuvlari alohida guruh sifatida qaralishi lozim.

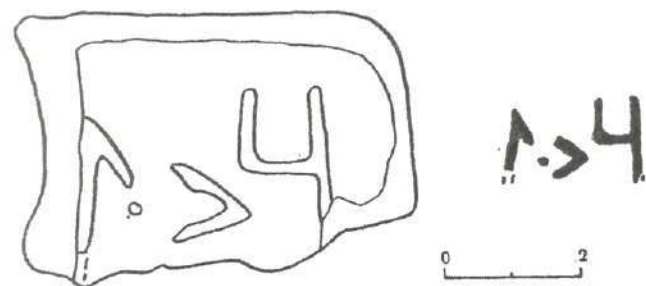
Mazkur yozuvlarning taqdiri noma'lumligiga sabab, bir tomondan, yozuvdagi ayrim belgilarning an'anaviy urxun-yenisey yozuvidagi belgilar orasida uchramasligi bo'lsa, ikkinchi tomondan, noqardosh etnik guruhlarning, xususan, eroniyzabon aholining bu hududlarda yashagani sabab qilib ko'rsatiladi. Achchiqtosh va Isfara yozuvlari tarqalgan hududlardagi turkiy tilli aholi, shubhasiz, eroniyzabon aholi bilan birga yonma-yon istiqomat qilgan edi. Ilk o'rta asrlardagi janubi-sharqiy Yevropa va O'rta Osiyoda kuzatilgan lisoniy muhit janubiy Sibir alifbosi tarqalgan hududda kuzatilmaydi¹.

Albatta, turkiy muhitda eroniyzabon aholining istiqomat qilgani to'g'risidagi qarashlar ilgari bor. Ammo

4-rasm. Isfara yozuvi.

¹ И. Л. Кизласов. Рунические письменности Евразийских степей. — М.:1994, 175-бет.

5-rasm. Isfara yozuvi

Achchiqtosh va Isfara yozuvlariga eroniy yozuvning ta'sir etgani to'g'risida shubha bildirish unchalik o'rinni emas. Bu yozuv namunalariidagi ayrim belgilarning paydo bo'lish sabablarini turkiy qavmlarning etnomadaniy muhitidan, jumladan, turkiy tamg'alardan qidirish maqsadga muvofiqdir. Ammo eroniy tildagi, jumladan, Turfondan topilgan ayrim o'rta asr

fors tilidagi matnlar urxun yozuvida ham bitilgan. Gap bu o'rinda matn to'g'risida ketmoqda. Turkiy-run alifbosiga boshqa tilli xalqning alifbosi ta'siri uzoq jarayon mahsulidir. Shuning uchun turkiy-run alifbosidagi noan'anaviy belgilarni mahalliy madaniyatdan izlash to'g'ri bo'ladi. Buning ustiga, turkiy-run yozuvi ham, boshqa xalqlarning qadimiy yozuvlari kabi, davlatning asosiy belgilaridan biri, mamlakat hududidagi turli etnik guruhlarni birlashtiruvchi omillardan biri bo'lgan edi. Tarixiy ma'lumotlar Achchiqtosh va Isfara yozuvlari topilgan hududlarda bir necha turkiy davlatlar hukmronlik qilganidan dalolat beradi. Yevroosiyo guruhi alifbosi aynan turkiy tildagi yozma nutqning ifodasi uchun ishlatilgani ma'lum. Turkiy til ham ilk o'rta asrlarda Don va Kuban havzasidagi, Sirdaryoning yuqori va quyi oqimida istiqomat qilgan xalqlarni, Talas

a)

№	Yevroosiyo					Osiyo	
	D	K	Y	A	I	Y	O' T
1	А	В	Г	Д	Е		
2	Ж	З	И	Й	К		
3	Л	М	Н	О	П		
4	Қ	Ғ	Ҳ	Ҷ	Ч		
5	Ц	Э	Ю	Я			
6						У	
7							
8							
9							
10							
11							
12							
13							
14							
15							
16							
17							
18							
19							

6-rasm. Yevroosiyo va Osiyo guruhi alifbosining qiyosiy jadvali: don, kuban, janubiy yenisey, achchiqtosh, isfara, yenisey, urxun, talas yozuvlari alifbosi

b)

№	Yevroosiyo					Osiyo		
	D	K	Y	A	I	Y	O'	T
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38

d)

№	Yevroosiyo					Osiyo		
	D	K	Y	A	I	Y	O'	T
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57

e)

№	Yevroosiyo					Osiyo		
	D	K	Y	A	I	Y	O'	T
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77

(umuman, hozirgi Qirg'iziston hududidagi) vodiysidagi aholini, Yenisey daryosining yuqori va quyi oqimidagi aholini birlashtirgani aniqlashtirildi. Bundan ma'lum bo'ladiki, alifbo bilan tovush o'rtasida fonetik moslik bo'lgan va alifbodagi har bir belgi turkiy nutqni ifodalash uchun xizmat qilgan.

Umuman, Yevroosiyo va Janubiy Sibir o'lkalaridan topilgan yozuvlarni o'zaro qiyoslash shuni ko'rsatadiki, ular o'rtasida yaqinlik bor. Bu yaqinlik turli hududdagi turkiy qavmlar yashagan o'lkalarda tilning umumiyliigi va turkiy nutqning yozuvdagi ifodasi bilan belgilanadi. O'rta Osiyo, xususan, O'zbekistondan topilgan yozuvlar alifbosi bilan boshqa hududlardagi

yo'zuvlar alifbosi o'rtasida o'xshashlik mavjud. Masalan, Sharqiy Yevropa yozuvlari alifbosi bilan O'rta Osiyo va Sibir alifbolari solishtirilganda, 41 alifbodan 31 tasi umumiydir.

Osiyo guruhi alifbosi

1895-yili akademik V.V. Radlov Osiyo run yozuvi yodgorliklarini tadqiq etganda, Osiyo yozuvi yodgorliklari ikki alifboda — yenisey va urxun alifbosida yaratilgan, degan xulosaga keldi. V. Tomsonning bu boradagi fikri V. Radlovnik bilan hamohang ekanini avval ko'rib o'tganmiz. XX asrning 30-yillarida esa S. Y. Malov uchinchi yozuvni — Talas yozuvini qo'shdi. Bu yozuv guruhlarini ajratishga sabab — bir yozuvdagi ba'zi harflarning ikkinchisida takrorlanmasligidir. Masalan, Talas yozuvidagi K ni ifodalovchi belgi, yenisey yozuvidagi A ni ifodalovchi belgi faqat shu yozuvlarning o'ziga tegishlidir.

Osiyo guruhiga kiruvchi urxun-yenisey yozuvi, asosan, VIII asrning birinchi yarmi — IX asrning boshlariga oid matnlardan iborat. Ayniqsa, uyg'ur xoqonligi davrida yenisey yozuvlari faol qo'llana boshladi. Uyg'urlar dastlab urxun yoki yenisey yozuvidan foydalanmaganlar, balki ularning "turk yozuvi" nomi bilan yuritilgan yozuvlari bor edi. Bu haqda Mahmud Koshg'ariy aytib o'tgan. Qirg'izlar (xakaslar) uyg'ur xoqonligi davrida yenisey yozuvidan foydalanganlari to'g'risida "Tan shu" (VIII asr) nomli Xitoy yilnomasida shunday ma'lumot bor: "ularning (ya'ni qirg'izlarning — N. R.) yozuvi va tili xo'yxularniki (ya'ni uyg'urlarniki — N. R.) bilan o'xshash"¹. Chamasi, uyg'urlar Tuvada o'z hukmronligini o'rnatganlaridan keyin — VIII asrning ikkinchi yarmida yenisey yozuvlari bilan tanishganlar va uyg'ur xoqonligida bu yozuvning tarqalishi uchun ta'sir ko'rsatganlar. Shuning uchun ham Sharqiy Turkistondan topilgan turkiy-run yozuvlari asosan, VIII asrning ikkinchi yarmiga oiddir.

Yenisey yozuvidagi ba'zi harflarning paleografik belgilari (jumladan, an'anaviy A tovushini ifodalovchi harf o'rnida E tovushini ifodalovchi belgilarning qo'llangani) shuni ko'rsatadiki, an'anaviy belgilardan boshqa belgilar IX–XII asrlarda qo'llangan. Qadimgi qirg'iz (xakas) davlati qulagandan keyin yenisey yozuvlari barham topgan. Hozirgi paytda mo'g'ullar hukmronligi davriga — XIII asrning oxiri — XV asrning

¹ Н. Я. Бичурин. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. — М. — Л.: 1950, 353-бет.

boshlariga oid yenisey yozuvida bitilgan yodgorliklar borligi ham aniqlangan.

Talas yozuvi

Yenisey yozuvi Talas yozuviga kuchli ta'sir etgani ma'lum. Shu bilan birga, Yettisuv yozuvi yodgorliklarida maxsus (.....) belgilarning qo'llangani Talas alifbosining alohidaligini ko'rsatadi. Ayritomdan topilgan yozuv yodgorligi Yettisuv yodgorliklarini yana bir bor tasdiqlaydi. Yenisey yozuvlari bilan Talas yozuvlarini qiyosiy-tipologik o'rganish natijasida Talas yozuvining sanasini aniqlash mumkin. Janubiy Sibir yozuvida ham Talas yozuvidagi harflar uchraydi. Bu harflar VIII asrning ikkinchi yarmi — X asrga oiddir.

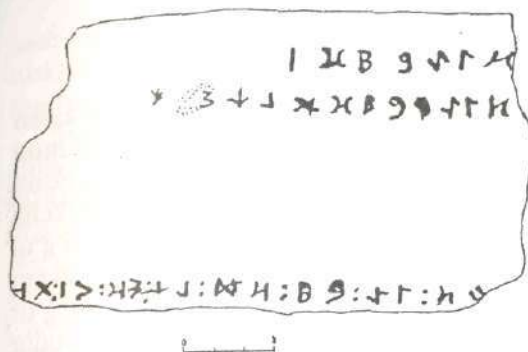
Runiy alifbo xususiyatlari

Har qanday yozuvning turg'un shakllari bo'ladi. Ana shu turg'unlik tufayli dastlabki harf asosida yozuv belgilarining umumiy nomi kelib chiqadi. Yunon yozuvidan paydo bo'lgan yozuv turlari — *alfavit*, arab yozuvi orqali *alifbo*, kirill yozuvi ta'siri bilan *azbuka*, german-run yozuvlari ta'siri orqali *futark* terminlari qo'llanadigan bo'ldi. Bu nomlarni yana davom ettirish mumkin. Bu nomlardan ko'rinadiki, alifbo azaldan ma'lum tizim va tartibga ega bo'lganini ko'rsatadi. Qadimgi turkiy-run yozuvi qanday atalgan, degan savol tug'ilishi tabiiy.

1905-yili nemis olimi A. fon Lekok Turfon havzasidan turkiy-run alifbosi jadvalini topdi va 1909-yili nashr qildirdi. Bu yodgorlik Tuyuq I deb nomlanadi. Shunga o'xshash alifbo jadvali 1908-yili yapon olimi Otani Syosin tomonidan ham topilgan. Bu jadval hozirda Kioto shahridagi Ryukok universitetida saqlanadi. Turk olimi Usmon Sartqoya har ikkalasini qiyoslab, turkiy-run alifbosi tartibini ishlab

7-rasm. Tuyuq yodgorligi

8-rasm. Otani Syosin jadvali

chiqdi. Tuyuq I jadvalidan ko'rinishicha, jadvalda urxun alifbosini moniy jamoasi a'zolariga o'rgatish nazarda tutilgan (7-rasm). Urxun alifbosi bilan parallel ravishda moniy yozuvi alifbosining berilgani fikrimizni tasdiqlaydi. Jadvaldan ma'lum bo'ladiki, XIII asrning ikkinchi yarmidan so'ng urxun alifbosida 42 belgi bo'lgan ekan. Avval aytganimizday, turkiy-run alifbosi ma'lum hududning etnomadaniyati hisobiga to'ldirilgan. Yuqoridagi alifbo tartibiga ko'ra, urxun alifbosining tovush tartibi quyidagicha bo'lgan:

No	T	P ₁	P ₂	P ₃	No	T	P ₁	P ₂	P ₃	No	T	P ₁	P ₂	P ₃	No	T	P ₁	P ₂	P ₃	
1	⌂				9	9	9	9		17	∨				25	⌂				
2)				10	B	B	B		18					26	⌂				
3	∨				11	4	4	2		19	X	X			27	⌂				
4	1				12	⊗	⊗	1		20	∨	∨			37	⌂				
5	∨				13	J	J			21	3				39	∨				
6	⌂				14	∨	∨			22	4				40	∨				
7	∨				15	∨	∨			23	⊗				41	∨				
8	⌂				16	4	4			24	⊗				42	∨				

Yana bir statistik ma'lumot: ayrim harflar VIII asrgacha iste'moldan chiqib ketganini e'tiborga olsak, jami 48 alifbo bor edi.

UYG'UR YOZUVI

Yozuvning atalish tarixi

Hozir «uyg'ur yozuvi» nomi bilan atalayotgan qadimgi turkiy alifbo yozma manbalarda bir qancha nom bilan yuritilgan. Mahmud Koshg'ariy o'zining «Devonu lug'atit-turk» asarida uni «turkcha yozuv» deb tilga oladi. Alisher Navoiy o'z maktublarining birida uni «turkcha xat» deb atagan. Manbalarda mazkur yozuv «uyg'ur xati», «mo'g'ul xati» deb ham yuritilgan. Chunonchi, XIII asrda yashab ijod etgan shoirlardan biri Puri Bahoi Jomiy o'z she'rlaridan birida uni «uyg'ur xati» (xatt-i uyg'uri:), mashhur tarixchi Ibn Arabshoh «Ajoibu-l-maqdur fi-navoibi Taymur» otli asarida «uyg'ur xati», «Fokihatu-l-xulafu» asarida esa «mo'g'ul xati» degan. Ushbu yozuv «Hibatu-l-haqoyiq»ning 1480-yili Istanbulda Abdulrazzoq baxshi ko'chirgan qo'lyozmasida «mo'g'ul xati» atalgan.

Hozirgacha yetib kelgan uyg'ur yozuvli yodgorliklarning eng eskilari islom davridan ancha burun yaratilgan. Ushbu obidalar o'sha davr turklari ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'rifiy hayotining barcha sohalarini qamraydi. Ular adabiy, diniy-falsafiy, tarixiy, ilmiy asarlar, huquqiy, rasmiy-diplomatik bitiglar (yorliq, tilxat, guvohnoma va b.), xo'jalik ishlariga oid matnlar, qabrtoshlar, tashrifnoma va boshqa turdagi matnlardir. Mavjud yodgorliklar ichida, ayniqsa, moniylik, buddaviylik, nasroniylik muhitida yaratilgan diniy-falsafiy asarlar salmoqli o'ringa ega. Ularning ko'pi anatkak (sanskrit), to'xri (tohar), sug'd, tavg'ach (xitoy) tillaridan qadimgi turkiyga o'girilgan bo'lib, o'sha davr turk adabiyotida tarjimachilik yuqori bosqichga ko'tarilganidan dalolat beradi.

Uyg'ur xatining joriy davri uzoq yuzyilliklarni qamraydi. Ayniqsa, uning turkiy xalqlar arab yozuvini qo'llay boshlaganlaridan keyin ham o'z mavqeini yo'qotmagani e'tiborga sazovor. Ma'lumki, X asrda qoraxoniylar davlatida islom rasman qabul qilindi. Ammo qo'shni idiqut davlati buddaviylikni yoqlab, sharqiy turklar orasida islomning yoyiluviga yo'l bermadi. Sharqiy turklar shu kezdan ikki dunyoga — «musulmonlar» va «musulmon bo'lmaganlar»ga bo'linib qoldi. musulmon turklar ko'p o'tmay arab alifbosi asosida yangi yozuv yaratdilar. Natijada ular ikki — qadimdan davom etib kelayotgan turkiy-uyg'ur va islom ta'sirida qabul qilingan arab xatidan foydalana boshladilar. Uyg'ur yozuvi O'rta Osiyoda XV asrning oxirlariga qadar

arab xati bilan yonma-yon qo'llanildi. Biroq, islom ta'siridan yiroqdagi turk-buddistlar yozuv an'anasini uzmay, XVIII asrda ham undan foydalanganlari ma'lum.

Muhimi shundaki, uyg'ur xati o'z tarixi davomida, hatto arab alifbosi bilan yonma-yon qo'llangan chog'larda ham, turk davlat va saltanatlarining asosiy rasmiy yozuvi bo'lib keldi. Mahmud Koshg'ariy turklarning yozuvi haqida ma'lumot berar ekan, arab xatini emas, uyg'ur xatini keltiradi. U yozadi: «Barcha xoqonlar va sultonlarning kitoblari, yozuvlari qadimgi zamonlardan shu kungacha Qashqardan Chingacha — hamma turk shaharlarida shu yozuv bilan yuritilgan» (MK, I, 50). Temuriylar zamonida yashab o'tgan tarixchi Ibn Arabshoh ham ushbu yozuvning «chig'atoyliklar»da shuhrat topganligini ta'kidlab, yozadi: «Ular («chig'atoyliklar») o'zlarining tilxat, maktub, farmon, xat, kitob, bitim, solnoma, she'r, qissa, hikoyat, hisob, xotira va devonga tegishli hamma ishlarini, chingizona tuzuklarini shu yozuvda yozadilar. Bu yozuvni yaxshi bilgan ularning orasida xor bo'lmaydi. Chunki bu ularda rizq ochqichidir».

Alifbo tizimi va imlo prinsiplari

Uyg'ur alifbosida harflar o'n sakkizta. Mahmud Koshg'ariy o'zining «Devonu lug'atit-turk» asarida uyg'ur alifbosini keltiradi va har bir shakl ostida arab harflari bilan ularning ma'nosini ham beradi (MK, I, 47). Buni transkripsiyada ko'rsatadigan bo'lsak, o'n sakkiz harfli mazkur alifbo tubandagi ko'rinishga ega bo'ladi: a w x v z q y k ð m n s b ě r š t l.

Alifboda harflar soni oz bo'lishiga qaramay, uyg'ur yozuvining imlo prinsiplari puxta ishlangan edi. Qator harflarga bir emas, bir qancha tovushni ifodalash vazifasi yuklatilgan. Ayniqsa, yozuvning keyingi bosqichida (XI—XV asrlarning yodgorliklarida) ba'zi tovushlarni farqlash maqsadida qo'shimcha nuqta va ishoratlardan unumli foydalanilgan. Matnlarning imlo prinsiplari, ularda qo'llanilgan qo'shimcha ishoratlar yozuvning imkoniyatlari keng bo'lganligidan dalolat beradi. Shuning uchun ham uyg'ur xati uzoq yuzyilliklar mobaynida turkiy tilning fonetik-orfoepik talablarini bemalol qondirib keldi.

Alifbo tarkibidagi harflarning ko'pvazifalilik xususiyati haqida Mahmud Koshg'ariy alohida to'xtalgan edi. Uning ta'kidlashicha,

turkiy tildagi yetti tovush uyg'ur yozuvida maxsus belgisiga ega emas. Bular: p, ž (sirg'aluvchi), ğ, g, ŋ hamda arabcha j, f lardir. Ushbu tovushlar yuqorida ko'rsatilgan harflar bilan ifoda etilgan yoki ular singari ifodalanib, qo'shimcha belgilar bilan farqlangan (MK, I, 48). Bundan yozuvda quyidagi tovushlar bir xil harflar orqali ifoda etilganligi ayon bo'ladi: k-g, x-ğ, č-j-ž, w-f. Sonor ŋ esa yozuvda ikki harf (n+k) bilan berilgan.

Uyg'ur alifbosi tugal bir tizimga ega. Alifbodagi harflarning o'z oti ham bor. Ularning oti harf anglatgan tovushga «fatxa» qo'shib hosil qilingan: a, wa, xa, va, za, qa, ya, kā, ḍa, ma, na, sa, ba, ča, ra, ša, ta, la. Yodlashni qulaylashtirish maqsadida alifbo harflarini tartib bilan uchta-uchtadan birlashtirilib, awaxa, vazaqa, yakāḍa, manasa, bačara, šatala tarzida o'qilgan.

Uyg'ur alifbosidagi harflardan uchta, o'rni bilan, unlilarni ifodalashga xizmat qilgan: <a> harfi [a]-[ä~e] unlilarini, [y] undoshini ifodalovchi <ya> harfi [i]-[i~e] ni, <va> harfi esa [u]-[ü]-[o]-[ö] unlilarini anglatadi.

Yozuvda hatto old va orqa qator unlilar ham farqlangan. Yozuvning bu xususiyati sug'd xatini turkchallashtirish jarayonida vujudga kelgan edi. Chunonchi, sug'dcha yozuvda cho'ziq [a:] tovushi qisqa [a] dan qo'shaloq alif orqali yozilishi bilan farqlangan. Turklar sug'd xatini o'zlashtirish chog'ida uning ba'zi prinsiplarini o'z tillariga moslashtirib olganlar. Sug'd xatida cho'ziqlikni anglatuvchi grafik belgilar uyg'ur yozuvida cho'ziq-qisqalikni emas, turkiy til uchun muhimroq bo'lgan old va orqa qator unlilarini farqlashga xizmat qila boshladi. Turfondan topilgan qadimgi budda, moniy matnlarida so'z boshida qo'shaloq <aa-> harfi orqa qator [a] ni, oddiy <a-> esa old qator [ä(~e)] unlisini ifodalagan. Keyinchalik orqa qator [a] tovushi uchun ham oddiy <a-> harfidan foydalaniladigan bo'ldi. So'z boshi va birinchi bo'g'inda old qator ingichka [ö]-[ü] unlilarini ifodalash uchun ham qo'shaloq belgidan foydalanilgan: «va» harfidan so'ng «ya» ulangan. Old qator lablangan unlilar yozuvda shu usul bilan orqa qator [o]-[u] unlilaridan farq qiladi.

Matnlarda cho'ziqlikni ifodalash uchun ba'zan harflarni qo'shaloq yozish hollari kuzatiladi. Masalan: oot — o't, olov, ööč — o'ch, qasos uul — asos, yool — yo'l, tüüş — tush.

Muhim xususiyatlardan yana biri shuki, uyg'ur xatida unlilar muntazam yoziladi. Mahmud Koshg'ariy yozuvning bu xususiyatiga

to'xtalib, talaffuzda o'rni yo'qligiga qaramay (bunda qisqa unlilar nazarda tutilmoqda — Q. S.) fatxa o'rnida «alif», zamma o'rnida «vav», kasra o'rnida «ya» yozish qoida ekanligini ta'kidlagan edi (MK, I, 49). U misol tariqasida ayrim so'zlarning uyg'ur va arab yozuvlarida yozilish tartibini ham bergan. Arab xatida — KeLiN, uyg'ur xatida — KELiN; arab xatida — TaPaN, uyg'ur xatida — TAPAN (tuya tovoni) (MK, I, 384).

Qadimgi turkiy tilning uyg'ur yozuvidagi yodgorliklari

Uyg'ur xatida yetib kelgan yozma merosning katta bir bo'lagini adabiy, diniy-falsafiy asarlar tashkil qiladi. Ularni yaratilgan davri, mazmuniga ko'ra quyidagi guruhlarga bo'lish mumkin:

1. Tangrichilik (ko'k tangri) diniy e'tiqodi davrida yaratilgan asarlar. Bunga uyg'ur yozuvida bitilgan "O'g'uzxoqon" dostonini misol keltirish mumkin. Asar qo'lyozmasi XIII—XIV asrlarda ko'chirilgan bo'lishiga qaramay, dostonning ildizlari turklarda tangrichilik diniy e'tiqodi amal qilgan davrlarga borib tutashadi.

2. Moniychilik davrida yaratilgan asarlar. Moniychilik davridan "Xuastuanift" tavbanomasi, she'riy asarlar va turli matnlarning parchalari saqlangan.

3. Buddaviylikka oid asarlar. Buddaviylik davridan nihoyatda ko'p asarlar qolgan. Ular diniy-falsafiy mazmundagi she'riy hamda nasriy yo'l bilan yozilgan yirik-yirik asarlardir.

4. Nasroniy mazmunli asarlar. Qadimgi turk muhitida nasroniylikning keng yoyilib ketmaganidan bo'lsa kerak, turkiy tildagi nasroniy mazmunli asarlar oz qolgan.

5. Islom davrida yaratilgan asarlar. Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Adib Ahmad Yugnakiyning "Hibatu-l-haqoyiq" asarlari, shuningdek, ta'lim-tarbiya, bilimning qadr-u qimmatiga haqidagi she'riy parchalar islom davriga oid ilk yodgorliklardir.

Endi uyg'ur yozuvida bitilgan yodgorliklarning muhimlari xususida so'z yuritamiz.

"O'g'uzxoqon" dostoni. O'g'uzxoqon haqidagi rivoyatlar turkiy badiiy adabiyotning eng eski, shuning bilan birga, keng tarqalgan namunalaridandir. Rivoyatlarning eng eskisi uyg'ur xatida bitilgan bo'lib, turkshunoslikda "O'g'uzxoqon" dostoni yoki "O'g'uznoma" deb ataladi.

Ushbu dostonning ildizi miloddan burungi chog'larga tutashadi. Dostonda turkiy xalqlarning qadimgi inonch-qarashlari, turkiy qavmlarning kelib chiqish tarixi aks etgan. "O'g'uzxoqon" uzoq asrlar davomida sayqal topib, takomillashib kelgan xalq dostonidir.

"O'g'uzxoqon" dostonining qo'lyozmasi hozir Parijdagi Milliy kutubxonada (Suppl. turk, 1001) saqlanmoqda. Qo'lyozmada dostonning boshlanishi ham, yakuni ham yo'q. Matnning jami 42 sahifa (21 varaq). Har sahifada uyg'ur yozuvli matn 9 qatordan bitilgan bo'lib, jami 376 satrdir. Qo'lyozmaning bitilgan sanasi ma'lum emas. Xat uslubiga qaraganda, chamasi, XIII–XIV asrlarda ko'chirilgan ko'rinadi.

"Xuastuanift"ning qadimgi turkiy versiyasi. "Xuastuanift" moniylikning falsafiy-ta'limiy asaridir. Ilk o'rta asrlarda asarning o'rtancha eroniy, sug'dcha, turkiy, xitoycha versiyalari keng tarqalgan edi. Tavbanomaning turkiy versiyasi turk moniy falsafasining, shuning bilan birga, qadimgi turkiy til va moniylik davri turk adabiyotining qimmatli obidasidir.

Asarning to'liq oti — N(i)go'saklarniŋ suyiŋ yazuqin öküŋü Huastuan(i)ft. Ushbu jumladagi n(i)go'sak — sug'dchadan o'zlashgan bo'lib, "tinglovchi" ma'nosini anglatadi, u moniy diniy jamoasida nisbatan quyi darajani bildirgan; suy yazuq — juft so'z, "gunohlar, yozuqlar" degan ma'noni bildiradi; öküŋü esa hozirgi "o'kinuv, tavba qiluv" so'ziga teng. Shulardan kelib chiqib, asarning to'liq otidan "nig'o'shaklarning yozuqlarini o'kinuvchi "Xuastuanift" degan ma'no kelib chiqadi.

"Xuastuanift"ning turkiy tarjimalari uyg'ur va moniy yozuvlarida bitilgan. Qo'lyozmalari hozir Sankt-Peterburg, London va Berlin fondlarida saqlanmoqda.

1. "Xuastuanift"ning Sankt-Peterburgda saqlanayotgan nusxasi. Ushbu qo'lyozma Rossiya FA Sharqshunoslik institutining Sankt-Peterburg bo'limida saqlanmoqda. Asar uyg'ur xati bilan o'ram qog'ozga bitilgan. Matnning bosh qismi chirib, titilib ketgan. Saqlanib qolgan 160 satrdan iborat. Yozuv shakli, xat uslubiga ko'ra mazkur matnni uyg'ur yozuvli yodgorliklarning eng eskisi deyish mumkin.

2. Asarning Britaniya Muzeyida saqlanayotgan nusxasi. Ushbu qo'lyozma moniy xatida bo'lib, boshlanishi yo'q. Saqlangani 338 qatordan iborat.

3. Berlinda saqlanayotgan nusxalar. Mazkur nusxalar asardan qolgan uzindilar bo'lib, moniy hamda uyg'ur yozuvlarida. Chunonchi, Berlin

fondida saqlanayotgan TIY60; TM343 raqamli uzindilar uyg'ur yozuvidadir.

"Xuastuanift"ning moniy xatidagina emas, uyg'ur xatida ham bitilganligi o'z davrida asarga e'tibor katta bo'lganidan, uning turk moniy jamoalarida keng yoyilganidan dalolat beradi.

Olimlarning fikricha, "Xuastuanift" boshlab qadimgi eroniy tillarning birida yaratilgan. Keyinchalik, moniy ta'limotini kengroq yoyish maqsadida, boshqa tillarga ham o'girilgan. Uning turkiy versiyasi, taxminan, VIII asrda yaratilgan. Asar tilining ko'k turk yodgorliklari tiliga juda yaqinligi, uyg'ur yozuvli nusxaning xat uslubi, shuningdek, asarning moniy yozuvida ham tarqalganligi ana shundan guvohlik bermoqda.

"Xuastuanift" o'n besh bo'limdan iborat. Bo'limlari bölüg deyilgan. Har qaysi bo'lim o'zining tartib ko'rsatkichi bilan boshlanadi: ikinti, üçünč, törtünč, bişinč, altinč va b. Bo'limlar: T(ä)ŋrim amti yazuqda boşunu ötünür-biz (Tangrim, endi gunohdan xalos etgin deya o'tinurmiz) yoki T(ä)ŋrim amti ökünür-biz, yazuqda boşunu ötünür-biz (Tangrim, endi o'kinurmiz, gunohdan xalos etgin deya o'tinurmiz) jumalari bilan yakunlanadi. Shundan so'ng m(a)nastar hirza ~m(a)nastar qirza [moniy yozuvli nusxalarda: m(a)nastar hirza ~m(a)nastar hirz] duosi keladi. Ushbu duo formulasi o'rtancha eroniy tillardan o'zlashgan bo'lib, tangridan "Gunohimizni kechir!" [mna:sta:r hi:rz-a] deya qilingan iltijoni anglatadi. Ushbu duoni tarjima qilmay, o'ziday qo'llash moniychi turklarda rusum bo'lgan.

«Maytri simit no'm bitig». Bizgacha yetib kelgan turk budda diniy-falsafiy yodgorliklaridan biri «Maytri simit no'm bitig» ("Maytri bilan uchrashuv kitobi") asaridir.

Asar asli sanskrit tilida yaratilgan. Budda ta'limotining yirik bilimdonlaridan biri Aryachantri uni sanskritcha nusxadan tohar tiliga o'giran. Toharcha nusxadan esa Partanarakshit Karnavajiki qadimgi turkiyga tarjima qilgan.

Hozirgi vaqtda "Maytri simit no'm bitig"ning toharcha va qadimgi turkiy tildagi versiyalari ma'lum. Tohar tilidagi ikki qo'lyozmasi Qorashahardan topilgan. Turkiy versiyalari esa uyg'ur xatida bo'lib, Turfondan topilgan. Ushbu yodgorliklar hozir Berlin va Urumchi qo'lyozma fondlarida saqlanmoqda.

"Maytri simit no'm bitig"ning Qumul yaqinidan topilgan qo'lyozmasi mavjud nusxalar orasida alohida o'rin tutadi. Uyg'ur yozuvli ushbu qo'lyozma hozir Urumchidagi tarix muzeyida

saqlanmoqda. Qo'lyozma ancha uringan, ayniqsa, so'nggi varaqlari titilib ketgan, parokanda. Shunga qaramay, qo'lyozmaning ahamiyati katta. Xati nafis, e'tibor bilan bitilgan kitob. Aftidan, katta bir amaldor buyurtmasiga ko'ra tayyorlangan ko'rinadi.

Asarning turkiy tilga tarjima qilingan vaqti noma'lum. Asarning til xususiyatlari, mavjud nusxalarning xat uslubiga ko'ra u taxminan VIII asrda turkiyga o'girilgan deyish mumkin.

"Oltun yorug'". Turk-budda adabiyoti va falsafasining qimmatli asarlaridan yana biri "Oltun yorug'" sutrasidir.

"Oltun yorug'" buddizmning mahayana mazhabiga oid asar bo'lib, ilk o'rta asrlarda sanskrit, xitoy va qadimgi turkiy versiyalarda tarqalgan edi. Asarning sanskritcha oti "Suvarnaprabhasa", turkiy versiyasining to'liq oti "Altun önlüg yaruq yaltriqlig qopta kötrülmiş nom iligi" ("Oltin tusli tovlanuvchi hammadan ustun no'm tojdori") dir. Matnda asar nom bitig, nom erdini, çin erdini, sutur, nom iligi sutur, sutur nom deb qayd etiladi. Bu atamalardan: nom bitig — "no'm kitob", nom erdini — "no'm javohir", çin erdini — "chin javohir", sutur — "sutra" degan ma'noni anglatadi.

Asar boshda anatkak (sanskrit) tilidan tabg'ach (xitoy) tiliga tarjima qilingan. So'ngra beshbaliqlik Shingqu Sheli tudung uni tabg'achchadan qadimgi turkiy til(turk uyg'ur tili)ga tarjima qilgan. Bu xususda oltinchi bo'lim to'rtinchi tegzinch yakunida: Bodisatv Gitsu Samtso atlig' açari änätkäk tilintin tawgäc tilinçä ewrilmiş ... bişbaliqlig' Sinqu Seli tuduy tawgäc tilintin türk uyğur tilinçä ikiläyü ewirmiş (budisatv Gitsu Samtso' ismli ustoz anatkak tilidan tavg'ach tiliga o'girgan ... beshbaliqlik Singqu Seli tudung tavg'ach tilidan turk uyg'ur tiliga o'girgan) jumlasini o'qiymiz.

Säkiz ulug' orunlartaqi çaytilarniç ögdisi deb nomlangan bo'lim yakunida shunday qayd etiladi: Säkiz ulug' orunlartaqi çaytilarniç ögdisin men Amogaşiri açari änätkäk tilintin türk uyğur tilinçä täp burxan toğmiş ud yilin törtünç ay tört yigirmikä ağdarip öz iligin qoduru tegintim (Sakkiz qutlug' manzildagi ibodatxonalarning madhiyasini men Amogashiri ustoz anatkak tilidan turk uyg'ur tiliga tangri burxon (ya'ni Budda) tug'ilgan sigir yilining to'rtinchi oy o' to'rtinchi kunida o'girib o'z qo'lim bilan tamomlab tugattim). Ushbu qayddan anglashiladiki, mazkur bo'limni Amogashiri degan kishi anatkak tilidan turk uyg'ur tiliga tarjima qilgan va uning tarjima varianti asar tarkibiga kiritilgan.

Asarning boshqalariga qaraganda to'liq qo'lyozmasini S. Y. Malov 1910-yili Sharqiy Turkistonga uyushtirilgan ilmiy ekspeditsiya chog'ida Gansu o'lkasidan topgan (mazkur qo'lyozma fanda vingshigu nusxasi deb yuritilmoqda). Keyinchalik bu yurtdan asarning boshqa uzindilari ham topildi.

Vingshigu nusxasi hozir Rossiya FA Sharqshunoslik institutining Sankt-Peterburg bo'limida saqlanmoqda. Qo'lyozma 1687-yili Dunxuanda ko'chirilgan.

"Oltun yorug'" o'n ikki bo'lim(bölüg)dan tuzilgan. Qism(tegzinç)lar boshida ularning sarlavhasi va tartib ko'rsatkichi qayd etiladi.

Qo'lyozma qadimgi hind potxi kitob usulida.

"Syuan-szan kechmishi". Budda asarlaridan yana biri "Syuan-szan kechmishi" deb ataladi.

"Syuan-szan kechmishi"ning xitoycha va qadimgi turkiy versiyalari ma'lum. Turkiy versiyasi bundan ming yil muqaddam Quchu uyg'ur davlatida xitoy tilidan "Tsi-in-chun no'm bitig" nomi bilan tarjima qilingan. Asarning bittagina qo'lyozmasi qolgan, u uyg'ur xatidadir. Qo'lyozma hozir bo'laklarga bo'lingan holda Parij, Pekin, Sankt-Peterburgda saqlanmoqda. Aftidan, qo'lyozma kitob avval bir yerdan topilgan, keyinchalik har xil yo'llar bilan turli fondlarga borib tushgan.

"Syuan-szan kechmishi" tan sulolasi davrida o'tgan no'mchi sayyoh Syuan-szanning Budda yashagan o'lkalarga muqaddas safari xususidagi memuar bo'lib, o'zida o'nlab afsona va rivoyatlarni, budda falsafasi, qadimgi Sharq xalqlarining ijtimoiy-siyosiy, madaniy turmushiga, ular yashagan mamlakatlar geografiyasi, tarixiga oid ma'lumotlarni jamlagan. Asarning ikkala versiyasi ilk o'rta asrlarda budda olamida keng tarqalgan edi.

O'z zamonasining mashhur buddashunosi, no'mchi achari (ulug' ustoz) nomini olgan Syuan-szan (turkiy matnda Xuinso) budda yo'riqlari, qonun-qoidalari bitilgan no'm bitiglarni olib kelish istagida g'arbga — buddizm yurti Hindistonga safar qilgan sayyohlardan edi. U o'n yetti yil davomida (629-645-yillar) bir yuz yigirmadan ortiq mamlakat va o'lkalarda bo'ldi. Budda tug'ilgan tuproqqa borib, u yerdan olti yuz no'm bitig keltirdi. So'ngra tevaragiga budda sutra va shastarlarining bilimdonlarini yig'ib, asarlarni anatkak tilidan tavg'achchaga tarjima qildilar.

Syuan-szan budda no'mlarining mag'zini tushunish va ularni sharhlashda zamon olimlaridan o'zib ketgan edi. Shuning uchun budda

ta'limotining bilimdoni, ulug' ustoz — samtso' achari otini olgan. U qutlug' safari chog'ida ko'rgan-kechirganlarini hikoya qiluvchi "G'arb mamlakatlari xotiralari" ("Kirügi ellär ödigi") o'tli asar yozgan. Keyinchalik uning shogirdi Xuey-li (turkiy matnda Xuilip) ana shu esdaliklar asosida "Syuan-szan kechmishi" asarini yozdi. Biroq Xuey-li bu asarni tugata olmadi. Uning o'limidan keyin ushbu asarni Syuan-szanning boshqa bir shogirdi Yan-szun (matnda Xinsun) yozib tugatdi. Asarni X asrda yashab o'tgan olim va tarjimon beshbaliqlik Shingqu Sheli tutung qadimgi turkiy tilga o'g'irgan.

Matnda asarning to'liq oti "Bodisatv tayto Samtso ačarinij yoriğin uqitmaq atliğ Tsi-in-čün tigmä kävi nom bitig" deb yozilgan. Bu yerda kävi — "epik" degan ma'noni anglatadi. Shunda u "Tan sulolasi davrida o'tgan bo'disatv Samtso' achari (ya'ni Syuan-szan)ning hayoti haqidagi Tsi-in-chun o'tli epik no'm bitig" degan tushunchani beradi. Yana asar nom bitig deb qayd etilgan. Nom so'zi, odatda, qonun kitoblarini bildirgan. Bundan anglashiladiki, ushbu asar ham buddiylikning qonun kitoblaridan edi.

Qo'lyozma potxi kitob shaklida. U butunicha saqlanmagan. Varaqlarining ko'pi yo'qolgan, ayrimlari titilib, bo'laklarigina qolgan. Qo'lyozma ko'p varaqlanganidanmi, girdi uringan, ba'zi satrlarining yozuvini ham ilg'ab bo'lmaydi. Kitob to'liq bo'lmasa-da, saqlanib qolgan bo'laklari asosida asarning tuzilishi, mazmunini tiklashning bir qadar imkoni bor.

Qadimgi turk she'rlari. Eng eski turkiy yozma yodgorliklar orasida qadimgi turk-moniy hamda budda muhitida yaratilgan she'rlar muhim o'rin tutadi.

Moniylik davri turk adabiyotida başık, küg, taqşut, küg taqşut kabi she'r turlari amal qilgan, budda adabiyotida esa qadimgi küg~kög, taqşut~tağşut, qoşuq~qoşuğ, yir~ir bilan bir qatorda šlok (<skr. šloka), padak (<skr. padaka), kārānt (<skr. grantha) singari yangi turlar yuzaga keldi. Moniy she'riyatida Tong tangriga atalgan alqovlar, Moniyga bag'ishlovlar, o'lim va jahannamni tavsif etuvchi, hatto muhabbat mavzuidagi she'rlar bor. Turk-budda adabiyotida Buddha, Maytri, bo'disatvlarga madhiyalar, hikmatlar bitilgan, ezgulik, to'g'rilikning fazilati, xotima duolari she'rga solingan. She'rlarning ko'pi turk ijodkorlari tomonidan yaratilgan, ayrimlari boshqa tillardan qadimgi turkiy tilga tarjima qilingan.

Turk-moniy muhitida yashab ijod etganlardan Aprincho'r tigin.

budda adabiy muhitida ijod etgan shoirlardan Singqu Seli (~Shingqu Sheli) tudung, Ki-Ki, Piratya Shiri, Asig' tutung, Chisuya tutung, Qalim Keyshi kabilarning oti ma'lum.

Qadimgi turk-moniy hamda budda adabiy muhitida yaratilgan she'riy asarlar hozirgi kezda Berlin fondidagi Turfon xarobalaridan topib keltirilgan matnlar orasida saqlanmoqda. Mazkur she'rlarni A. f. Lekok, V. Bang, R. R. Arat transkripsiyasi, tarjimasi va izohlari bilan nashr ettirganlar.

Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" dostoni. Balasag'unlik Yusuf Xos Hojib o'zining "Qutadg'u bilig" dostonini 1069-1070-yillar Koshg'arda yozib tugallagan.

Eski turkiy tilda qut — "qut, baxt", -ad — fe'l yasovchi, -ğu — sifatdosh qo'shimchasi, qutadğu — "qutlantiruvchi, qut beruvchi" degan mazmunda. Bilig — "bilim" degani, biroq muallif uni "kitob, bilimlar kitobi" ma'nosida qo'llagan. Qutadğu bilig — "Qut beruvchi bilim; qut beruvchi bilimlar kitobi" degan ma'noni anglatadi.

Asar 13 ming misradan ziyodroq bo'lib, masnaviyda bitilgan. "Qutadg'u bilig"ning uch yirik qo'lyozmasi ma'lum. Ularning biri uyg'ur, ikkisi arab yozuvida. Uyg'ur yozuvlisi fanda hirot (yoki vena) nusxasi, arab yozuvli qo'lyozmalardan biri namangan (yoki farg'ona), ikkinchisi qohira nusxasi deb yuritiladi.

Asarning uyg'ur yozuvli qo'lyozmasi hijriy 843, qo'y yili, muharram oyining to'rtinchi kuni (=1439-yilning 16 iyunida) Hirotida ko'chirib tugallangan. Bu xususda kitobning oxirida shunday yozilgan: Tügändi Qutadğu (bilig) kitabı tarix sekiz qırq üç yıldı qoy yil muharram ayniğ törti Haruda. Yoki boshqa bir yerda: Tarix sekiz yüz qırq üetä qoy yil axiri muharram ayniğ tört yañisi Haru šahrında bitildi.

Ushbu qo'lyozmani Hasan Qora Sayil Shams baxshi ko'chirgan. Qo'lyozma kitob hozir Vena Milliy kutubxonasida (A.F.13) saqlanmoqda.

Arab yozuvli qo'lyozmalardan biri Namangandan topilgan. Hozir Toshkentda O'zbekiston FA Sharqshunoslik institutida saqlanmoqda (1809 raqamli qo'lyozma). "Qutadg'u bilig"ning ushbu qo'lyozmasi boshqa nusxalarga qaraganda to'liq. Lekin asarning ayrim bo'limlari yo'q. Xususan, kitobning xotimasi tushib qolgan. Shuning uchun uning ko'chirilgan davri va kotibi ma'lum emas. Lekin xat uslubiga qarab, qo'lyozma, taxminan, XIII asrda ko'chirilgan deyish mumkin.

Arab yozuvli boshqa bir qo'lyozmasi Qohiradan topilgan. Hozir ham o'sha yerda saqlanmoqda. Qo'lyozma 392 betdan iborat bo'lib,

ora-chora uning varaqlari, hatto ayrim boblari ham tushib qolgan. Buning ham oxiri yo'q. Xat turidan, chamasi, XIV asrda ko'chirilgan ko'rinadi.

Adib Ahmad Yugnakiyning "Hibatu-l-haqoyiq" dostoni. Adib Ahmad Yugnakiyning "Hibatu-l-haqoyiq" dostoni o'tmishda uch xil atalgan. Asarning kunimizga qadar yetib kelgan A nusxasida uning oti «Atabatu-l-haqoyiq» ("Haqiqatlar eshigi, ostonasi"), B va C nusxalarida "Hibatu-l-haqoyiq" ("Haqiqatlar tortig'i"), D nusxasida esa "Çayibatu-l-haqoyiq" ("Yashirin, g'oyibiy haqiqatlar") deb atalgan.

Dostonning uchta yirik qo'lyozmasi ma'lum (A, B, C nusxalar).

Asarning A nusxasini 1444-yili Samarqandda Zaynul Obidin baxshi ko'chirgan. Asar uyg'ur yozuvida bo'lib, oradagi arabcha oyat, hadis, bayt va sarlavhalar arab xatida. Qo'lyozma hozir Istanbuldagi Ayosofiya kutubxonasida (4012 raqami ostida) saqlanmoqda.

«Hibatu-l-haqoyiq»ning B nusxasi Istanbuldagi Ayosofiya kutubxonasida saqlanayotgan 4757 raqamli majmua tarkibidadir. Ushbu majmuani 1480-yili Istanbulda Shayxzoda Abdulrazzoq baxshi ko'chirgan. Bu haqda qo'lyozmaning 159-sahifasidagi ta'rixda shunday qayd etiladi: Tarix sekiz yuz saksän dördä to'yz yil' zulqada ayin' on yetisida şamba küni tamam boldi. Qutluğ bolsun, davlat kelsün, mehnat ketsün tep Shayxzada Abdulrazzaq baxši Qustantaniyada bitidi.

Ushbu qo'lyozmada matn uyg'ur xatida yozilib, qatorma-qator arab yozuvi bilan izohlab chiqilgan.

Asarning C nusxasi Istanbul To'pqqopi saroy kutubxonasida saqlanayotgan bir majmua tarkibidadir. Majmuaning kotibi va ko'chirilgan sanasi ma'lum emas. "Hibatu-l-haqoyiq"ning ushbu nusxasi arab xatida bitilgan.

Ayrim asarlar orasida "Hibatu-l-haqoyiq"dan olingan uzindilar ham yetib kelgan (D, E, F, G nusxalar).

Bo'lim yuzasidan savol va topshiriqlar

1. Turkiy-run yozuvi ilk bor topilgan paytda bu yozuvni turli tomondan o'rganishga hissa qo'shgan olimlarning xizmatlarini ayting.
2. Turkiy-run alifbosining paydo bo'lishi to'g'risida qisqacha so'zlab bering.
3. Uyg'ur yozuvining nomlanishi tarixini qisqacha aytib bering.
4. Uyg'ur yozuvining imlo printsiplarini aytib bering.
5. Uyg'ur yozuvidagi yodgorliklarga qisqacha tavsif bering.

UCHINCHI BO'LIM QADIMGI TURKIY TILNING FONETIK XUSUSIYATLARI

Tayanch tushunchalar: fonema; unli tovushlar, orqa qator unlilari, old qator unlilari, lablanmagan va lablangan unlilar, turkiy singarmonizm; undosh tovushlar, tovush o'zgarishlari.

Unlilar tizimi

Qadimgi turkiy til tovush qurilishining muhim belgilaridan biri unda unlilar hosil bo'lish o'rniga ko'ra old va orqa qator unlilariga bo'linadi. Old qator unlilari "ingichka", orqa qator unlilari esa "yo'g'on" talaffuz qilinadi. Masalan, asig, adağ, bar-, qağan, yarliqa-, qara- so'zlaridagi [a] unlisi orqa qator, "yo'g'on" tovush sifatida talaffuz etiladi; ädgü, täpři, birlä, bilgä so'zlaridagi [ä] fonemasi esa old qator, "ingichka" tovush sifatida talaffuz qilinadi. Buni boshqa unlilar talaffuzida ham yaqqol kuzatish mumkin. Tovushlarning hosil bo'lish jarayonidagi ayni hodisa fonologik xarakterga, ya'ni ma'no farqlash xususiyatiga ega: at (ot, hayvon) — ät (et, go'sht); til (til, nutq) — til (nutq a'zosi); ot (olov) — öt (o't qopchasi), bol- (bo'lmoq) — böl- (bo'lmak), tor (tuzoq) — tör (to'r, yuqori o'rin); uç- (uchmoq, o'lmoq) — üç (3, son). 4

Muhimi, so'zning fonetik-fonologik tabiati ana shu unlilarga moslashadi. So'zning birinchi bo'g'inida old qator unlilar kelsa, keyingi bo'g'inlarda ham old qator unlilar qatnashadi. Yoki, teskarisi, birinchi bo'g'inda orqa qator unlisi qatnashsa, keyingi bo'g'inlar unlisi ham orqa qator unlilari bo'ladi. Shundan kelib chiqib, so'zlar "yog'on" yoki "ingichka" talaffuz etiluvchilarga bo'linadi.

Yodgorliklarning yozuv va fonetik xususiyatlari qadimgi turkiy tilda sakkizta unli fonema amal qilganidan dalolat beradi. Bular: [a], [ä], [i], [i], [o], [ö], [u], [ü]. Bularidan:

- [a] — orqa qator, "yog'on", keng, lablanmagan unli;
- [ä] — old qator, "ingichka", keng, lablanmagan unli;
- [i] — orqa qator, "yog'on", tor, lablanmagan unli;
- [i] — old qator, "ingichka", tor, lablanmagan unli;
- [o] — orqa qator, "yog'on", keng, lablangan unli;
- [ö] — old qator, "ingichka", keng, lablangan unli;
- [u] — orqa qator, "yog'on", tor, lablangan unli;
- [ü] — old qator, "ingichka", tor, lablangan unli.

Qadimgi turkiy tilning unlilar tizimi tovushlar qatori, tor-kengligi, lablanish-lablanmasligiga ko'ra o'zaro qarama-qarshi juftliklarni yuzaga keltirgan: orqa qator "yog'on" [a], [i], [o], [u] unlilari old qator "ingichka" [ä], [i], [ö], [ü] unlilariga; keng [a], [ä], [o], [ö] unlilari tor [i], [i], [u], [ü] unlilariga; lablanmagan [a], [ä], [i], [i] unlilari lablangan [o], [ö], [u], [ü] unlilariga qarama-qarshi turadi.

[a] unlisi [ä] unlisiga qarama-qarshi turadi. [a] unlisi "yog'on" talaffuz qilinuvchi so'zlarda keladi: at — ot, aq— oq-, aš — osh, ovqat, azuq — oziq, adaq — oyoq, adg'ir — ayg'ir, qatun — xotun, malika, sarig' — sariq, yay — yoz, sayu — sari, qara — qora, ara — ora.

[ä] unlisi esa "ingichka" talaffuz qilinuvchi so'zlarda keladi: tilä-tila-, emgäk — zahmat, ertäki — burungi, eski.

[i] unlisi [i] unlisiga qarama-qarshi turadi. [i] unlisi "yog'on" talaffuz qilinuvchi so'zlarda keladi: it — it, iğaç — daraxt, bīč— kes-, bich-, yış — o'rmonli tog', yilqı — yilqi, siğta — yig'la-, qışla— qishla-, qizil — qizil.

[i] unlisi esa "ingichka" talaffuz qilinuvchi so'zlarda keladi: iç — ich-, ilgärü — oldinga, bil— bil, tik— tik-, kir— kir-, tirig — tirik.

[o] unlisi [ö] unlisiga qarama-qarshi turadi. [o] unlisi "yog'on" talaffuz qilinuvchi so'zlarda keladi: ot — o't, olov, ton — kiyim, qoñ — qo'y, yol — yo'l, bodun — xalq.

[ö] unlisi esa "ingichka" talaffuz qilinuvchi so'zlarda keladi: öz — o'z (olmosh), ög — ona, kök — osmon, törü — siyosat, bök— to'ymoq, köl — ko'l, böri — bo'ri.

[u] unlisi [ü] unlisiga qarama-qarshi turadi. [u] unlisi "yog'on" talaffuz qilinuvchi so'zlarda keladi: uç — uchmoq, o'lmoq, uçuz — arzon, qarzsiz, uya — in, uya; avlod, uluğ — ulug', buluğ — tomon, qul — qul.

[ü] unlisi esa "ingichka" talaffuz qilinuvchi so'zlarda keladi: küğ — joriya, tükäti — tugal, küč — kuch, küz — kuz, yüz — yuz, tüş— inmak, kü — ovoza, dovrug'.

Qadimgi turkiy bitiglar tilida so'zning boshi yoki birinchi bo'g'inida kelgan [ä] hozirgi o'zbek tilida yopiq [e] ga aylanadi. Masalan: ä|>el>, käl>kel, yär>yer kabi. Lekin [e] tovushining qachondan paydo bo'lganligi xususida tugal bir xulosani aytish mushkul. Gap shundaki, eng eski davrlarga oid ko'k turk, uyg'ur yozuvidagi bitiglarining imlo xususiyatlari bu tovushning o'sha kezlardayoq shakllanganidan dalolat berib turadi. Qadimgi turkiy tilida yopiq [e] unlisi mustaqil fonema emas, balki [ä] ning fonetik varianti sifatida amal qilgan: [ä]~[e].

Hozirgi o'zbek tilidagi keng [ö] tovushining o'rnida qadimgi turkiy tilda orqa qator, "yog'on" [a] talaffuz qilingan: ağrıq, bala, bar, tağ kabi.

Muhimi, qadimgi turkiy imlodada ana shu unlilar tizimini matnda berish prinsiplari puxta ishlab chiqilgan edi. Bu borada ko'k turk, uyg'ur yozuvlarining ancha qulayligi bor. Turklar qadimgi yozuvlarni qo'llash jarayonida katta tajriba orttirgan edilar. Imlo an'analari keyinchalik ham davom etdi.

Arab alifbosi asosidagi turkiy yozuvda unlilarni ifodalash uchun alifbodagi uchta harf — «alif», «vav», «ya» hamda harakatlar, turli ishoratlardan foydalanilgan.

Turkiy tildagi unlilar imlosi xususida «Attuhfatu-z-zakiyatu fillug'atit turkiyya» asarining muallifi shunday yozadi: «Bilgilki, turk tilida shakl yo'q. Shakl yo'qligi uchun bir qancha aniqsizlik va xatolar paydo bo'lar edi. Shuning uchun ana shu aniqsizlikdan qutilish uchun ot, fe'l va hurufni yozishda maxsus shakl qo'llash usulini qabul qildilar. Ya'ni «fatha» o'rnida «alif», «kasra» o'rnida «ya», «zamma» o'rnida «vav» qo'llay boshladilar» (Attuhfa, 10). «Turk tilida shakl yo'q» deyilganda turkiy imlodada unlilarni ifodalashga xizmat qiladigan harakatlar yo'qligi nazarda tutilmoqda. Ayni yo'l bilan imlodada unlilarni to'liq ifodalash usuli joriy etilgan.

Unlilar cho'ziqligi

Turkiy tillarda unlilar cho'ziqligi ikki xil ko'rinishda amal qiladi: "birlamchi" hamda "ikkilamchi" cho'ziqlik. "Ikkilamchi" cho'ziqlik keyingi hodisa bo'lib, tovush o'zgarishi, ko'proq, so'zdagi undoshning tushishi natijasida yuzaga keladi. Masalan: bigiz>biiz, šahar>šaar, oğul>uul singari. "Ikkilamchi" cho'ziqlik shevalarda, og'zaki nutqda tez-tez kuzatiladi.

"Birlamchi" cho'ziqlik tovush o'zgarishi natijasida yuzaga kelgan emas, turkiy tillarda azaldan bor.

Turkshunoslikda ayrim turkiy tillarda amal qilayotgan "birlamchi" cho'ziq unlilar masalasi tugal yechimini topganicha yo'q. Muhimi shundaki, hozirgi turkman adabiy tilida, shuningdek, o'zbek xorazm shevalarining o'g'uz guruhlarida "birlamchi" etimologik cho'ziq unlilar hozir ham amal qilmoqda. Biroq, mazkur unlilarning yuzaga kelish tarixi, yozma yodgorliklar tilida tutgan o'zni xususida aniq-taniq xulosaga kelish mushkul.

Yozma yodgorliklar tilida "birlamchi" cho'ziqlik ora-chora uchrab turadi. Buni matnlarda cho'ziq unlilarning maxsus ifoda etilganligida ham ko'rish mumkin. Chunonchi, uyg'ur xatida cho'ziqlikni ifodalash uchun ba'zan harflarni qo'shaloq yozish hollari kuzatiladi. Masalan:

yiil — yel, shamol, küü — dovrugʻ, ovoza, süü — lashkar, cherig, süülä — qoʻshin tort-, yüüz — 100, yuul — buloq, chashma, oot — oʻt, olov, yooğ — yuqori, choʻqqi, uul — asos, yool — yoʻl.

Arab yozuvli turkiy matnlarda [a] ning choʻziqligini ifodalash uchun qoʻshaloq “alif” harfidan foydalanilgan. Masalan, “Devonu lugʻatit-turk”da: a:ç — och, suq, a:ş — osh, ovqat, a:l — hiyla, a:w — ov.

Matnlarda lab unlilarining choʻziqligini ifodalashda qoʻshaloq “vav”dan foydalanilgan: ööl — hoʻl.

Maʼlumki, arab yozuvli turkiy matnlarda unlilar “alif”, “vav”, “ya” harflari yoki harakatlar bilan ifoda etilgan. Unlilarning “alif”, “vav”, “ya” harflari bilan yozilishini baʼzi olimlar choʻziqlikning ifodasi deb biladilar. Bu fikrga qoʻshilish qiyin. Mazkur imlo xususiyati faqat choʻziqlik bilan bogʻliq emas. Bunga turkiy yozuv anʼanasining davomi sifatida yondashilgani maʼqul. Sababi shundaki, uygʻur xatida unlilar, choʻziq-qisqaligidan qatʼi nazar, yozuvda mantazam tarzda ifoda etilavergan. Turklar arab xatini oʻzlashtirganlarida imlodagi ana shu prinsipni saqlab qoldilar. Shunga binoan, arab xati asosidagi turkiy yozuvda unlilar uchun “alif”, “vav”, “ya” harflaridan foydalaniladigan boʻldi.

Taʼkidlash kerakki, yozma yodgorliklar tilida “birlamchi” choʻziq unlilar fonema darajasida amal qilgani dargumon. Harqalay, ular oddiy unlilarning fonetik varianti sifatida qoʻllangan koʻrinadi.

Undoshlar tizimi

Urxun va yenisey bitiglarining yozuv, fonetik-fonologik xususiyatlari bitiglar tilida quyidagi undosh fonemalar amal qilganidan dalolat beradi: [b], [p], [d], [t], [q], [k], [g̃], [g], [z], [s], [ç], [ş], [y], [l], [m], [n], [ń], [ŋ], [r].

Qadimgi turk davridayoq sharqiy turk lahjalarida (qadimgi uygʻur va moniy yozuvli yodgorliklar tilida) [w] va [x] fonemalari amal qila boshlagan.

[v] fonemasini Mahmud Koshgʻariy ikki tovush sifatida talqin qilgan edi: [w] hamda [v]. U [w] ni “[b] bilan [f] maxrajlar orasidagi” tovush deb taʼriflaydi (MK, I, 68). XI–XIII asrlarning arab yozuvli matnlarida ularning ikkovi mustaqil harflar bilan ifoda etilgan. Chunonchi, [w] tovushi «Devonu lugʻatit-turk»da keltirilgan turkiy misollarda, «Qutadgʻu bilig»ning arab yozuvli qoʻlyozmalarida (fe) harfi bilan berilgan.

Tub turkiy soʻzlarda [w] tovushi [v] ga qaraganda ustunlik qiladi. Masalan, QB da: küwänč, aw, suw, ew.

Mahmud Koshgʻariyning yozishicha, [v] bilan [w] dialektal xususiyatni farqlagan: [v] bilan soʻzlash oʻgʻuz va ularga yaqin turuvchilarga, [w] bilan soʻzlash esa boshqa turklarga xos boʻlgan. Eʼtiborni tortadigan yeri, devonda bir soʻzning ikki xil varianti aralash qoʻllanilgan: tavar (MK, I, 137) // tavar (MK, I, 237). Bir soʻzning ikki xil talaffuz etilishi mumkinligini muallifning oʻzi ham taʼkidlaydi: uvut // uwut (uyat), yalavač // yalawač (paygʻambar), yava // yawa (tursus mevasi) (MK, I, 111).

Koʻk turk alifbosida [w~v] fonemasi uchun maxsus harf yoʻq. Muhimi shundaki, koʻk turk bitiglar bilan deyarli oldinma-ketin yaratilgan uygʻur yozuvli qadimgi turfon matnlarida bu tovush uchun alohida belgi bor. Arab yozuvli matnlarda [w~v] bilan kelgan soʻzlar koʻk turk bitiglarida , <bʻ> harflari bilan yozilgan. Bu hodisa koʻk turk alifbosidagi , <bʻ> harflari, oʻrni bilan, [w] tovushini ham ifoda etgan degan xulosaga olib keladi. Misollarga eʼtibor bering: tabğaç (tawğaç) — tabgʻach, tabisğan (tawisğan) — tovushqon, sab (saw) — soʻz, xabar, sub (suw) — suv.

Koʻk turk xatida <x> harfi yoʻq. Oʻrnida faqat <q> keladi: qatun, qağan, qan. Bu soʻzlardagi [q] arab yozuvli matnlarda [x] ga oʻzgaradi: xatun, xaqan, xan. Biroq, bu hodisani tamoman tovush oʻzgarishiga yoʻymaslik kerak. Sababi, “Qutadgʻu bilig” asarining tilida qadimgi [q] li varianti ustivor. Masalan: qalī (agar), qalīq (osmon), yaqši va b. Keyinchalik bu soʻzlardagi [q] tovushi [x] ga oʻzgaragan: xalī, xaliq, yaxši kabi.

XI–XIII asrlarning yozma yodgorliklarida turkiy soʻzlarda soʻz ichi va oxirida tishora [δ] undoshi ham uchraydi (buning uchun arab alifbosida alohida harf ham bor. Masalan, “Qutadgʻu bilig”ning namangan nusxasida: eδgü — ezgu, boδun — xalq, qaδğu — qaygʻu, qoδ— qoʻy-(feʼl) va b.

Muhimi shundaki, koʻk turk va qadimgi uygʻur alifbolarida tishora [ä] tovushi uchun alohida belgi yoʻq. Arab yozuvli matnlardagi [ä] li soʻzlar koʻk turk bitiglarida <d>, <dʻ> harflari bilan yozilgan. Ushbu soʻzlardagi <d>, <dʻ> harflari [d] bilan bir qatorda tishora [δ] tovushini ham ifodalagan chiqar: edgü (eδgü), adīğ (aδīğ), quđī (quđī), qadğu (qaδğu).

Tishora [δ] undoshi jarangsiz [d] ga variant sifatida qoʻllanilgan [d~δ].

Urxun bitiglarida hozirgidan farqli holda [ń] tovushi ham qoʻllangan (yozuvda maxsus harf yoki ikki harf birikmasi — YN bilan ifoda etilgan).

Bu tovush quyidagi soʻzlarda keladi: Toʻnuquq, aʼnig, qon, cigan. Koʻk turk bitiglarida [n] bilan kelgan soʻzlar uygʻur yozuvli qadimgi turfon matnlarida yoki arab yozuvli yodgorliklarda [y] bilan keladi: ayig — yovuz, tuban, bemaʼni, qoy, cigay — “qashshoq, yoʻqsil”.

Qadimgi [n] ni Mahmud Koshgʻariy arab xatida <n> harfi bilan keltirgan. Uning yozishiga qaraganda, [y] li soʻzlarni [n] ga aylantirish dialektal xususiyatdir. Soʻz oʻrtasi va oxirida kelgan [y] ni argʻular [n] ga almashtirganlar: qoy — qon «qoʻy», cigay — cigʻan «kambagʻal», qayu — qanu «qaysi» (MK, I, 67). Bu misollarning bari koʻk turk bitiglaridagi [n] sonor [n] ga variant sifatida ([n~n]) qoʻllanganidan dalolat beradi.

[n] // [y] mosligi hozirgi oʻzbek tilida ham uchrab turadi: qanda~qayda. Yoki qadimgi [n] hozir qoʻllaydigan qani, qanča kabi soʻzlarimizda ham saqlanib qolgan.

Uygʻur yozuvli qadimgi turfon bitiglarida oʻzlashgan soʻzlarda sirgʻaluvchi [z] tovushi qoʻllanilgan: azun.

Sirgʻaluvchi [z] tovushi arab yozuvli turkiy matnlarda <z> harfining ustiga uch nuqta qoʻyib ifoda etilgan: azun — dunyo.

Eski turkiy til davridan boshlab arab, fors tilidan oʻzlashgan soʻzlarda [f], [h] fonemalari ham qoʻllana boshladi.

Arab alifbosida bitilgan turkiy matnlarda arab va fors tillaridan oʻzlashgan soʻzlarga nisbatan yozuv prinsipi amal qilgan. Bunday soʻzlar arabcha matnlarda qanday yozilsa, turkiy matnlarda ham oʻshanday yozilavergan. Lekin ulardagi arab tiligagina xos boʻlgan va arab tilidan oʻzlashgan soʻzlarda qoʻllanilgan sa:, ha:, da:t, za:, ʼayn, ha tovushlari turkiy til talablariga boʻysungan holda talaffuz etilgan. Masalan: ʼadl — adl, ʼAli — Ali, sana: — sano, hamd, masal — maqol.

Qadimgi turk davriga oid budda, moniy matnlarida sanskrit, sugʻd va boshqa qadimgi eroniy, tabgʻach (xitoy) tillaridan oʻzlashgan soʻzlar ham qoʻllanilgan. Muhimi shundaki, ushbu oʻzlashmalar turkiy tilning fonetik-fonologik qoidalariga, talaffuz oʻlchamlariga boʻysundirilgan. Masalan, moniychilar tavbanomasi “Xuastuanift”da asarning har qaysi boʻlimi m(a)nastar xirza ~ m(a)nastar qirza degan jumla bilan yakunlanadi. U “Yozugʻimizni kechirgaysan!” degan maʼnoni beradi. Bu diniy formula oʻrtancha eroniy tillarida «mnastar hirz-a» shaklida boʻlgan. Oʻzlashmalarning turkiy tilga mos holda qoʻllanilganligini boshqa shuning singari misollarda ham kuzatishimiz mumkin. Yana “Xuastuanift”dan misollar keltiramiz: p(a)duaxtag (<sugʻd. pōwʼxtg) tangrining oti, Paduaxtag, vusanti (<sugʻd. bwsʼnty) roʻza, moniylikning

farzlaridan biri, xormuzta (<sugʻd. xwrzmztʼ) — Xoʻrmuzta tangri, xuastuan(i)vt (<sugʻd. xwʼstwʼnft) — asarning nomi, barišti (<sugʻd. bryšty) — farishta, burxan (<tavgʻ. fō, bvyr “budda”) — burxon; tangrining elchisi, yalavoch, buši (<tavgʻ. buši, po-ši) hayr, sadaqa, ehson, čaydan (<er. jādū-dāna) — ibodatxona, č(a)xsap(a)t (anat. čiksapada) — din koʻrsatmalari; aqoid, dintar (<sugʻd. d̄ynδʼr)-moniviyalar rohibi.

Tovush oʻzgarishlari

Soʻz ichida unilarning tushishi. Soʻzning qoʻshimcha olishi natijasida oradagi unli tushirilishi mumkin: oʻgʻlan — oʻgʻillar <oʻgʻul soʻzidan; siḡta-yigʻla— <siḡit — yigʻi; tegrā — tegra, atrof <tegr — oʻgʻirmoq; ilt~elt — olib bor— <ilit~elit-.

[b] // [m] hodisasi. Hozirgi oʻzbek tilida [m] bilan keladigan soʻzlar urxon bitiglarida [b] bilan kelgan. [b] bilan barobar, qadimgi turkiy tilning boshqa bir shevalarida [m] lashish ham amal qilgan. Koʻk turk bitiglaridagi [b] uygʻur yozuvli budda, moniy yodgorliklarida [m] ga oʻzgaradi: bājū // māḡū — mangu; buḡ // muḡ — mung; biḡ~biḡ // miḡ — ming; bān // mān — men; bin- //min— min-.

[d~ä] > [y] // [g] hodisasi. Qadimgi turkiy tilga [d] lashish xos; [y] yoki [g] lashish nisbatan oz uchraydi. Hozirgi oʻzbek tilida [y] yoki [g] bilan keladigan soʻzlar qadimgi yodgorliklarda [d] bilan aytilgan. XI—XII asrlarda [d] bilan yonma-yon uning [δ] varianti ham qoʻllanilgan. Qadimgi [d] li soʻzlar “chigʻatoy turkiysi” davridan boshlab [y] yoki [g] ga oʻzgaradi boshladi: qadimgi turk.: qadīn~qadīn — hozirgi oʻzb.: qayin; qadimgi turk.: kedim~kedim — hozirgi oʻzb.: kiyim; qadimgi turk.: qodī~qodī — hozirgi oʻzb.: quyī; qadimgi turk.: adīḡ~adīḡ — hozirgi oʻzb.: ayīq; qadimgi turk.: bedūḡ~bedūḡ — hozirgi oʻzb.: b̄yūyūk; qadimgi turk.: bod~boδ — hozirgi oʻzb.: boy; qadimgi turk.: ud~uδ — hozirgi qirgʻ.: uy (sigir). Qiyoslang, eski oʻzb.: uy yili — sigir yili.

Hozirgi oʻzbek tili [y] lashgan til sanaladi, shunga qaramay, qadimgi [d] li shakli ham saqlanib qolgan. Masalan, MK da: quduδ~quduḡ — hozirgi turk.: quyu, oʻzb.: quduq (lekin qudī emas, quyī). Yana qiyoslang, hozirgi oʻzb.: idiš yoki idiš-ayaq.

[n] > [y] hodisasi. Ushbu hodisaga koʻra qadimgi turkiy yodgorliklarni ikki guruhga ajratish mumkin: koʻk turk yozuvidagi urxon bitiglarini tili [n] lashish hodisasi amal qilgan. Urxon bitiglaridagi [n] li soʻzlar uygʻur yozuvidagi moniy, budda matnlarida [y] ga oʻzgaradi.

aniġ~anyig~anig > ayig — yovuz; čigān > čigay — qashshoq; qānu > qayu — qaysi; qītañ > qītay — xitoy; qoñ~qoyn~qon > qoy — qo'y. So'z boshidagi [0] // [y] hodisasi.

iġla- // yigla- yig'la-; ir // yir — yir, qo'shiq; ig // yig — kasallik; inčkä // yinčkä — ingichka; irin // yirin — yiring; ir // yir — shimol (qutb).

So'z boshida unlidan oldin [h] yoki [x] ning orttirilishi. Mahmud Koshg'ariyning yozishicha, so'z boshida unlidan oldin [h] tovushi orttirib so'zlash xo'tanlilar va kanjaklar tiliga xos edi: ular ana ni hana, ata ni hata deganlar (MK, I, 68). Bu hodisa hozirgi o'zbek tilida ham uchraydi: "ingichka" talaffuzli so'zlarda [h], "yog'on" talaffuz qilinuvchi so'zlarda esa [x] tovushi orttiriladi: qadimgi turk.: öküz — hozirgi o'zb.: höküz; qadimgi turk.: öl — hozirgi o'zb.: höl; qadimgi turk.: ürk — hozirgi o'zb.: hürk; qadimgi turk.: awuč — hozirgi o'zb.: xawuč.

Tovushlarning o'rin almashinuv (metateza) hodisasi. Qadimgi turk.: yağmur (yağ — "yog'moq" so'zidan) — eski o'zb.: yamğur — hozirgi o'zb.: yamg'ir. Yoki, qadimgi turk.: öğret (ög — "aql" so'zidan) — hozirgi turk.: öğret (talaffuzi: öyret) — o'zb.: örgät.

Hozirgi o'zbekchadagi quyidagi so'zlar ham tovushlarning o'rin almashinuv hodisasi tufayli hosil bo'lgan: ġam çek-. Bu o'rinda çek-fe'li keč- ning o'zgarigan shaklidir. Yoki yana: paypoq (<pay-qop). Qiyoslang: qolqop.

Singarmonizm

Qadimgi turkiy yozma yodgorliklar tilida singarmonizm temir qonun sifatida amal qiladi. Qadimgi turkiy tilning fonetik qurilishi, morfofonologik tizimi ana shu qonunga bo'ysunadi.

Singarmonizm deb so'zdagi tovushlarning hamda qo'shimchalarning talaffuziga ko'ra o'zaro uyg'unlashuvi, moslashuviga aytiladi. Qadimgi turkiy tilda singarmonizmning quyidagi turlari kuzatiladi:

I. Unlilar uyg'unligi. Bu qonun ikki xil:

1) *Tanglay uyg'unligi*: so'zdagi tovushlarning bir-biriga va qo'shimchalarning o'zakka qatorda va "yo'g'on-ingichkalikda" moslashuvi. Mazkur qonunga ko'ra o'zak-negizga qo'shiladigan affiksalar ham fonetik variantlardan iborat bo'ladi. Masalan, ot yasovchi -ğ, -g affiksi: qapıġ — eshik, bilig — bilim; jo'nalish kelishigi affiksi -qa, -kä: qağanqa — xoqonga, äbkä — uyga; yoki -ğaru, -gärü affiksi: oğuzğaru — o'g'uzga, ilgärü — oldinga (Sharqqa).

2) *Lab uyg'unligi*: birinchi bo'g'indagi unliga keyingi bo'g'indagi unlining yoki o'zakning oxirgi bo'g'inidagi unliga qo'shimchadagi unlining lablanish jihatdan moslashuvi: älimiz — davlatimiz, sümüz — lashkarimiz, atim — otim, bodunum — xalqim.

Bu qonunga ko'ra ham bir qator affikslarning lablangan unlili va lablanmagan unlili variantlari bo'lgan. Jumladan: qaratqich affikslari -nıġ, -niġ; -iġ, -iġ larning -nuġ, -nüġ; -uġ, -üġ variantlari, sifat yasovchi -liġ, -lig ning -luġ, -lüg variantlari ham bor va b.

II. Undoshlardagi *jaranglilik va jarangsizlik uyg'unligi*. Mazkur qonunga muvofiq o'zak-negiz jarangsiz undosh bilan tugasa, qo'shimchaning birinchi tovushi ham shunga moslashadi, ya'ni jarangsiz undoshli bo'ladi: otqa — olovga, tiläkkä — tilakka. O'zak-negiz unli tovush, jarangli undosh yoki sonor bilan tugagan bo'lsa, unda affiksning jarangli undosh bilan boshlanuvchi varianti qo'shiladi: yulğuč — ombir, barduq — borgan.

Ko'k turk yodgorliklari tilida o'zak-negiz unli, jarangli undosh yoki sonor bilan tugagan hollarda ham qo'shimchaning faqat jarangsiz undoshli varianti qo'shiluvi mumkin. Jumladan, urxun bitiglarida jo'nalish kelishigining, asosan, -qa, -kä variantigina qo'llangan. O'zak-negizning oxirgi tovushi qanday bo'lishidan qat'i nazar, ayni shakli qo'llangan: tağqa — toqqa, Tämiür qapıġqa — Temir qopıqqa, yärkä — yerga, ögüzkä — daryoga va b. Bu xususiyat keyingi davrlarda ham qisman davom etdi. Jumladan, "Qutadg'u bilig"da, "Devonu lug'atit-turk"dagi turkiy matnlarda ham bu shakl ustun. Shuning bilan bir qatorda, uning -ğa, -gä varianti ham uchraydi. Ko'rinadiki, turkiy tillar tarixida jaranglilik va jarangsizlik uyg'unligi keyinchalik muqum bir hodisaga aylangan.

Jaranglilik va jarangsizlik uyg'unligi qonuniga muvofiq holda affiksalar ikki xil variantda amal qilgan: biri — jarangli undosh bilan boshlanuvchi va ikkinchisi — jarangsiz undoshlar bilan boshlanuvchi variantlar. Masalan, sifatdosh qo'shimchalari: -duq, -dük / -tuq, -tük; -dačı, -däčı / -tačı, -täčı, ravishdosh qo'shimchasi -ğalı, -gali / -qalı, -käli va b.

Bo'lim yuzasidan savol va topshiriqlar

1. Qadimgi turkiy tilda nechta unli fonema bor? Har bir unliga tavsif bering.
2. Qadimgi turkiy tildagi cho'ziq unli va undoshlarga tavsif bering.
6. Qadimgi turkiy tildagi tovush o'zgarishlari (b//t, b //m va b. tovushlar) ning asosiy xususiyatlarini izohlab bering.

TO'RTINCHI BO'LIM QADIMGI TURKIY TIL LEKSIKASI

Tayanch tushunchalar: leksik qatlam, dialekt, shumer tili, qabilalar tillari, o'zlashgan qatlam, xitoycha, so'g'dcha so'zlar, ko'p ma'nolilik, semantik birlik, metafora, omonimlar, evfemizm, sinonimlar, antonimlar.

Qadimgi turkiy til leksikasi mazkur tilning qaysi dialektlar asosida shakllanganini ko'rsatishi bilan diqqatga sazovor. Shuningdek, ma'lum bir davrga oid nutq xususiyatlari, xalqning ijtimoiy-siyosiy, madaniy hayoti, dunyoqarashi, xullas, insoniyatning moddiy, ma'naviy va maishiy hayoti bilan bog'liq hamma jihatlar leksikada aks etadi.

Ma'lum asarning leksik qatlami o'sha davr adabiy til xususiyatlarini, boshqa xalqlar bilan madaniy, siyosiy aloqalarni ko'rsatish uchun ham asosiy omillardan biri sanaladi. Shuningdek, ijtimoiy-siyosiy munosabatlar tarixi ham ilk bor leksikada aks etadi. Masalan, ayrim olimlar (jumladan, O'ljas Sulaymonov) qadimgi turkiy til bilan dunyodagi eng qadimgi til bo'lgan shumer tili o'rtasidagi qarindoshlik aloqalarini asoslamochi bo'lganlarida ham har ikkala tildagi umumiy leksik qatlamga va leksik ma'noga tayanadilar: shumer. *ne* — qadimgi turk. “*nä*”; shumer. *me* — qadimgi turk. “*män, ban*”; shumer. *ze* -qadimgi turk. “*sän*” va h. Yoki turkiy tillarning ilk bosqichi bo'lgan Oltoy davrida turkiy, mo'g'ul, tungus, manchjur, yapon, koreys tillarining yagona til bo'lganini dalillashda ham turkolog olimlar mazkur tillardagi o'zakdosh so'zlarni asos qilib oladilar.

Qadimgi turkiy tilning leksik qatlami ham o'ziga xos. Bu tilning leksikasidagi o'ziga xoslik shundan iboratki, qadimgi turkiy qabilalarning tillaridagi leksik qatlam, tilning boshqa sathlariga qaraganda, qadimgi turkiy adabiy tilning shakllanishida katta vazifa bajargan.

Qadimgi turkiy til leksikasi asosan turkiy so'zlardan iborat. O'zlashgan qatlam oz miqdorni tashkil etadi. Bu qatlam, asosan, atoqli otlardan, ma'lum bir diniy tushunchalarni ifodalovchi so'z va terminlardan iborat. Urxun-yenisey yodgorliklarida o'zlashgan qatlam xitoycha, so'g'dcha so'zlardan iborat bo'lib, taxminan bir-ikki foizni tashkil qilsa, eski uyg'ur-turk yozma yodgorliklarida nisbatan ko'p. Jumladan, birgina “Oltun yorug'” dagi so'zlarning o'n besh foizini sanskritcha, xitoycha, tibetcha, so'g'dcha so'zlar tashkil qiladi. O'zlashgan qatlamning ko'pligiga sabab shuki, ijtimoiy, madaniy, diniy tushunchalar qadimgi turkiylar madaniy muhitiga ko'plab kirib

keldi va shu munosabat bilan o'zlashgan qatlam miqdori kengaydi.

Mazkur o'zlagan qatlam so'zlari bir ma'noni ifodalaydi. Bir ma'nolilik tilda, xususan qadimgi turkiy tilda ham keng tarqalgan bo'lib, yuqoridagi o'zlashgan so'zlar termin xususiyatiga ega bo'lgani uchun ham bir ma'no ifodalaydi. Ammo umumtil leksikasidan kirgan so'zlarning ko'p ma'no ifodalashi keng tarqalgan.

Ko'p ma'nolilik

Ko'p ma'nolilik qadimgi turkiy tilga ham xos xususiyatlardan biridir. Masalan, köngül so'zining qadimgi turkiy tilda quyidagi ma'nolari bor: 1. Yurak, qalb: söz köngülkä singdi (DLT, III, 391) — so'z yurakka o'rnatildi; *El kunlärning köngüllärinä köp tälüm boldi qayghu* (O'g'uznoma) — El yurtlarning yuraklari ko'p qayg'ularga to'lib-toshdi. 2. Istak, xohish: öz köngülinçä barsun (yurid. hujjat.) — o'z xohishi bo'yicha ish tutsin. 3. His-tuyg'u: Täbränçsiz jajılmaqsız ulugh jarlıqançuçi köngül turghurup bu manig sävär amraq ätüsizimän titär män, idalajur män (Oy, 616) — Men ikkilanmasdan g'oyat mehribonlik his-tuyg'ularini qo'zg'atib, o'zinning bu sevimli tanamdan voz kechypman. 4. Fikr: Köngüllärin turghurmaq, ornatmaq ärsär qalti bu üç türlüg bilgä biliglär içintä köngülüg jaratmaq ornatmaq äriür (Oy, 289) — Fikrlarini qaror toptirish esa quyidagicha: bu uch turli haqiqiy bilimdan fikrni qaror toptirib mukammal qilmoqdir.

Köngül so'zi bu ma'nolaridan tashqari, qo'shma fe'l shaklida ham bir qator ma'nolar hosil qiladi. Bu ma'nolar qo'shma fe'lning yetakchi fe'l qismi natijasida paydo bo'lgan: 1. Köngül açi- — qayg'uga, g'amga bot(moq); qatigh ünün jighlayu köngülläri açiyu (Oy, 636) — qattiq ovoz bilan yig'lab, qayg'urib; 2. Köngül açil- — yaxshilanmoq; köngül açildi (DLT, I, 194) — kayfiyat yaxshilandi; köngül örüt — ista(moq): jana jämä bodis(a)tvlar bashtinqi orunda köngül öritmishlärintä soqançigh ärdini atligh samati dyanigh öritürlär (Oy, 323) — yana bo'disatvlar birinchi o'rinni istaganlarida, ajoyib xazina degan samati mushohadasini qo'zg'atadilar.

Köngül so'z birikmasi tarkibida qo'llanganda, birikma bir ma'noni ifodalaydi: köngül bilig (Oy, 594) — ong, idrok; köngül qaçigh — tafakkur, “ruh”: köngül qaçiq ärmäksiz nomugh törüg itäriür (Oy, 364) — Tafakkur maqsadga muvofiq bo'lmagan no'm qonunini rad qiladi.

Misollardan ko'rinadiki, bu so'zning ko'p ma'nolilik xususiyati kontekstda yuzaga chiqadi.

Qadimgi turkiy tildagi ko'p ma'noli so'zlarda umumiy semantik birlik mavjudligi uchun ham yuqoridagi aloqa yuzaga chiqadi. Misol uchun qadimgi turkiy tildagi jinçkä sifatiga e'tibor beraylik.

1. Bu so'zning bosh ma'nosi qadimgi turkiy tilda "nozik", "tor" ma'nosini ifoda etadi: jinçkä torqu (DLT III, 380) — nafis ipak kiyimlik (DLT III, 390); joling qilqa jinçkä (Qb, 435) — yo'ling soch tolasiday nozik. 2. Dono, aqli: tärng jinçkä savlarda bilgä biliglari birikmih ol (Uyg'.) — chuqur dono so'zlarda haqiqiy bilimlari birikkandir. 3. Mayda: jana çighu tashin jinçkä soqip (Uyg'.) — yana ichu toshini mayda qilib. 4. Juda yaxshi, chuqur, ikir-chikirigacha: qaja tüş körügli tüşhüng jinçkä köp (Qb, 314) — Ey tush ko'ruvchi, tushingni yaxshilab tekshir. 5. Aniç, tushunarli: sözin jangzatur sözkä jinçkä ajur (Qb, 54) — so'zini boshqa so'zga o'xshatadi, aniç gapiradi.

Mazkur so'zdagi umumiy ma'no "nimaningidir yoki kimningdir nozik xususiyati" dan iboratdir deb aytish mumkin. Umuman, ko'p ma'noli so'zlarning ma'nolari o'rtasida ma'lum mazmun munosabatlari bor. Ana shu mazmun munosabatlari turli predmetlar, hodisalar o'rtasidagi ma'no aloqalarini tushunarli qiladi.

Metafora qadimgi turkiy til leksikasida ham, hozirgi turkiy tillardagi kabi, ko'p ma'nolilikni hosil qiluvchi vositalardan biri bo'lib, so'zning ma'no taraqqiyotida asosiy omillardan biridir. Bunday holda metaforik ko'chim asosida yotadigan o'xshashlik "ichki" bo'lishi, ya'ni o'xshashlik tashqi belgilariga ko'ra emas, balki sezgi, tasavvur yoki baho asosida yuz berishi mumkin. Mana shu asosda, ijtimoiy-siyosiy tushunchalarni ifodalovchi so'zlar ham metaforik ma'no ifodalaydi. Masalan, arqish so'zi bosh ma'nosida "karvon" ma'nosini ifodalaydi: azun täzgür alda arqish jorip (Qb, 388) — olam bo'ylab kezar, mamlakatlar bo'ylab karvon yurib. "Arqish" so'zining "xabarchi, chopar" ma'nosi ham bor: ötrü ol arqish vajram jel täg barip (Uyg'.) — keyin bu xabarchi vayram shamoliday ketib. Mahmud Koshg'ariy "arqish" so'ziga "yurtidan uzoqqa ketgan bir kishiga yuborilgan [xabar yetkazuvchi] odam" deb izoh berib: "aning arqishi kälidi — uning elchisi keldi" (DLT, I, 123) misolini keltiradi. Shu so'zga Mahmud Koshg'ariy "bu so'z maktub, noma ma'nosida ham qo'llanadi" deb izoh beradi. Bu so'z "arqish"ning uchinchi ma'nosidir.

Ko'p ma'noli so'zlarning hamma ma'nolari va semantik variantlari o'zaro aloqalar tufayli ma'lum tartib asosida tashkil topadi, bir ma'no ikkinchisiga tayanch bo'ladi. Misollarimizdagi "ko'ngil"ning to'g'ri ma'nosi "qalb, yurak", "jinçkä"ning to'g'ri ma'nosi "yupqa".

"arqish"ning to'g'ri ma'nosi "karvon"dir. Bu so'zlarning boshqa ma'nolari ijtimoiy ehtiyoj tufayli yangi predmet yo hodisani nomlash asosida yaratiladi.

Qadimgi turkiy til leksikasining asosiy qismi barqarordir. Bu barqarorlikni hozirgi o'zbek tili bilan qadimgi turkiy til leksikasi qiyosida ko'rish mumkin. Garchi qadimgi turkiy tildagi grammatik shakllar o'zgargan bo'lsa-da (masalan, kelishik qo'shimchalari, jamlik son hosil qiluvchi qo'shimchalar, sifatdosh shakllari), aksariyat so'z o'zaklari saqlangan. Misol uchun Kul tigin bitigtoshining 1-satridan parchani olib ko'raylik: üzä kök tängri asra yaghiz yir qilintuqta äkin ara kisi oghli qilinmis — yuqorida ko'k osmon, ostda qora yer qilinganda, ikkovining orasida inson bolalari yaratilgan.

Bu parchadagi asra va yaghiz so'zlaridan tashqari barchasi hozirgi o'zbek tiliga ayrim fonetik va grammatik shakllar o'zgarishlari bilan yetib kelgan, bu so'zlarning ma'nolari saqlangan. So'zlarning bir ma'noliligi va ko'p ma'noliligi bilan bir qatorda, qadimgi turkiy tilning o'z doirasidagi so'z shakllari o'xshashligi ma'no jihatdan farqlanishga olib keladi.

Evfemizm

Qadimgi turkiy tildagi evfemizmlar ham ko'chimning bir turi bo'lib, noxush salbiy hodisa va harakatlarni "niqoblash" orqali anglatadi. Evfemizmlar nutqda okkazonal ma'no ifodalab, anglashilgan hodisaning tub mohiyatini yashirish uchun qo'llanadi. Quyidagi so'zlar qadimgi turkiy tilda evfemizmga misol bo'la oladi: Kül tigin qonj yilqa yiti yigirmikä uçdi (Ktu, 53) — Kultigin qo'y yilining yigirma yettisida uchdi (üçdi — "o'ldi" ma'nosida qo'llangan); çakravart ilig qaça qiyilghuça ärsär (Oy, 395) — Chakravart xon qachon qiyilsa (qiyilghuça — "o'lsa" ma'nosida qo'llangan).

Omonimlar

Omonimlarning tilda paydo bo'lish sabablari turlicha: 1. So'z tarkibida tovushlarning tarixan o'zgarishi sabab bo'ladi. 2. Boshqa tillardan so'z o'zlashtirilishi sabab bo'ladi. 3. Ko'p ma'noli so'zning yagona ma'nosi o'rtasidagi bog'liqlikning yo'qolishi sabab bo'ladi.

Omonimlarning paydo bo'lishidagi birinchi va uchinchi sabab turkiy tillar taraqqiyotida keyingi hodisa bo'lib, ikkinchi sabab qadimgi turkiy tilga mos. Ayrim misollar keltiramiz.

Qadimgi turkiy tilda, xususan, urxun yodgorliklari tilida bod so'zi ko'p uchraydi. Bu so'z "urug', qabila" ma'nosini bildiradi (bodun —

“xalq” soʻzi ham shu *bod* soʻzidan): Türk sir bodun järintä bod jämä, bodun jämä joq ärtäçi ärti (Mch, 3) — Turk sir xalqi yerida urugʻ ham, xalq ham yoʻq boʻladigan edi. Bu soʻz qadimgi turkiy tilda omonimik xususiyatga ega boʻlib, “tana”, “qomat”, “boʻy” maʼnolarini ham ifodalaydi: Bodum ärdi oq täg ägildi bodum (Qb) — Tanam oʻqday edi, egildi tanam; Besh ozunlugh orunta qilinq ijin tüşinçä bod sin körkin täginür (Oy, 366) — Besh olam oʻrnida (oʻz) ishiga muvofiq ravishda qomat koʻrkiga yetishadi.

Qadimgi turkiy tildagi soʻz shakl bilan soʻzning oʻzak holati baʼzan mos kelib qoladi. Bunday holatda tilda omoforma paydo boʻladi. Qadimgi turkiy tildagi omoformaning xususiyati shundaki, soʻzlar yozilishiga koʻra, shaklan mos kelib, mazmunan tamomila boshqa soʻzlardir. Bunday holat, odatda, turli soʻz turkumlari doirasida ham, bir soʻz turkumi doirasida ham yuz beradi: Kirishkä körü sen çiqish qil (Qb) — Daromadni koʻrib, sen sarf qil; Kirishkä bir baqir bertim (Uygʻ.) — Kamon ipi uchun bir tanga berdim.

Birinchi gapdagi harakat nomi (kirishkä) bilan ikkinchi gapdagi otning (kirishkä) shaklan mos kelishi qadimgi turkiy tildagi omoformadir.

Qadimgi turkiy tilda koʻp uchraydigan hodisalardan biri omograflardir. Omograflar bu davrda omoformaga nisbatan koʻp uchraydi. Buning sababi shuki, soʻz oʻzaklaridagi qattiq va yumshoq unilarning mustaqil fonema sifatidagi vazifasi omograflarni paydo qiladi: *yor-* (yur- DLT, I, 455) — *yör-* (yech- uraghut oghlin beshiktin yördi — xotin bolasini beshikdan yechdi — DLT, III, 58); *ir* (uyatga qolgan — DLT, I, 36) — *ir* (tosh — Uygʻ.) *ir* (togʻning kungay tomoni DLT, I, 464) — *ir* (irilla- DLT, I, 172). Qadimgi turkiy tilda omofonlar ham bor, ular nutqda keskin farq qilmasa ham, yozuvda farqlanadi: *söküş* (haqorat — DLT, I, 368) — *soqush-* (— toʻqnash— Irq b.); *iglä-* (kasal boʻl — Oy, I) — *ighla-* (yigʻla, KR, 5); *qanagh* (qon oldirish — Uygʻ.) — *qanaq* (qaymoq — DLT, I, 383); *qarsaq* (qush nomi — DLT, I, 473) — *qarshagh* (kiyimning uzunligi, oʻlchovi — DLT, I, 464).

Sinonimlar

Sinonimlarning turli belgilari bor. Qadimgi turkiy tilda sinonimlarning quyidagi koʻrinishlarini ajratish mumkin: 1. Oʻxshash maʼnoli soʻzlar sinonimlar qatorini hosil qiladi. 2. Yaqin maʼnoli soʻzlar sinonimlar qatorini hosil qiladi. 3. Bir tushunchani anglatuvchi yoki bir buyumni bildiradigan soʻzlar sinonimlar qatorini hosil qiladi. Maʼlum kontekstda

sinonimik qator tarkibidagi u yoki bu soʻzni qoʻllash ekspressiv-stilistik xususiyat hosil qiladi.

Sinonimlar qadimgi turkiy tilda bir kontekst doirasida qoʻllanishi mumkin. Bu sinonimlar hodisalarning turli ottenkalarini ifoda etish uchun, harakatning shiddatli, kuchli tarzda yuz berganini va turlicha namoyon boʻlishini ifoda etish uchun xizmat qiladi. Bunday sinonimik qatorni Kultigin yodgorligida koʻramiz: Yoʻlligʻ tigin turkiy qavmlarning beboshligi oqibatida boshiga tushgan kulfatlarni ifoda etish uchun harakatni kuchli tarzda ifodalashga alohida eʼtibor bergan: ... igidmish qaghaning sabin almatin, yir sayu barding, qop anta alqintigh, ariltigh (Ktk, 9) — Tarbiyat qilgan xoqoningning soʻzini olmay, har qayerga ketding, u yerlarda butunlay gʻoyib boʻlding, nom-nishonsiz ketding.

Parchadagi *alqintigh* va *ariltigh* soʻzlari bir sinonimik qatorni hosil qilgan boʻlib, maʼlum darajada mazmunan va ekspressivlik jihatidan matnda bir-biriga ziddlik bor. Bu ziddlik shunisi bilan belgilanadiki, *ariltigh* feʼli *alqintigh* feʼliga nisbatan kuchli salbiy maʼnoni ifoda etadi. *Ariltigh* feʼli, asosan, matnda sinonimik qator hosil qilgan holda qoʻllangandagina, ziddlik maʼnosi yuzaga chiqadi.

Ungin yodgorligining birinchi satrida ana shunday zid maʼnoni yanada aniqroq koʻrish mumkin: *Äçümiz apamiz Bomin qaghan tört bulungugh qismis, yighmis, yaymis, basmis*. Ol yoq boltuqta käsrä äI *yitmis, içghinmis, qaçishmis* — Ota-bobomiz Boʻmin xoqon (dunyoning) toʻrt tarafini qisgan, (bir joyga) yiqqan, magʻlub qilgan, bosgan. U xoqon vafot etgandan keyin xalq yoʻqolib ketgan, tarqalib ketgan, (har tomonga) qochib ketgan.

Qadimgi turkiy tildagi sinonimik qatorni shunday ifodalash mumkinki, “faqat maʼlum kontekstda nomuhim boʻlib qoladigan semantik belgilariga koʻra zid qoʻyilgan soʻzlar sinonim boʻla oladi”¹.

Yuqorida keltirilgan misollardan koʻrinib turibdiki, qadimgi turkiy tildagi sinonimlarning asosiy xususiyatlaridan biri sinonimik qator holida qoʻllanishidir. Ayniqsa, “Oltin yorugʻ”da sinonimlarga xos bu xususiyat aniq koʻzga tashlanadi. Agar soʻz turkumlari boʻyicha sinonimik qator holida qoʻllanishiga eʼtibor berilsa, feʼllarning va feʼl shakllarining sinonimik qatori eng koʻp uchrashi kuzatiladi: ... barça qorqup, balingläp *iraq tashtilar, qaçtilar* (Oy, I, 3a) — ... hammasi qoʻrqib, vahimaga tushib, uzoqroq (qa borib) turdilar, qochdilar; ... tört apiramanilarigh *savlap, sözlap* (Oy, I,

¹ Шмелёв Д. Н. Современный русский язык. — М.:1977, 196-бет.

14a) — ... to'rt atiramanlarni (ya'ni komillikning sifatlarini) hikoya qilib, so'zlab... ; ... bir tatighligh ärtügin *birtürkalir uqtirghalir* üçün... (Oy, II, 4a) — ... bir xil lazzat ekanini bildirish, uqdirish uchun... ; birgäri turup yumqi *ögsärlär küläsärlär* (Oy, II, 40b) — ... birga jam bo'lib, birga hamd-u sano o'qisalar, (sizni) sharaflasalar; Alqunu barça qamagh açigh ämgäklärintin *ozghurayin, qutqarayin* (Oy, II, 41a) — Hammasini jamiki azob-uqubatlaridan ozod qilay, qutqaray; Shmnu süüsün *utayin, yighatayin* (Oy, II, 41a) — Shmnu lashkarini mag'lub qilay, yiqitay; ... ürük ozati *bishrunmayin, ögrätäyin, tägäyin* (Oy, II, 36a) — ... doimo mukammal qilib borayin, o'rgatayin, (ulug'likka) yetkazayin.

Ot turkumidagi so'zlar sinonimik qatorni hosil qiladi: ... adruq adruq adinlarqa *asigh tüsi* ... (Oy, II, 9a) — ... turli-tuman boshqalarga foyda, manfaat... ; ... adruq adruq *ish, kütüglärin* bütürür ärsär (Oy, II, 9b) — ... turli-tuman ish, amallarini bitirsalar; Qayu näçä ulugh *iliglärkä qanlarqa* yazmiş... (Oy, II, 42a) — Har qancha katta hukmdorlarga, xonlarga (nisbatan) gunoh qilgan... ; ... kintä açä yada ötünäyin äriush öküsh *alp, siqish, ämgäklärig* (Oy, II, 38a) — ... ochiqchasiga bayon qilib, tushuntirib beray ko'p mashaqqat, jabru jafö azoblarni!

Sifat turkumidagi so'zlar sinonimik qatorni hosil qiladi: ... *arigh, süzüg* burxanlar oruninta (Oy, II, 8a) — ... toza, pok burxonlar o'rnida... ; Burxanlar nomi yämä olar oruninta *ülgüsüz sansiz*... arililurlar (Oy, II, 8a) — Burxonlar no'mi yana ularning o'rnida hisobsiz, son-sanoqsiz... (turlarga) ajraladilar; ... ülgüsüz qolusuz busush qadghularqa... (Oy, II, 42a) — ... o'lchovsiz, son-sanoqsiz g'am-qayg'ularga...

Bir necha sinonimik qatorning uyushgan holda qo'llanishi ham "Oltin yorug'"da diqqatga sazovor hodisadir. Qayu näçä *öngätinçisiz uzun igin basitmiş* tinlighlar ärsär *küçsirümish yavrumish törümish umughusuz inaghsiz* irinçlärig alqunung barçaning ämgäklärin kitärtäçi öngättürtäçi bolayin (Oy, II, 40a) — Har qancha shifolab bo'lmaydigan, davomli xastalik bilan og'rigan jonzoqlar bo'lsa, zaif, umidsiz, ishonchsiz, baxstsizliklarni, hammaning azoblarini bartaraf qiladigan, yaxshilaydigan bo'layin.

Qadimgi turkiy tilda sinonimlarning bu tarzda qo'llanishi, birinchi navbatda, hodisalarning turli ma'no nozikliklarini tavsiflash, harakat va hodisalarning turli tomondan, mukammal zohir bo'lishini ko'rsatish, harakatning shiddatini ko'rsatish va boshqa qator maqsadlar bilan bog'liq. Ikkinchidan, sinonimlar qatorining kontekstda qo'llangani qadimgi turkiy adabiy tilning shakllanishi va ma'lum mezonga tushib borayotgani bilan ham izohlanadi. Shuning uchun ham dialektlardan, boshqa tillardan so'z olish hisobiga sinonimik qator yaratilgan. Quyidagi misolga e'tibor

beraylik: jirtinçü mängisingä bodulmiş kishi män (Uyg'.) — (Men) olamning shodligiga bog'langan odamman; ontin singlar yirtinçüdäki qamagh üç ödki bodi biliglig burxanlar (Oy) — Oldingi olamdagi jamiki uch zamonga oid dono bilimli burxonlar; Bu yüz ming azunlarimin ödäçi biltäçi bolayin (Oy, II, 41b) — Yüz ming olamlarimni anglab, biladigan bo'layin; Bu yirtinçü yir suvqa qoturu atqanmaq yapshinmaq alp ämgäk titir (Oy, II, 38a) — Bu olamga butunlay bog'lanib qolmoq jabru jafö, azob-uqubatdir.

Mazkur parchalarda tibet tilidan kirgan *yirtinçü* va so'g'dchadan kirgan *azun* so'zlari bor. Har ikkalasi ham "olam" deganidir. Ayni paytda bu so'zlar qadimgi turkiy tildagi *yär suv* bilan sinonimik qatorni hosil qiladi. Qadimgi turkiy tilda "olam" ma'nosini ifodalash uchun *yär suv* bo'lgani holda, *yirtinçü* va *azun* so'zlarini bu tilda istifoda etish uchun zarurat bor edi. Zarurat shundan iborat ediki, olam haqida tibet tilidagi tushunchani turkiy tilga olib kirish asosiy maqsad bo'lgan edi. Shuning uchun IX–X asrdagi qadimgi turkiy tilda "olam" ma'nosini ifodalash uchun VII–VIII asrdagi *yär suv* mustaqil holda iste'moldan chiqa boshlagan ko'rinadi, shu bois ham ko'pincha "olam" ma'nosi *yirtinçü yär suv* shaklida qo'llana boshlagan.

Xuddi shu hodisani "inson, odam" ma'nolarining qadimgi turkiy tildagi ifodasida ham ko'rish mumkin. VII–VIII asrdagi qadimgi turkiy tilda yuqoridagi ma'no faqat *kisi* so'zi bilan ifodalangan. IX–X asrdagi qadimgi turkiy tilda esa *kisi* ma'nosini ifodalash uchun og'uz va qipchoq dialektlaridan *yalanguq* so'zi kirib keldi va faol qo'llana boshladi. V. V. Radlov "Turkiy tillar lug'ati"da ham *yalanguq* so'zi "inson" ma'nosida qo'llanganini qayd etgan va "Qutadg'u bilig"dan misol ham keltirgan¹. Shuningdek, "Devonu lug'atit-turk"da ham bu so'zning ma'nolari ochib berilgan².

Sinonimlarning yuqoridagiday ko'rinishlarining paydo bo'lishida madaniy-tarixiy muhit muhim rol o'ynagani shubhasiz. Faqat madaniy-tarixiy muhit *yirtinçü, azun, yär suv* nima uchun umumiy distributiv³ sharoitga ega ekanini yoki dialektlardan so'z olish hisobiga distributiv sharoit paydo bo'lganini izohlash mumkin. Shu tufayli ham ma'lum bir leksik birlik qadimgi turkiy tilda o'rnashib, ma'no jihatdan shu so'zga

¹ В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. — том III часть I, Санкт-Петербург, 1905, 179-бет.

² Mahmud. Koshg'ariy. Devonu lug'atit-turk, III jild, Toshkent, O'zbekiston Fanlar akademiyasi nashriyoti, 1963, 395-бет.

³ distributsiya (*lot*. taqsimlamoq, bo'lmoq) tahlil — tilni tadqiq etish usullaridan biri bo'lib, matndagi alohida birliklarning muhitini o'rganishga asoslanadi.

gani sababli yuz beradi. Qadimgi turkiy tilda, xuddi hozirgi o'zbek tilidagi iboralarga shakl va ma'no jihatdan teng bo'lgan iboralar ham qo'llanadi.

Inçip iğläyü birla ök *saw söz qodup* (Oy, I, 2b) — U shunchalik (qattiq) xastalandiki, tildan qolib... Bu ibora og'zaki nutqqa xos bo'lib, qadimgi turkiy tilda turg'un birikma sifatida shakllangunga qadar, uzoq tarixiy taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan.

Ayrim hollarda iboraning ta'sirchanligini oshirish uchun ibora tarkibida sinonimlar qatori qo'llanadi: ... köngülläri *uyalip siqilip batmish* (Oy, II, 42a) — ko'ngullari buzilib, siqilib, vayron bo'lgan.

Quyidagi ibora esa yuqoridagi iboraning antonimidir: Küsämish (kü)süshläri k(ä)ntü k(ä)ntü *köngülläri bützün qanzunlar*... äd tawarqa äsilgä(lî bolmaz)unlar (Oy, II, 43b) — Orzu qilgan istaklari, o'zlarining ko'ngillari but bo'lsin, qonsin... mol-dunyoga oshno bo'lmasinlar.

Umuman, qadimgi turkiy tildagi iboralarni ajratishda qadimgi turkiy til mezonlari asosida qaraladi.

Qadimgi turkiy tilning leksik qatlami

Qadimgi turkiy tilning leksik qatlami asosan XII asrgacha bo'lgan turkiy tillar davriga mansub. X–XII asr tilidagi leksik qatlamda ayrim o'zgarishlar bor. Bu o'zgarishlar qadimgi turkiy matnlardagi oz miqdordagi arab-fors so'zlari hisobiga bo'ldi.

Bir qator asarlarning sanskrit, xitoy, tibet tillaridan qilingan tarjimalari hisobiga qadimgi turkiy til leksik qatlami boyidi. Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, VII–XIII asrlardagi urxun-yenisey yodgorliklariga nisbatan X–XII asrlardagi uyg'ur-turk yozuvidagi turkiy tillar leksik qatlami boy ekani ma'lum bo'ladi. Bunga sabab, bir tomondan, qadimgi turkiy tilning qo'llanish hududi kengaydi, ikkinchidan, adabiy tilning grammatik qurilishida kitobiylik ustun bo'la bordi, so'z yasash imkoniyatlari kengaydi, stilistik vositalar tizimida turli-tuman xususiyatlar paydo bo'ldi. VII–IX asrdagi qadimgi turkiy til leksik qatlami so'zlashuv nutqiga asoslanib, unda o'g'uz dialekti yetakchilik qilgan bo'lsa, IX–X asrlardagi qadimgi turkiy adabiy til leksik qatlamida, chet so'zlardan tashqari, turli dialektlardan — o'g'uz, qipchoq va boshqa qator dialektlardan

kirgan so'zlar ham asosiy qatlamni tashkil qiladigan bo'ldi, ya'ni o'g'uz qabilasi tilidan boshqa qabilalar tili ham adabiy til shakllanishiga asos bo'ldi. Shuning uchun bu davr adabiy tili keng hududdagi turkiy qavmlar tili sifatida faoliyat ko'rsata boshladi. Yuqorida aytganimizday, sanskrit xitoy tillaridan qilingan tarjimalar natijasida bu tillarning tasviriy ifoda vositalariga xos xususiyatlar ta'sir etdi. VII–IX asrdagi qadimgi turkiy til leksik qatlamida mavhum tushunchalarni ifodalash yorqin ko'zga tashlanmagan bo'lsa, IX–X asrlardagi qadimgi turkiy adabiy tilda ifoda vositalari kengaydi.

Qadimgi turkiy tilga kirib kelgan bir qator sanskritcha, xitoycha, so'g'dcha, tibetcha so'zlar turli diniy-axloqiy tushunchalarni, aqidalarni ifodalash vositalari sifatida muhim ahamiyat kasb etdi: buyan (sanskrit — ezgu ish), bodi (sanskrit — mukammallikka erishish), bushi (xit. — sadaqa), çin (xit. — haqiqat), çinzu (xit. — mutlaq mavjudotlar), yang (xit. — tarz, xil), kshanti (sanskrit — tavba), nirvani (so'g'd. — hayajon, kuchli hissiyot), nom (so'g'd. — diniy qonun, diniy ta'limot) va h.

Chetdan kirgan so'zlardan so'z yasash hodisasi bu davr adabiy tilida uchraydi. Shunisi diqqatga sazovorki, so'z yasalganda, yasama so'z alohida holatda ham, sinonimlar qatorida ham qo'llangan. Ötrü tägin tog'ha çighay *bushiçi* män tip tidi (Uyg', 67) — Shunda shahzoda: "Men nochorman, qashshoqman", deb javob berdi; Kishi azuninta toghduqta joq çighay ärinç yarligh *bushiçi* qoltghuçi bolmishlar (Oy, III, 12a) — Insoniyat olamida tug'ilganlarida (ular) qashshoq, baxtiqaro kambag'al bo'lganlar.

Bunday so'z yasashining qadimgi turkiy tilda mavjudligini shu bilan izohlash mumkinki, *bushiçi* yasama so'zi hali qadimgi turkiy adabiy tilga singmagani uchun, bu so'zning sinonimi bo'lgan mavjud turkiycha *qoltghuçi* ni qo'llashga ehtiyoj bo'lgan. Bunday so'z qo'llash usuli asosan "Oltin yorug'"da uchraydi. Bunday so'z yasash usuli, shubhasiz, adabiy tilning leksik qatlami boyishiga xizmat qilgan. Umuman, jamiyat hayotidagi o'zgarishlar, birinchi navbatda, leksik qatlamda aks etadi. Tilga doimo yangi so'zlar kirib turishi bilan birga, tilda azaldan mavjud bo'lib kelgan so'zlar yangi hodisalarga, tushunchalarga tatbiq qilina boshlaydi. Ayrim so'zlar tildan chiqib ketadi yoki o'zining oldingi ma'nosini yo'qotadi. Masalan, urxun yodgorliklarida *ulus* so'zi *äl* so'zi bilan birga (*äl ulus* tarzida) "davlat, mamlakat" ma'nosini bildirgan bo'lsa, IX–X asrlarga kelib *ulus* ning ma'nosi kengaydi, bu so'z mustaqil bo'lib "qishloq, makon" ma'nolarini ifodalaydigan bo'ldi. Bunday bo'lsa, hammasi qadimgi turkiy tilning leksik qatlami boyidi.

Har bir tilning leksik qatlami muhim ijtimoiy, tarixiy hodisa hisoblanadi. Til tarixi xalq tarixi va madaniyat tarixiga bogʻliq holda oʻrganishni talab qiladi. Zotan, maʼlum bir xalqning, shuningdek, qadimgi turkiy qavmlarning soʻz boyligi ularning hayotida katta madaniy hodisa hisoblanadi. Bunday vaziyatda, soʻzsiz, dialekt tushunchasi emas, balki maʼlum dialektlarning tarixan shakllanish yoʻli muhim ahamiyat kash etib, shunga diqqat qaratish taqozo etiladi. Qadimgi turkiy adabiy tilning shakllanishida bir qator dialektlarning ishtirokini “dialektlar munosabatlarining rang-barangligi” (V.M.Jirmunskiy) deb atashi mumkin. Bu jarayon — dialektlarning adabiy tilga asos boʻlganini koʻrsatuvchi dalillar leksik birliklarning qaysi dialektlarga mansubligini turkiy tildagi maʼlum leksik birliklarning aniq koʻrinadi. Qolaversa, qadimgi dalillovchi asosiy ishonchli manba Mahmud Koshgʻariyning “Devonu lugʻatit-turk” asaridir. Mahmud Koshgʻariyning “Devonu berganda, ayrimlarining qaysi dialektlarga mansubligini alohida taʼkidlab koʻrsatadi. Bunga sabab — qadimgi turkiy adabiy tildan hali keng oʻrin olmagan soʻzlar boʻlgani uchun ham Koshgʻariy izoh bergan soʻzlarning aksariyati qadimgi turkiy yozma yodgorliklardan oʻrin olgan. Qadimgi turkiy yodgorliklardagi leksik qatlamning dialektal xususiyatlarini yaxshiroq tasavvur qilish va qadimgi turkiy adabiy tilning shakllanishida qaysi dialektning roli muhim boʻlganini koʻrsatish maqsadida quyida “Devonu lugʻatit-turk” dan yuqoridagi soʻzlar lugʻati havola qilindi.

Mahmud Koshgʻariyning “Devonu lugʻatit-turk” asarida tillarga va dialektlarga mansubligi koʻrsatilgan soʻzlar:

- aba II *tibet.* — ota
- aba III *kipchoq.* — ayiq
- aba I *oʻgʻuz.* — ona
- açi *barsogʻon* — keksa ayol
- adaq *qipchoq, yamaq, suvorin* — oyoq
- adigh I *oʻgʻuz, qipchoq, yagʻmo* — ayiq
- adin *chigil* — boshqa
- adruq *oʻgʻuz* — boshqa
- aftabi *oʻgʻuz, argʻu* — koʻza

- aghil II *oʻgʻuz* — qoʻy qiyi
- ajaq I *oʻgʻuz* — idish
- ajbang *chigil* — kal
- ajigh III *oʻgʻuz qipchoq, yagʻmo* — ayiq
- ajluq: *ajluq ajluq oʻgʻuz* — shunday, shunday
- ajriq *oʻgʻuz* — ajriq
- ajruq *oʻgʻuz* — ayrim, boshqa
- ajt- *oʻgʻuz* — ayt(moq)
- alduz- *oʻgʻuz* — oldir(moq), oʻgʻirlatmoq
- aligh *oʻgʻuz, qipchoq* — yomon
- aliq II *oʻgʻuz* — qush tumshugʻi
- alma *oʻgʻuz* — olma
- aluq *oʻgʻuz* — kal
- andagh *chigil* — shunday
- andan *oʻgʻuz* — keyin
- ang I *oʻgʻuz* — yoʻq
- angla- *oʻgʻuz* — angla(moq), tushun(moq)
- ap I *oʻgʻuz* — kuchaytiruv yuklamasi
- apa *lqarluq, turkman* — ona
- aq I *oʻgʻuz* — oq; *aq saqal oʻgʻuz* — oq soqol,
- soch-soqoli oqargan kishi.
- arigh II *barsagʻaon* — chodir pardasi
- armaghan *oʻgʻuz* — sovgʻa
- arsaliq *oʻgʻuz* — hayvonlarning xunasasi
- arsu *oʻgʻuz* — sifati past, qiymati kam
- aruq I *qipchoq, oʻgʻuz* — oriq, charchagan
- ast *chigil* — tor yoʻl, tor koʻcha
- ashaq *oʻgʻuz* — tuban, (togʻning) quyisi
- ashat- *oʻgʻuz* — oshatdi, yegizdi
- ashliq II *oʻgʻuz* — don, bugʻdoy
- av I *oʻgʻuz* — ov
- avus *bulgʻor* — mum
- axsa- *yamak, yaboqu* — oqsa(moq)
- azaq II *bulgʻor, qipchoq, suvorin, yamaq* — oyoq
- azun *chigil* — olam, dunyo
- bajat I *argʻu* — Xudo
- bajiq *oʻgʻuz* — toʻgʻri (soʻz)
- bajnaq *oʻgʻuz* — goʻng
- bajram *oʻgʻuz* — bayram

baliqlan - III *uyg'ur*. — shaharli bo'l(moq)
baliqligh I *arg'u* — botqoqli, balchiqli
banzi *kanjak* — uzum pishig'idan keyin ishkonda qolgan uzum
baqir- o'g'uz — baqir(moq), bo'kir(moq)
bart I o'g'uz — suv ichiladigan idish
bashaq II *chigil* — boshmoq, to'puq
bashmaq *qipchoq*, o'g'uz — to'piq
bashmaqlan- o'g'uz — sandal — chuvak kiy(moq)
bashtar *arg'u* — o'roq
beklan- I o'g'uz — berkil(moq), mustahkamlan(moq)
beklash- I o'g'uz — bekitish(moq), berkitishga yordam ber(moq)
beklat- I o'g'uz — qamattir(moq)
bekmas o'g'uz — shinni
bel III: **bel qil**- *chigil* — to'ydir(moq)
ban o'g'uz — men
benäk I *arg'u* — chaqa pul
bi II o'g'uz — bir xil o'rgimchak, qurt
bildüz- o'g'uz — bildir(moq)
bistä *tuxsi*, *chigil*, *yag'mo* — saroy xo'jayini
bistik I *chigil* — yigirish uchun mo'ljallangan paxta
bistik II *arg'u* — pilik
bitig III o'g'uz — tumor
bitrik *arg'u* — pista
bishigh *yag'mo* — pishiq, pishgan
bodun *chigil* — xalq
boj I o'g'uz — qabila, urug'
boj II o'g'uz — yeyiladigan bir o'simlik
bojun II *dz>j dilektida* — xalq
borsuq o'g'uz — bo'rsiq
boshan- *arg'u* — taloq qilin(moq)
boshat- *arg'u* — taloq qil(moq)
boshu- *arg'u* — taloq qil(moq)
böktä o'g'uz — xanjar
bujur- o'g'uz — buyur(moq)

bushaq o'g'uz — tajang, asabiy (odam)
butiq II *koshg'ar*. — kichik mesh
bük II *arg'u* — burchak
büküm o'g'uz — xotinlar etigi, maxsi
büt- II *qipchoq* — (o't) un(moq)
çaghi *arg'u* — sotish uchun olib boriladigan mol
çaha *kanjak* — chaqmoqtosh
çaltur- o'g'uz — chaldir(moq), eshittir(moq)
çanaq o'g'uz — yog'ochdan ishlangan idish
çap- II *uyg'ur* — chapla(moq)
çapil- I *uyg'ur* — chaplan(moq)
çapit- I *uyg'ur* — hamla qil(moq)
çaptur- I *uyg'ur* — suvat(moq)
çaq- I o'g'uz — (orani) buz(moq), (gap) chaq(moq)
çaqrish- o'g'uz — chaqirish(moq)
çarun *yag'mo* — chinor daraxti
çashir o'g'uz — chodir
çat I o'g'uz — quduq
çat- o'g'uz — chatishtir(moq)
çatipa *chigil* — ariq qazishga, to'g'on bo'g'ishga chiqmaganlardan qishloq oqsoqoli oladigan soliq
çatir II *kujo* — chodir
çavli *kanjak* — simdan to'qilgan chovli
çavli I \ \ *javli kanjak* — olov uchun yoqiladigan yong'oq po'chog'i, shaftoli danaklari
çaxshaq II \ \ *jaxshaq* — *qorluq* — quritilgan meva
çefshang *chigil* — qo'y junini qirqadigan qaychi
çekäk *chigil* — chechak kasalligi
çeknä *yag'mo* — omoch bilan haydalgan yer
çekük o'g'uz — temirchining bolg'asi
çekürgä o'g'uz — chigirtka
çer II \ \ *jär* o'g'uz — vaqt
çerig II o'g'uz — vaqt
çerlik I o'g'uz — vaqt
çeshkäl *qanjak* — sopol, tosh va uning siniqlari
çet- o'g'uz, *qipchoq* — yetish(moq)
çetük o'g'uz — mushuk
çigit *arg'u* — chigit

çor: çor ot o'g'uz — o'ralgan o't
çomali chigil — chumoli
çomça o'g'uz — cho'mich
çöngäk chigil — yog'och chelak
çufgha II qipchoq, o'g'uz — yo'l boshlovchi, rahbar
çun- o'g'uz, qipchoq — yuvin(moq)
çuliman: çuliman ish kanjak — chuvalgan ish
çünük yag'mo — chinor daraxti
dagh II arg'u — yo'q emas
daghi o'g'uz — va, yana
deda o'g'uz — ota
deva o'g'uz — tuya
dünüşgä kanjak — tunbosh qushi
eghriq arg'u — qo'pol
ejla o'g'uz — shunday
ekin o'g'uz — ekin
eldrük barsag'on, uch — isiriq
elkän qipchoq, o'g'uz — musofir
elrük uch — isiriq
emät o'g'uz — xo'p, yaxshi
emdi o'g'uz — endi
emir o'g'uz — tuman, bulut
endäk o'g'uz — sath
epmäk qipchoq, o'g'uz, tuxsi, yag'mo — non
eträk o'g'uz — rangi sariq odam
ev o'g'uz — uy
evät qipchoq, tuxsi, yag'mo — tasdiq yuklamasi
evät o'g'uz — tasdiq yuklamasi
eza o'g'uz — opa
gizri arg'u — sabzi
hana kanjak, xo'tan — ona
hata kanjak, xo'tan — ota
idish I arg'u, o'g'uz, tuxsi, yag'mo, yamaq — idish
ilik I o'g'uz — ilik
imir o'g'uz — qosh qoraygan payt

imtili chigil — o'ylamasdan
ingäk II o'g'uz — urg'ochi toshbaqa
iligh qipchoq, o'g'uz — iliq
jaba I o'g'uz — nam
jabaqulaq yaboqu, yamak — boyqush
jabaquluq // jubaquluq yaboqu, yamak — isitma titratishi
jabi chigil — egar ustiga qo'yiladigan yosti
jafa II : jafa jer — o'g'uz — sovuqdan saqlangan yer
jagh o'g'uz — yog'; jagh ügürü o'g'uz — kunjut
jajghuq qipchoq — baytal emchaklarining uchi
jal- I qipchoq — yon(moq)
jalafar uyg'ur — shoh elchisi
jalghu o'g'uz — shafqatsiz, muruvvatsiz odam
jalnguq III o'g'uz, qipchoq, suvor — cho'ri
jan- II pchoq — yon(moq)
janga II o'g'uz — qirg'oq
jarat- o'g'uz — mo'ljalga mos qildi
jarligh II chigil — xoqonning xati, farmoni
jarmaqan o'g'uz — in'om, sovg'a
jartmaq uyg'ur — pul, tanga
jas I o'g'uz — o'lim, halokat
jasiq turk — yoy idishi, sadoq
javlaq o'g'uz, qipchoq — yomon, yovuz
jaz- II o'g'uz — yozdi, bitdi
jazaq yag'mo, tuxsi — o'tloq
jazghuq qipchoq — baytal emchaklarining uchi
jaziqi o'g'uz — sovchi
je- yaboqu — nes-nobud qil(moq)
jemät ayrim dialektlarda — xo'p, mayli
jeng- o'g'uz, qipchoq — yeng(moq)
jengaç o'g'uz — qisqichbaqa(?)
jer- o'g'uz — jerk(moq), ta'zirini ber(moq)
jerdash o'g'uz — hamshahar
jersgü: aja jersgü chigil — ko'rshapalak
jidzigh: jidzigh ot koshg'ar — isiriq
joghdu turk — tuyalarning bo'yni ostidagi uzun jun
jol: jol jorasun o'g'uz — oq yo'l
joridaçi o'g'uzdan boshqa dialektlarda
orasida aloqa qiluvchi

judzugh *kanchak* — soʻkish (bolalarga nisbatan)
jumghaq: jumghaq tana uch — kashnich urugʻi
jumurlan- oʻgʻuz — yigʻil(moq), toʻplan(moq)
jun- I *turk* — yuvin(moq)
jung (jüng?) *argʻu, yagʻmo, qorluq* — paxta
jupla- oʻgʻuz — alda(moq)
jüsh oʻgʻuz — toʻplanish, toʻpolon, tiqilinch
jura oʻgʻuz — tevarak—atrof
jut- oʻgʻuz, *qipchoq* — yut(moq)
jügrüg: jügrüg bilgä oʻgʻuz — idroki bor odam
jükündäçi oʻgʻuz — ibodat qiluvchi odam
jükündüçi oʻgʻuzdan *boshqa dialektlarda* —
 ibodat qiluvchi odam
jükünç *qipchoq* — ibodat, sajda
jürçüngäk *chigil* — quti
jüzärlük oʻgʻuz — isiriq
keçä I oʻgʻuz — namat
keçi oʻgʻuz — echki
kel-: **keldüm** *argʻu* — (men keldim)
keläçü oʻgʻuz — nutq, hikoya qilib berish
keltür- oʻgʻuz — keltir(moq)
kemī oʻgʻuz, *qipchoq* — kema
kendük *kanjak* — katta sopol xum
kenpä *kanjak* — oʻsimlikning bir turi
kep oʻgʻuz — qolip, shakl
ker- II *qarluq* — vovilla(moq)
kerägü *turkman* — chodir
keräy I oʻgʻuz — soch olish uchun ishlatiladigan ustara
keräm I *yugori va quyi chin tilida* — yertoʻla
kerish I oʻgʻuz — dovon choʻqqisi
kerit- *qarluq* — vovillat(moq)
kestär *uch* — loydan yasalgan xum
kesh oʻgʻuz va *qipchoqlar tilidan tashqari* — oʻqdon
keshür oʻgʻuz — turp
ketü *qipchoq* — mayib, majruh

kibä oʻgʻuz — oz vaqt, qisqa zamon
kimī oʻgʻuzlardan *boshqa dialektida* — kema
kishī *yagʻmo* — xotin; **kishī al** — uylan(moq)
kök II oʻgʻuz, *qipchoq* — urugʻ, qabila
kökläsh- *bulgʻor* — ulfatlashishga ahd qil(moq)
köm: **köm kök** oʻgʻuz — juda koʻk
kön- II *argʻu* — yon(moq)
köpçük oʻgʻuz — egarning ustiga qoʻyiladigan yopuq
körkä *kanjak* — yogʻoch kosa, zarang kosa
közün- *argʻu* — koʻrin(moq)
kübän oʻgʻuz — toʻqim, egar
küç: **küç jaghi** *chigil* — kunjut moyi
küz- oʻgʻuz — qoʻriqla(moq)
küzäç *argʻu* — idish
kümürgän oʻgʻuz — togʻ piyozi
künçäk oʻgʻuz — choʻntak
küs- I oʻgʻuz — xafa boʻl(moq)
küvük I: **küvük mush** *chigil* — yovvoyi mushuk
küvük II oʻgʻuz — poxol
küvüz oʻgʻuz — yungdan toʻqilgan palos
küzä(t)täçi oʻgʻuz, *qipchoq* — qorovul, qoʻriqchi
küzäk *argʻu* — jinglak soch
la I oʻgʻuz — taʼkid yuklamasi
lav *bulgʻor* — muhr uchun mum
lish I *chigil* — soʻlak, tupuk
lish II *igil* — balgʻam
luçnüt *kanjak* — hashar
mandar oʻgʻuz — ishq pechak
maraz II *rgʻu, yagʻmo* — yollangan ishchi
mendiri *chigil* — toʻy rasm—rusumlari
mingar oʻgʻuz — buloq
mughuzghaq *argʻu* — asalariga oʻxshash hashorot
mush *chigil* — mushuk
mükim *turk* — ayollar poyafzalining bir turi
mükün *turk* — ayollar poyafzalining bir turi
mün I *yagʻmo* — shoʻrva, uvralik shoʻrva
namiza *chigil* — xotin tomondan qarindosh
oba oʻgʻuz — urugʻ, qabila

op I arg'u — xirmon yanchuvchi ho'kizlarning
o'rtasidagi ho'kiz
osughla- *kanjak* — kalitsiz och(moq)
ota- I *yag'mo, yamak* — yoqmoq
ota- II o'g'uz — davola(moq)
otran *yag'mo* — kiyim
öd II o'g'uz — teshik
ötünç o'g'uz — qarz
öjäs o'g'uz — chivinning bir turi
öjlä o'g'uz — choshgoh
ön- *uyg'ur* — otlan(moq), jo'na(moq)
öndür- *uyg'ur* — otlantir(moq), jo'nat(moq)
öng II o'g'uz — o'ng tomon
örän o'g'uz — buzilgan, yomon narsalar
örçük o'g'uz — o'rilgan soch
örgän o'g'uz — qalin arqon
ötki *chigil* — badal, evaz
ötünç II o'g'uz — qarz
özi *chigil* — ikki tog' o'rtasidagi o'tish joyi
pamuq o'g'uz — paxta
parçam o'g'uz — belgi, nishon
qa- *yag'mo* — taxladi
qaziq *arg'u* — yog'och idish
qajin o'g'uz — qayin
qajing *yag'mo, tuxsi, qipchoq,*
yabaqu, tatar, qaytumul va o'g'uzlarda — qayin
qajir I o'g'uz — qum
qajtar- o'g'uz — qaytar(moq)
qalida o'g'uz — bo'yin tumor
qanaq *arg'u, bulg'or* — qaymoq
qanu *arg'u* — qaysi
qar- I o'g'uz — qorishtir(moq)
qara I: *qara qush o'g'uz* — tuya paypog'i

qaraqqa- *yag'mo* — talon—taroj qil(moq)
qaril- o'g'uz — aralashtir(moq)
qarinça o'g'uz — chumoli
qarinçaq o'g'uz — chumoli
qarit *turkman* — haqorat
qartur- I o'g'uz — qordir(moq), aralashtirgiz(moq)
qat I o'g'uz — yonida, —da
qat II *kay, qipchoq, tatar, chumul, yamak* — meva
qatlan- II *qipchoq, o'g'raq, yamak* — meva ber(moq)
qatqıç *arg'u* — bir xil hasharot
qatut II — *barsag'an* — mag'iz, danak, urug'
qazin *qipchoq* — xotinning otasi, qaynota
qiftu *chigil* — qaychi
qirnaq *kay, qipchoq, o'g'uz, chumul, yaboqu,*
yamak, yasmil — joriya, cho'ri
qiz kishi *arg'u* — baxil odam
qizil I: *qizil süçik tuxsi, chigil, yag'mo* — may
qoç I o'g'uz — qo'y
qon I *arg'u* — qo'y
qonshi o'g'uz — qo'shni
qonuqla- o'g'uz — mehmonlarni qabul qil(moq)
qoru *qipchoq* — tikan
qosh: *qosh biçäk arg'u* — qaychi
qoshun o'g'uz — qo'rg'oshin
qova I o'g'uz — chelak
qovuz I o'g'uz — jin tegish asari
quçghundi *chigil* — piyoz
quzuzlan-*arg'u* — eridan ajralgan ayolga
uylan(moq)
qum I *chigil* — qum
qur V o'g'uz — quruq
qurman o'g'uz, *qipchoq* — o'q—yoy soladigan idish
qurt II o'g'uz — bo'ri
qushghaç o'g'uz — chumchuq
sagh III o'g'uz — o'ng tomon
sagh V o'g'uz — aql
saghur- I *qarluq* — yut(moq)
saghur- II *barsag'an* — tupur(moq)
saltur- o'g'uz — ixtivoriya

satghash- III o'g'uz — o'rinma-o'rin qil(moq)
satlan- chigil — botin(moq), jur'at qil(moq)
savash- o'g'uz — savash(moq)
savçi I o'g'uz — payg'ambar, elchi
savçi II o'g'uz — sovchi
saxt o'g'uz — kamar, to'qa va egarning
boshiga o'rnatish uchun oltin,
kumushdan ishlangan ziynat
seça o'g'uz — chumchuq
semürgük barsag'on — bulbulga o'xshash qush
sengäk o'g'uz — suv ichiladigan idish
sım II kanjak — sen
sidrim o'g'uz — charm qayish
sighra o'g'uz — ikki tog' orasidagi dara (vodiy)
simsimraq chigil — ovqatning bir turi
sindu I o'g'uz — qaychi
sinuq o'g'uz — siniq
siq II o'g'uz — kichik, ahamiyatsiz
sirt II o'g'uz — kichik tepa
sirtla- I o'g'uz — tepalikka ko'taril(moq)
soghur- qorluq — qurut tayyorla(moq)
soghut I qorluq — qatiqdan tayyorlangan pishloq
soq- III o'g'uz — chaq(moq)
sor- I o'g'uz — so'ra(moq), surishtir(moq), izla(moq)
sögüş II o'g'uz — qovurish uchun sara
qo'y yoki echki go'shti
sökäl o'g'uz — kasal
sökti II barsag'on — kepak
sujran o'g'uz — minoraga o'xshash har qanday uzun narsa
sulaq qipchoq — taloq, qora jigar
suqun- uch — yuvin(moq)
susghaq qorluq, qipchoq — cho'mich
suvuq qipchoq — uzun, ammo qili kam dum
süm: süm süçik o'g'uz — juda shirin
sürçäk o'g'uz — kechki yig'ilish, o'tirish

shav uch — bir xil o't
shebäng chigil — yo'g'on temir, so'yil
shenbuj kanjak — tungi ziyofat
shin chigil — taxta
shünük yag'mo — chinor daraxti
shüt xo'tan — urug' (kelib chiqish ma'nosida)
talaq qipchoq — taloq, qora jigar
tamaq o'g'uz, qipchoq — tomoq, bo'g'iz
tamar o'g'uz — tomir (qon tomiri ma'nosida)
tana uch, arg'u — kunjut urug'i
tang II arg'u — elak
tapçang kanjak — uch oyoqli shoti
taq- o'g'uz — bog'la(moq), taq(moq)
taquq turkman — tovuq
taquqlugh o'g'uz — tovug'i bor
tarxan arg'u — bek
tas I o'g'uz — yomon
tashiq- yag'mo, tuxsi, qipchoq, yaboqu
turkman — tashqari chiq(moq)
tat I yag'mo, tuxsi — islomni qabul
qilmagan uyg'urlar yoki xitoylar
tavar o'g'uz — jonli, jonsiz mol, tovar
tegin- chigil — erish(moq), yetish(moq)
tegül o'g'uz — unday emas, tugul
tek I o'g'uz — shunchaki
telü o'g'uz — telba, aqli zaif
temürkän o'g'uz — o'qning temirli uchi
tengülgüç o'g'uz — bir xil qush
terinçäk o'g'uz — xotinlarning yengi yo'q ust kiyimi
tering o'g'uz — keng va chuqur
tes: tes tegirmä o'g'uz — oshirish yuklamasi
tevä o'g'uz, qipchoq suvor — tuya
toz chigil — qushning bir turi
toz- chigil — to'y(moq)
toghril II kanjak — go'sht va dorivorlar bilan to'ldirilgan ichak
tonguz: tonguz märdäki ayrim turk. — to'ng'iz bolasi
topul- o'g'uz — (kiyimni) yech(moq)
toqi- o'g'uz — taqillat(moq), to'q-to'q ur(moq)
toqin- o'g'uz — uril(moq)

tülät- o'g'uz — tug'dir(moq)
 tön- o'g'uz — qayt(moq)
 törüt- o'g'uz — yarat(moq)
 töz- qipchoq — och qol(moq)
 tudriç arg'u — go'ng
 tughragh I o'g'uz — xonning shaxsiy muhri
 tughraghlan- II o'g'uz — muhr qo'y(moq)
 tildra- o'g'uz — yoyilib ket(moq)
 tulun II turk tillarining birida — chakka
 tömrük o'g'uz — doira, childirma
 tümsä arg'u — minbar
 tünäk barsag'on — zindon, qamoq
 tushrum arg'u — pishirilgan ip koptogi
 tüväk chigil — tuppak
 uç I o'g'uz — biron narsaning uchi, oxiri
 uçan qipchoq — ikki yelkanli qayiq
 ud chigil — sigir
 uzluq I arg'u — cigirlar kechasi yotadigan joy, molxona
 uliç qorluq — bolalar erkalatilganda aytiladigan so'z
 ulush chigil — qishloq
 uma I tibet — ona
 urgha arg'u, o'g'uz — baland daraxt
 urq o'g'uz — arqon
 urra o'g'uz — erkaklardagi churra
 us II o'g'uz — mohir, idrokli
 us- I o'g'uz — o'yla(moq), mushohada qil(moq)
 utan- o'g'uz — uyal(moq)
 uzlang o'g'uz — buqalamun
 übgük chigil — sassiqpopishak
 ügürmäk o'g'uz — taxtiravon
 uhi kanjak, xo'tan — boyo'gli
 üjök II o'g'uz — tepalik joylar

üköl qipchoq — ko'p, bir talay
 ürüng I chigil — oq
 ütrük o'g'uz — ayyor
 xaju qipchoq, o'g'uz — qaysi
 xamir o'g'uz — amir
 xanda qipchoq, o'g'uz — qayerda
 xijar: xijar maraz arg'u, yag'mo — haqli ishchi, muzd
 xiz qipchoq, o'g'uz — qiz
 zänçü qipchoq, o'g'uz — marvarid, dur
 zoghdu qipchoq, o'g'uz — tuyaning bo'ynida
 osilib turadigan jun

Bo'lim yuzasidan savol va topshiriqlar

1. Qadimgi turkiy tilning leksik qatlamiga qisqacha ta'rif bering.
2. Qadimgi turkiy tildagi ko'p ma'notlilikning hosil bo'lish yo'llarini izohlang.
3. Qadimgi turkiy tilda evfemizmlar qanday hosil bo'lgan? Misollar keltiring.
4. Qadimgi turkiy tildagi omonimlarning qanday bo'lish sabablarini izohlang.
5. Qadimgi turkiy tilda sinonimlarning qanday ko'rinishlarini ajratish mumkin?
6. Boshqa tillardan va dialektlardan so'z olish hisobiga sinonimik qator hosil bo'lishining sabablarini tushuntiring.
7. Qadimgi turkiy tildagi antonimlarni belgilash mezonlarini tushuntirib bering.
8. Qadimgi turkiy tilda iboralarning hosil bo'lish sabablarini izohlab bering.
9. Qadimgi turkiy tilning leksik qatlamini qisqacha tavsiflang.

TILNING MORFOLOGIK XUSUSIYATLARI

SO'Z YASALISHI

Tayanich tushunchalar: morfema, tarixiy morfema; so'z tarkibi, o'zak, negiz, qo'shimcha; so'z yasovchi qo'shimchalar bilan so'z yasash, analitik usul bilan so'z yasalishi.

Morfema haqida tushuncha

Morfema ma'no anglatuvchi eng kichik, bo'linmas elementdir. Morfema analizida tarixiylik va hozirgi holat masalasini aniq farqlay olish kerak. Tilning tarixiy taraqqiyoti jarayonida so'zning morfem tarkibi o'zgarib turadi. Jumladan, hozirgi o'zbek tilida ishla, basla so'zlarini ish-la, bas-la shaklida morfemalarga ajratamiz. Bunga, ikkala yasama so'z o'zaklarining leksik ma'no anglatishi, ularning mustaqil holda qo'llana olishi, -la, -la qo'shimchasining fe'l yasovchi ekanligi asos qilib olinadi. Biroq, imla so'zi hozirgi o'zbek tili nuqtai nazaridan morfemalarga bo'linmaydi; -la ni fe'l yasovchi deb qaraganimizda ham, o'zak alohida leksik ma'no ifodalamaydi (im qaqdi deyilganda ham yasama so'z holida qo'llanadi). Tarixan, aksincha, imla dagi im — "parol, belgi" ma'nosini bildirgan, shuning uchun uni o'sha davr normasiga tayanib ikkiga ajratish mumkin. Yoki alda so'zini ham hozirgi norma asosida morfemalarga bo'la olmaymiz. Tarixan uni ikki morfemaga ajratish mumkin: al-da. Bular: -da — fe'l yasovchi, al esa «hiyla, nayrang» ma'nosini bildiradi. Bunda til tarixida o'zaklarning harakat qila olgani asos qilib olinadi. Masalan, al so'zi o'tmishda mustaqil holda ham qo'llanilgan: Awci neca al bilsa, adig anca yol bilir — Ovchi qanchalik hiyla bilsa, ayiq ham qochib qutilish yo'llarini shu qadar biladi (MK, I, 94).

Endi ula- so'zida bu qolipdagi yasalish yo'q. Uning o'zagi — ul. Qidimgi turkiyda ul — "asos, tag-tug"; ula- — "asosini biriktir-, bog'la-" degani. Hozirgi o'zbek tilidagi qutil, qutqar so'zlarini morfemaga bo'lish mumkin emas. Lekin tarixan ular morfemalarga bo'linadi: qut-i-l, qut-qar. Keyingi so'zdagi -qar fe'l yasovchi qo'shimcha, masalan, basqar ham shu qolipda yasalgan. Qadimgi turkiyda qut bir qancha

ma'nolarda qo'llangan. Shulardan biri "qut, baxt" ma'nosi. Masalan Yusuf Xos Hojib dostonining oti "Qutadgu bilig" shundan olingan "Qutga, baxt-u saodatga yetkazuvchi bilim" degani. Qut so'zi "erk ozodlik" ma'nosida ham qo'llangan. Masalan, qadimgi turk eposi "O'g'uzxoqon" dostonida shunday jumla bor: Men senja basimni, qutumni berä-men (OD, 22, 6). Buni ruschaga "Я отдаю тебе свою голову, свою душу" deb o'g'irganlar (DTS, 471). Aslida, bu jumladagi qut ni "jon" ("душа, жизненная сила, дух") deb emas, "erk, ozodlik" deb anglamoq kerak. Bu o'rinda xonga bosh egish, taslim bo'lish haqida so'z bormoqda. Shunga ko'ra, matnni "Men senga boshimni, erkimni beraman" deb o'g'irgan ma'qul. Ana shunda "senga erkimni beraman; senga bo'yunsinaman" degan ma'no kelib chiqadi. Hozirgi o'zbek tilidagi qutil, qutqar ham o'sha so'zdan: qutil — "ozod bo'l-", qutqar — "ozod qil-" degani.

Qadimgi turklarning shunday maqoli bo'lgan: Er quti belij, suw quti terij. Buni ruschaga «Достоинство мужа — в страхе, ценность воды — в глубине» deb tarjima qilganlar (DTS, 94). Uyg'urcha tarjimasida bu maqolni "Erning quti (baxti) qo'rqmaslikda, suvning quti cho'ngqurlikda" deb o'g'irganlar. Ushbu qadimgi turk maqolida qut — "quvvat, kuch-qudrat" ma'nosidadir. Shunga ko'ra maqol "Erning (yigitning) jasurligi qutqida (to's-to'polonda) bilinadi, suvning qudrati tubida (bilinadi)" degan ma'noni beradi.

So'zning morfem tarkibi matn yaratilgan davr me'yorlariga asoslanib belgilanadi. Tarixiy taraqqiyot, til me'yorlarining harakatlanishi oqibatida ba'zan o'zak, ba'zan esa qo'shimchalar iste'moldan chiqishi mumkin. Ba'zida ikkalovi unutilib, bir komponentga birikib ketadi. Natijada ularni ma'noli qismlarga bo'lishning iloji qolmaydi. So'zning bunday holatini tabiatdagi ayrim kristallarga qiyoslash mumkin. Tabiatdagi ayrim qattiq moddalar qachonlardir suyuq yoki yumshoq holatda bo'lgan, hozir ular zaranglashib, bo'linmas holga kelib qolgan.

Tilda me'yoriy, odatiy holatlar bilan bir qatorda, tarixiy holatni ko'rsatuvchi, lekin hozir harakat qilmaydigan relik (qoldiq) hodisalar ham uchrab turadi. Bu hodisa so'zning morfem tarkibiga ham aloqador. Xuddi shunday relik holatlar hozirda «kristall» holiga kelib qolgan so'zning o'zagi, unutilgan qo'shimchasi yoki har ikki komponenti bo'lgan holatda bo'lgan, hozir ular zaranglashib, bo'linmas holga kelib qolgan.

Qadimgi turkiy tilda qut bir qancha bilan bir qatorda...

apa tarqan — "katta tarxon, bosh tarxon, bosh qo'mondon" degani.
Apa~aba "katta, ulug'" ma'nosida aqربولik (qarindosh-urug'chilik) otlari tarkibida ham keladi. Masalan, eski o'zbek tilida ("chig'atoy turkchasi"da) abağa so'zi qo'llangan. Navoiy so'zi bilan aytganda, turklar "ataniy apa (vä) inisin abağa" deganlar (ML, 176). Mazkur so'z apa~aba+ağa — "katta og'a" degan ma'noni anglatadi.
Hozirgi o'zbek tilida ham apa ning "katta, ulug'" ma'nosi qoldiq shaklida ayrim so'zlar tarkibida saqlangan: apağayī (<apa+ayī) — so'zma-apağada — birinchisi apa+dada ("katta dada")dan, keyingisi apa+ada ("katta ota")dan. Apağdada — aslida dadaning yoki onaning buvasi. Apağada esa otaning yoki onaning otasi; apağbuwī (<apa+buwī) — ma'nosi "katta buvi" degani; apaqī (<apa-qī): -qī — so'z yasovchi qo'shimcha. Apaqī — asl ma'nosi "apa, ya'ni katta tug'ishgan (amaki yoki tog'a)ga tegishli" degani, amakining yoki tog'aning xotini.
Ba'zi aqربولik otlaridagi da uzvida ham "katta, ulug'" ma'nosi mujassam. Masalan: dada, kelib chiqishi da-ada dan, ma'nosi — "katta ada", ya'ni buva. Ushbu so'zda da — uzvi bo'lmasa, unda "katta, ulug'" ma'nosi ham ifodalanmaydi. Demak, "kattalik" ma'nosi ayni uzv orqali anglashilayotgani tabiiy. Toshkentda "ota"ni dada deguchilar bor.
Yana bir misol: tağa (<ta-ağa) "katta og'a" degani, onaning akasi yoki ukasi. "Chig'atoy turkchasi"da bu so'z tağay~tağayī shaklida qo'llangan. Navoiyning ta'kidicha, turklar "ananiy ağa (vä) inisin tağayī" deganlar (ML, 176). Mahmud Koshg'ariy devonida bu so'z tağay shaklida berilgan. Lekin uning ma'nosini muallif "amaki" deb izohlagan (MK, III, 256). Qadimgi turkiy til morfem tuzilishiga ko'ra tağay~tağayī so'zi tarkibidagi ta uzvida "katta, ulug'" ma'nosi mujassamlashganligini kuzatish mumkin: tağay (<ta-ağay).
Shuning kabi, daya so'zida "katta aya" ma'nosi bor.
Harqalay, dada, tağa, daya so'zlari tarkibidagi ta~da uzvida "katta, ulug'" ma'nosi mujassamlashgani haqiqatga yaqin. Mazkur ta~da uzvini ayrim olimlar xitoychadagi "katta, ulug', bosh, yirik" ma'nosini beruvchi so'ziga bog'laydilar. Biroq, ayrim asl turkiy so'zlar tarkibida uning mavjudligi bu qarashni tamom inkor etadi (masalan, tağ so'zida).

Shunga binoan, uni boshqa tillar ta'sirida turkiyga o'zlashgan deb qaramaslik kerak. U berisi bilan xun davri, ehtimol, oltoy davridan kelayotgan qoldiq bo'lsa ajab emas.
Demak, yozma yodgorliklar grammatik jihatdan tahlil qilinganda so'zlarni morfemalarga ajratishda zamonaviy me'yorlarga asoslanib (ya'ni hozirgi o'zbek tili normalariga tayanib) emas, balki bitiglar yaratilgan davr tilining grammatik normalariga tayangan holda ish ko'riladi.

So'zning tarkibi

So'zlar tuzilishiga ko'ra *tub* va *yasama* bo'ladi. *Tub* so'zlar asli muayyan ma'noni bildiruvchi morfem birlikdir. Ot, sifat, son, fe'l singari mustaqil so'z turkumlari ham, shuningdek, yordamchi so'z turkumlari ham *tub* so'zlar bo'lavi mumkin. Masalan, otlar: i — "o'simlik, buta", ot — "dori-darmon", ig — "kasallik", qaz — "g'oz", qoñ — "qo'y", söz — "so'z"; fe'llar: ba — "bog'la-", te — "de-", ay — "ay", uq — "uq", al — "ol-", ked — "kiy-", ber — "ber-", ürk — "hurk" va b. *Yasama* so'zlar esa o'zakka yasovchi qo'shimcha qo'shish yoki mustaqil so'zlarning grammatik birikishi tufayli yuzaga keladi.
So'z tarkibi deyilganda, o'zak, negiz hamda so'zning sintaktik munosabatini ta'minlovchi turli qo'shimchalarning birligi, so'zning morfologik tizimi (strukturasi) tushuniladi. So'z tarkibini tahlil qilishda, avvalo, leksik hamda grammatik ma'no anglatuvchi komponentlarni ajratib olish lozim. So'z tarkibi leksik hamda grammatik ma'no anglatuvchi komponentlar birligidan iborat bo'ladi.
So'zning leksik ma'no bildiruvchi komponentlariga o'zak hamda negiz kiradi. *O'zak* — so'zning eng kichik leksik ma'noli bo'lagi. *Negiz* esa so'zning ma'nosini beruvchi, eng katta leksik ma'noga ega bo'lgan bo'lagidir. Masalan: tün- fe'luga ot yasovchi -č qo'shimchasini qo'shib, tünč oti yasalgan. tünč so'zining o'zagi (eng kichik leksik ma'noli bo'lagi) tün-, negiz esa ot yasovchi -č qo'shimchasini qo'shish natijasida hosil bo'lgan tünč so'zidir. Endi bu so'zga -i qo'shimchasini qo'shib, tünči fe'lini yasaymiz. Bunday holda negiz ham o'zgaradi: yangi yasalgan so'z negiz bo'ladi. Lekin o'zak o'sha-o'sha turaveradi. Shuning uchun bir o'zakdan yasalgan so'zlarni o'zakdosh so'zlar deb ataymiz. Keltirilgan tünč, tünči so'zlari o'zakdosh (bir o'zakdan yasalgan) so'zlardir. Demak, tünči so'zining tarkibi shunday: tünč>tünči>tünči-
>tünč>tünči-. Yana bir misol: qatır>qatır>qatır-
so'zining tarkibi shunday: qatır>qatır>qatır-

qo'shimchalar kiradi. Muhimi shundaki, so'z tarkibiga yasovchi qo'shimchalarga emas, yasovchi bo'lmagan qo'shimchalar (so'z o'zgartuvchi, shakl yasovchi) ham kirib ketadi. Chunki ularning bari so'zni shakllantirishga, uning leksik-semantik, morfologik, sintaktik-stilistik o'rnini ta'minlashga xizmat qiladi.

Til tarixida ham qo'shimchalar uch xil ko'rinishda uchraydi: so'z yasovchi, so'z o'zgartuvchi va shakl yasovchi.

So'zlarning morfologik usulda yasalishi

So'zlarning morfologik usulda yasalishi o'zak yoki yasama so'zga yangi bir so'z yasovchi qo'shimcha qo'shish bilan boshqa bir so'z hosil qilinishidir.

Turkiy tillar tarixida, yozma yodgorliklar tilida so'zlar qat'iy qonunlar asosida yasalgan. Yasama so'z ma'no jihatdan o'ziga bog'liq bo'lgan o'zakdan, o'sha so'zning har qaysi emas, aynan tutash ma'noli semasidan urchiydi. Agar yasama so'zning morfem sostavi chuqur tahlil qilinsa, o'sha ildizga yetib boriladi. Masalan, hozirgi o'zbek tilida "o'tni yulish jarayoni"ni anglatuvchi otaq so'zi "o'tni yul-" ma'nosidagi ota-fe'lidan, u esa "o'simlik" anglamidagi ot so'zidan yasalgan. Yodgorliklarda otači degan atama uchraydi, "tabib, davolovchi" degani. Bu so'zning o'zagi "o't, o'simlik" emas, balki "dori, em" ma'nosidagi otachi oti yasalgan. Demak, otači so'zining ildizi "davolamoq" ma'nosidagi ota-, uning negizida "dori" ma'nosidagi ot ga bog'lanadi. Yodgorliklar tilida, boshqa bir ota- fe'li ham uchraydi, masalan: otun ota- deydi, bu "o'tin qala-, o'tin yoq-" degani. Endi bu fe'l "o't, olov" anglamidagi ot dan. Hozirgi o'zbek tilida otaw degan so'zimiz otachi oti yasalgan. Demak, otači so'zining ildizi "davolamoq" ma'nosidagi ota-, unga joy nomi yasovchi -g qo'shimchasini qo'shib, otagi so'zi yasalgan, bu "o't yoqib qishni o'tkazadigan joy" ma'nosini beradi. Qiyoslang: qışlaq (<qış-la-q) - "qishni o'tkazadigan, qishlaydigan joy"; yaylağ (<yay-la-ğ) - "yozni o'tkazadigan yer, yaylov". Hozirgi ayrim o'zbek shevalarida "dazmol"ni ütük deydi. Bu so'z

o'zining "olov" ma'nosidagi ot ga bog'liqligi yo'q. Chunki, Mahmud Koshg'ariy uni ütük shaklida keltirgan (Agar bu so'z ot dan yasalganida uni singarmonizm qoidasiga ko'ra otuq shaklida keltirgan bo'lur edi). Ahamiyatlisi, Koshg'ariy devonida ütidi fe'li ham keltirilgan (MK, III, 268), bu «dazmolladi» degani. Demak, ütük o'sha fe'ldan ekanligi ayon. Qiyoslang, Alisher Navoiyning "Muhokamatu-l-lug'atayn" asarida ta'kidlanishicha, "üt- kallañi otqa tutup tükin aritür ma'nodadur".

Yana quyidagi misollarga e'tibor bering: rangni bildiruvchi yašil — "yosh, yangi" ma'nosidagi yaš so'zidan yasalgan (yaš-il). E'tiborga sazovorki, "Qutadg'u bilig"da osmonning sifati yašil so'zi bilan berilgan: yašil kök. Ko'k turk bitiglarida uni kök täñri deydi: kök — rangni bildiradi, täñri esa "osmon" degani. "Qutadg'u bilig"da osmonga nisbatan qo'llanilgan yašil sifati, o't, maysa rangini emas, balki "tiniq, beg'ubor" ma'nosini beradi: yašil kök — "tiniq, musaffo osmon".

Umr vaqti anglamidagi yaš ham ayni so'zdan urchigan; umrning muayyan vaqti: bir yaš — insonning bir yillik umri. yaš, yaš yigit, yaš bala deyilganda "hali ko'p yashamagan, o'smir" tushuniladi (chog'ishtiring, qadimgi turkiy tilda: yašliğ — yoshi katta, keksa; yašliğ er — keksa kishi). Hozirgi turk tilida: yašli (yaš-li) — "keksa, uzoq yashagan kishi"). Yaša (yaš-a) fe'li ham ayni o'zakdan. Endi yašin, yašna (<yašin-a) so'zlari boshqa bir o'zakdan yasalgan (chog'ishtiring: čaqin, čaqna; bu ham yuqoridagi qolipda bo'lib, o'zagi čaq-; čaqmaq čaqdi; yoki: gügürt čaq-, ot čaq-). Harqalay, yašin so'zining o'zagida "yorug', nur" ma'nosi borligi ayon. Qadimgi turkiyda: yašu- yorug'lik sochmoq. Chog'ishtiring, QB da: Yaşıq — Quyosh. Yaruq ham o'sha qolipda yasalgan, yaru- "yorug'lik sochmoq" so'zidan.

Affiksatsiya usuli bilan so'z yasashida so'zning ichki va tashqi tomoniga e'tibor qaratiladi. So'zning ichki tomoni ma'no, semantika bilan bog'liq. Tashqi belgisi uning tovush tomonidir. Qadimgi turkiy tilda yasama so'z ana shu ikki jihat birligidan yuzaga kelgan. Demak, o'zak bilan yasalgan negiz o'rtasida ham ma'no, ham fonetik jihatdan bog'liqlik bo'lmog'i kerak.

Yodgorliklar tilida so'z yasovchi affikslarning vazifasi muhim. Har bir affiks, o'ziga tegishli harakat qiladi, muayyan ma'noni anglatuvchi so'zlar guruhini yasaydi, chegaradan chiqmaydi. Sinonimiva qurshoviga tushgan taqdirda ham, eshi yo'l bersagina, bajaradi.

Yana har affiksnin...

Qo'shma so'zlar va ularning yasalishi

Turkiy tillar tarixida so'z yasashning analitik usuli ham amal qilgan. Bunday usul bilan yasalgan so'zlar yodgorliklar tilida keng qo'llaniladi.

Ko'k turk bitiglarida: bengütaş, bitigtaş — bitigtosh, sübaşı — lashkarboshi. AH da: qarabaş — cho'ri, xizmatkor.

Ko'k turk bitiglarida qutb otlari ham shunday usulda yasalgan: kün toğsuq — kun chiqar (Sharq), kün ortusı — Janub, kün batsıq — kun botar (G'arb), tün ortusı — Shimol.

Qadimgi turkiy tilda qo'shma so'z holida yasalgan yer otlari (toponimlar), daryo va ko'l otlari (gidronimlar) ham tez-tez uchrab turadi: Temir qapıg, Qaraqum, Qara köl, Yinçü ögüz, Yaşil ögüz.

Qo'shma so'z holida yasalgan toponimlar ko'proq joy nomini bildiruvchi so'zlardan tuzilgan bo'ladi.

Qadimgi turkiy tilda "shahar" ma'nosida balıq, uluş, kân~ken, kent~kend, ordu so'zlari qo'llangan. Bu so'zlarni ba'zi shahar otlarining tarkibida ham uchratamiz. Masalan: Beşbaliq, Quzuluş, Quzordu. Yoki: Ötükân, Tärkân, Äbäkân, Çimgân otlari tarkibidagi kân~ken~gân ham, chamasi, "shahar" ma'nosini anglatadi.

Quzuluş, Quzordu ham qo'shma so'z holidagi toponimlardir. Chunonchi, Mahmud Koshg'ariy uluş so'ziga izoh bera turib, yozadi: bu so'z chigillar shevasida "qishloq"ni anglatadi. Balasag'un va ularning yuqori yonidagi arg'ular tilida "shahar" demakdir. Shuning uchun Balasag'un shahrini Quzuluş deydilar (MK, I, 94). Olimning boshqa bir o'rinda qayd etishicha, bu shaharning Quzordu nomi ham bo'lgan (MK, I, 145).

Quzordu "Qutadg'u bilig"ning uyg'ur yozuvli hirot qo'lyozmasida ham uchraydi: Munungı turuğlağ Quzordu eli (Uning turar yeri Quzo'rdu elidir)(QB, 7). Bu jumlada asar muallifi Yusuf Xos Hojibning tug'ilgan yeri — Quzo'rdu (ya'ni Balasag'un) nazarda tutilmoqda.

Quzuluş, Quzordu nomlari tarkibidagi quz, aftidan, "kunga ters", "kun botar" ma'nolarini bildiradi. Chog'ishtiring: Mahmud Koshg'ariy lug'atida: quz tağ — tog'ning quyosh tushmaydigan joyi (MK, III, 196); hozirgi o'zbek tilida: kungäy — kun tushadigan joy; quzğay —

Shundan kelib chiqib, TOPI turkchada: Güney — Janub, Kuzey — Shimol. degan ma'noni bildiradi,

Endi Beşbaliq haqida. Mahmud Koshg'ariyning yozishicha, bu uyg'ur viloyatidagi besh shahardan biridir (MK, I, 136).

Bu nomning etimologiyasi haqida Koshg'ariy yozadi: balıq — johiliya davridagi turklar va uyg'urlar tilida "shahar". Uyg'urlarning eng katta shaharlariga Beşbaliq deyilishi shundandir. Beşbaliq — "besh shahar" demakdir. Uyg'urlar boshqa bir shaharlariga Yangibaliq — "yangi shahar" deydilar (MK, I, 360).

Shahar nomlarining yasalishida, ba'zan, Markaziy Osiyo xalqlari tillarida yagona prinsiplar amal qilganligini kuzatamiz. Masalan: Beşbaliq — turkiy nom, Panjkent — forsiy.

Qo'shma so'z shaklidagi kishi otlari ham bor. Masalan, Qutlubars, Qulbars, Aybars, Qaraquş, Alaquş, Aydoğdı, Kündoğdı, Kündoğmiş, Quştemür, Esändemür, Temürxan, Temürtaş.

Murakkab fe'l: saw "so'z, gap, xabar" degan ma'noni beradi. Bundan: saw älit— xabar yetkazmoq, saw k(ä)lür— so'z tashimoq.

So'zlarni juftlash orqali yangi so'z yasash

So'zlarni juftlash yo'li bilan yangi ma'no hosil qilish, asosan, badiiy matnlarga xos.

Ko'k turk bitiglarida ot va sub so'zlari juft holda qo'llanib, "dushman, yov" ma'nosini anglatadi: biriki bodunuğ ot sub qilmadim, — birikkan xalqni (bir-biriga) o't-suv [ya'ni yov] qilmadim (K, 27).

Bitiglarda yer va sub so'zlari juft holda qo'llanib, "tuproq, o'lka, yurt, vatan" ma'nosini anglatgan: Kögmän yer-sub idiziz qalmazun tiyin — Ko'gman yer-suvi egasiz qolmasin deya (K, 20). Täğri Umay iduq yer-sub basa berti erinç — Tangri Umay bilan yer-suv(imiz yovni) bosib berdiku (Ton, 38).

Alqış so'zi "olqish, maqtov, madh" degan ma'noni anglatadi. U alqış ötüğ shaklida ham qo'llaniladi, bunda "ibodat, duo" degan ma'noni bildiradi.

Yoki: äw so'zi "uy" degani, matnlarda äw barq shaklida ham qo'llaniladi, bu shakli "uy-joy, turar joy; ro'zg'or" ma'nolarini beradi. Shuning singari: anıg yawlaq — yomon, bo'lmag'ur, aş içkü — ovqat, iş tuş — teng-to'sh, o'rtoqlar, og'aynilar.

Adaş so'zi "o'rtoq" degani, matnlarda —

SO'Z TURKUMLARI

Tayanch tushunchalar: so'zlarning turkumlanish prinsiplari, mustaqil so'z turkumlari, yordamchi so'z turkumlari.
Otlarda ko'plik, egalik, kelishik.
Fe'ning vazifadosh shakllari: sifatdosh, ravishdosh, masdar alomati; fe'ning buyruq-istak shakli, shart ko'rsatkichi, bo'lishli-bo'lishsizlik, fe' nisbatlari, shaxs-son ko'rsatkichlari, fe'l zamonlari.

OT

Otlarning yasalishi

Morfologik usulda otlar ikki xil asosdan — ot(ismlar)ga va fe'llarga yasovchi qo'shimchalar qo'shish yo'li bilan yasaladi.

I. Otdan (ismlardan) ot yasovchi qo'shimchalar. Bular: -či, -či affiksi. Ushbu qo'shimcha kasb-kor, yumush egasi ma'nosini anglatuvchi ot yasaydi. Ko'k turk bitiglarida: yoğči — azachi, siğitči — yig'ichi, ayğučı — maslahatchi, yerči — yerni (hududni) yaxshi biladigan kishi; Huast. da: nomči — diniy ta'lim beruvchi, pir, ustoz; ötäğči — qarzdor, ba'zan ötäğči birimči shaklida ham qo'llaniladi; täñriči — xudojo'y, dindor; MK da: otači — tabib, tariğči — dehqon, emči — shifokor, etükči — etikdo'z; AT da: suwči — dengizchi, kemäči — kema boshlig'i, kapitan.

Alisher Navoiyning yozishicha, mansabning yo hunarning va yo peshaning izhori uchun ba'zi so'zlar so'ngida -či, -či qo'shimchasini orttirurlar. Mansabda andoq-ki: qorči, suči, hiza:nači, keräk yaraqči, öğänči, nizäči, šükürči, yurtči, šilänči, axtači; hunar va peshada andoq-ki: qušči, barsči, qoruqči, tamğači, jibäči, yorğači, xalvači, kemäči, qoyči. Qush hunarida ham bu istiloh bordir. Andoq-ki: qazči, qušči, turnači, kiyikči, tawušqanči (ML, 178).

-daš~daš, -däš~däš affiksi. QB da: qadaš — qarindosh, qoldaš — qo'ldosh, köñjüldäš — ko'ngildosh; MK da: qarındaš — qarindosh, yerdäš — yerdosh, bir yerlik, emükdäš — emikdosh, bir onani emgan. -liq, -lik, -liğ, -lig / -luğ, -lük, -lug, -lüg affiksi. QB da: qarılıq — qarilik, uluğluq — ulug'lik, sağliq — xushyorlik, yaruqluq — yorug'lik, yigitlik — yigitlik, esänlik — esonlik, çeçäklik — gulzor; MK da: tawarlıq — xazina, açliq — ochlik, qağunluq — qovun polizor; MK da: tawarlıq — eliglik — qo'lqop, közlük — ko'zoynak; AH da: čiğayliq — qashshoqlik, suqluq — suqlik, toqluq — to'qlik. -čuq affiksi. KTT, 24 da: yan...

o'z.: tejgur. Qadimgi turkiy tilda: qur — "esh, teng" degani. X. 36 da: qur boltı — esh bo'ldi.

Hozirgi o'zbekchada uwali~juwali so'zimiz bor. Bu so'z qadimgi turkiy tildagi uya so'ziga bog'lanadi. Qadimgi turkiy tilda uya ikki ma'noda qo'llanilgan: 1) birodar, yaqin kishilar, tug'ishganlarni anglatgan (E, 15, 3; MK, I, 113). Bu so'z Adib Ahmad Yugnakiyning "Hibatu-l-haqoyiq" asarida ham uchraydi: Ata bir, ana bir, uyalar, bu xalq — Ota bir, ona bir, barcha xalq qardosh, birodordir (AH, 291). Asar ko'chirilgan davr tilida uya so'zining "birodor, do'st" ma'nosi unutilgan ko'rinadi. Shuning uchun bo'lsa kerak asarning C nusxasida uylar so'zining ostiga biradarän deb yozib qo'yilgan. 2) "yashash joyi, uya" ma'nosini anglatadi. Masalan, IB, 31 da: uya — in, uya.

Uya so'zining "yashash joyi, uya" ma'nosi hozirgi o'zbek tilida ham bor: Quş uyasida körgänini qiladi. Turk tilida bu so'z yuva shaklida ham bor: Quş uyasida körgänini qiladi. Turk tilida bu so'z yuva shaklida qo'llanmoqda: Yuvayı yapan dişi quştur (Uyani qurgan moda qushdir). Hozirgi o'zbek tilidagi uwali~juwali tuzilishiga ko'ra juft so'zdir. uwa~yuwa~juwa — bir so'zning turli fonetik variantlari bo'lib, u "avlod, tug'ishganlar" ma'nosini beradi. Uwali~juwali so'zi tarkibidagi birinchi -li qadimgi turkiy tilda amal qilgan teng bog'lovchining qoldiq shaklidir. Keyingisi esa hozir sifat yasovchi sifatida tushuniladi. Ushbu so'z ayni shaklda "serfarzand, avlodli" ma'nosida.

Yozma yodgorliklarda so'zlarni takrorlash yo'li bilan ham yangi ma'no hosil qilinadi. Masalan, adruq — "ayri" degani, matnlarda adruq adruq shaklida ham qo'llaniladi, bu "turli, har xil" ma'nosini beradi.

-čüq, -čük affiksi. MK da: yančüq — kissa, hamyon, örcük — o'rama soch.

-qay, -ğay, -kây, -gây affiksi. Hozirgi uyg'ur.: täskây (täris-kây), küngây; o'zb.: terskây, küngây; quzğay.

-duz, -düz / -tuz, -tüz affiksi. QB da: yulduz (qiyoslang, taqlidiy so'z: yalt-yult), kündüz.

2. Fe'ldan ot yasovchi qo'shimchalar. Bular quyidagilardir:
-q, -k / -ğ, -g affiksi. Ko'k turk bitiglarida: otlaq — o'tloq, tōšāk — to'shak; qapıg — eshik, darvoza (QB da: qapuğ), körüg — kuzatuvchi, josus; QB da: kečik — kechuv joyi, tilāk — tilak, yölāk — yordamchi, bezāk — bezak, tapuğ — xizmat, bilig — bilim, aytıg — savol; MK da: qışlağ — qishloq, yaylağ — yaylov, suwlağ — suv toshgan yer, tariğlağ — ekinzor, quşlağ — qushlar makoni, tutuğ — garov, qonuq — mehmon; AH da: qılıq — odat; ölüg — o'lik, tirig — tirik.

Navoiyning yozishicha, mazkur qo'shimchani mahal va makonga qo'shib, bir fasl yo bir amrga mansub qilurlar. Andoq-ki: qışlaq, yaylaq, awlaq, quşlaq (ML, 178).

Yoki yana solishtiring, hozirgi o'zb.: qışlaq, yaylaw (<yay-la-ğ/q; yay — "ko'klam", yaylağ — "ko'klamni o'tkazadigan yer" ma'nosida). Bu so'zlarning qadimgi matnlarda qo'llanilishiga e'tibor bering: Talim qara quşman, yaşil qaya yaylağim, qizil qaya qışlağim-ol — Yirtqich burgutman, yashil qoya yozni o'tkazar yerim, qizil qoya qishlar yerimdir (IB, 51).

-m affiksi. QB da: alim — olim, berim — berim; MK da: aqim — oqim, sağim — sog'im, tizim — tizim, bog', biçim — bichim, ölüm — o'lim. Hozirgi uyg'ur.: qatlam, aldam — aldov, bağlam, uqum — tushuncha, kiyim, ösum — o'sish,

-maq, -māk affiksi. MK da: čaqmaq — chaqmoq, qışmaq — ilmoq. -qin, -ğin / -qun, -ğun, -kin, -gin / -kün, -gün affiksi. MK da: tutğun — tutqin, qačğin — qochqin. Hozirgi o'zb.: basqin, taşqin, yangin, uçqun, yalqin, köčkin, sürgün, epkin.

-qan, -kän -ğan, -gän affiksi. Hozirgi uyg'ur.: tuqqan — tug'ishgan, qapqan, čeqilğan — chaqmoq.

-qič, -ğič, -kič, -gič / -quč, -ğuč, -küč, -güč affiksi. Buyum, narsa, qurol otini yasaydi. Ko'k turk bitiglarida: ačquč — ochqich, kalit; MK

da: biçgüč — qaychi. Hozirgi o'zb.: qirğirč, očirğirč (<očurğuč); uyg'ur.: basquč, qirğuč, körsätküč, yälpigüč.

-qaq, -ğaq, -kāk, -gāk affiksi. QB da: yatğaq — qorovul, turğaq — soqchi; MK da: orğaq — o'roq, turğaq — sir oluvchi qo'shin, tirsğak — tirsak.

-ma, -mä affiksi. MK da: tügmä — tugma, süzmä — suzma, kesmä — soch kesmasi. Hozirgi o'zb.: surma, qatlama, süzmä.

-qu, -ğu, -kü, -gü affiksi. MK da: bičgu — pichoq, süpürgü — supurgi, külgü — kulgu; QB da: yegü — yegulik, kedgü — kiyim.

-n affiksi. MK da: aqin — sel, yiğin — yig'in, ekin — ekin, egin — yelka, kift, boğun — bo'g'un; QB da: tügün — tugun. Hozirgi uyg'ur.: eqin — sel, jığin; o'zb.: yiğin, otun, quyun, tügün, kelin.

Ushbu affiks joy, makon otini ham yasaydi: qorğan — (qor-ğa — «qo'ri, himoya qil» so'zidan) — qo'rg'on. Yoki, solishtiring: Qazan (<Qaz-ğa-n) (qaz-ğa — «g'alaba qozon» so'zidan) — shahar nomi, Qozon. Lekin «idish» ma'nosidagi qazan so'zining o'zagi qaz- fe'liga bog'lanadi. Qiyoslang: hozirgi o'zb.: qazımaq, qazıq ham shu asosdan.

-č affiksi. QB da: qilinč — qilmish, fe'l-atvor, saqinč — eslash, sewinč — sevinch; MK da: ötünč — qarz, urunč — pora, ökünč — o'kinch; AH da: sökünč — so'kinch; Huast. da: yükünč — yukunch (yükün — "yukunmak, sig'inmoq, topinmoq" fe'lidan).

-š affiksi. MK da: uruš — urush, toquš — jang, kurash, čiqış — foyda, kečiš — kechuv; QB da: alqış — olqish (alqa — "maqta" so'zidan), qarğış — qarğ'ish (qarğa so'zidan), söküş — so'kish; AH da: ülüš — hissa.

-man, -mān affiksi. MK da: siqman — uzumni siqadigan vaqt, sökmām — alp, qahramon.

-ğa, -gä affiksi. MK da: bilgä — donishmand, olim, hakim, ögä — aqlli odam, bilimdon.

-siq, -siğ, -sik, -sig / -suq, -suğ, -sük, -süg affiksi. Ko'k turk bitiglarida: kün toğsuq — kun chiqar (sharq), kün batsiq — kun botar (g'arb). Qiyoslang, MK da: kün toğsuğ, kün batsiğ.

-t affiksi. MK da: ögüt — nasihat, pand.

Ko'plik

Qadimgi turkiy tilda ko'plikning grammatik ko'rsatkichlari, asosan quyidagilar:

1. Ko'plikning -lär, -lar qo'shimchasi. MK

...tillari tilda esa bunday o'rinlarda ham otlarga ko'plik affixsi akasi, üe tiginlar — uch shahzoda, iki icilari — ikki enuklari — (barsning) yetti bolasi.

2. Otlardagi ko'plik yozma yodgorliklar tilida -n qo'shimchasi bilan ham yasalgan. Masalan, QB da: turkan — turklar, eran — erlar, mardlar. MK da: oglan iglasdi — bolalar yig'lashdi, eran alpı oqıstılar — mardlar bir-birlarini chorladilar. Yodgorliklarda oglan va eran so'zlari birlik shaklida ham qo'llanilgan: oglan suw tokdi — o'g'lon suv to'kdi (MK, II, 27).

3. Qadimgi turkiy tilda rudiment holida ko'plikning -t qo'shimchasi ham uchraydi. Bunday ko'plik -n ning -t ga o'zgarishi bilan hosil qilingan. Masalan, "Oltun yorug'" asarida: tigin — shahzoda, tigit — shahzodalar. Lekin asarda uning ko'pligi tiginlar~tigitlar shakllarida ham qo'llanilaveradi.

Bunday usul bilan yasalgan ko'plikka yana bir misol: tarqan — tarxon (unvon), tarqat — tarxonlar.

4. Turkiy tillar tarixida ko'plik -z affixsi bilan ham yasalgan. Bunga quyidagi so'zlarni misol keltirish mumkin: meviz — yuz, kokuz — ko'krak, omuz — yelka, mo'juz — shox, agiz — og'iz (uning ikki chakakdan iborat ekanligi nazarda tutilgan).

Bunga koz so'zini ham misol keltirish mumkin. Solishtiring: kor — fe'l (-r — fe'l yasovchi), koz (-z — ko'plik qo'shimchasi).

Asli bu so'zlarga -z qo'shilishi orqali "ikkilik, juftlik" nazarda tutilmoqda. Biroq, turkiy tilda "ikkilik" yo'q. Biror narsaning bittasi birlikda, ikkinchisi qo'shilsa, ko'plikka aylanadi. "Ikkilik" — ko'plik degani. Shunga ko'ra -z affixsi, ikkilik, juftlik yasovchi emas, ko'plik yasovchidir.

Biz va siz olmoshlaridagi z ham ko'plik qo'shimchasidir. S. Y. Malovning yozishicha, bu olmoshlar quyidagi usulda hosil bo'lgan: bi+si=biz (men+sen=biz); si+si=siz (sen+sen=siz).

-z qo'shimchasi fe'llarga qo'shib, ularning shaxs va sonini bildiradi. Masalan, tinglovchi birligi bardiq, ko'pligi esa bardiqiz bo'ladi. Yoki, to'k turk bitiglarida tinglovchi birligi bardig shaklida qo'llanilgan: daqaninjin sabin almatin yer sayu bardig. — Xoqoningning so'zini

olmayin har yerga tarqab ketding (Ka, 9). Buning ko'pligi hozirgi ayrim turkiy tillarda (xususan, tatar tilida) — bardiqiz. Hozirgi o'zb.: bardiqiz kerak, ko'pligi — bardiqiz kerak. Yoki: kelin — kelinlar — keliniz. Keliniz so'zidagi -iq — hurmatni bildiradi, -iz esa ko'plikni ifodalaydi.

5. Qadimgi turkiy yodgorliklar tilida ko'plik -agut qo'shimchasi bilan ham hosil qilingan degan qarashlar bor. Biroq bu qo'shimcha bilan yasalgan so'zlar ko'plikni bildirmaydi. Masalan, STs da: alpaqut — pahlavon, bayaqut — boyon.

Egalik

Otlarda bir so'zlovchining egalik belgisi -m affiksidadir: basim, kozum, elim. So'zlovchi ko'p kishi bo'lganda -miz, -miz qo'shimchasi qo'llaniladi: basimiz, kozimiz, elimiz, biligimiz, saqinchim(iz).

So'zning oxirgi bo'g'ini lablangan unlili bo'lganda ushbu qo'shimcha ba'zan -muz, -muz shaklida ham qo'shiluvi mumkin. Masalan, "Xuastuanift" da: mujumuz, kojulumuz.

So'zlovchi o'zi haqida so'z yuritganda, odatda, ozum deb ishlatadi va bunga qo'shimcha qilib ta'kidni kuchaytirish uchun ba'zan ban olmoshini ham qo'shib qo'llashi mumkin: Kalturtim-ok turk bodunuq Otukan yarka ban ozum bilga Tonuquq. — Keltirdim ham turk xalqini O'tukan yerga men o'zim bilga Ton'nyuquq (Ton, 17).

Tinglovchi birligining egaligi -iq qo'shimchasi bilan hosil qilinadi: basiq, kozuq, eliq.

Tinglovchi ko'pligining egalik belgisi -iqiz, -iqiz / -iquz, -iquz dir: basiqiz, kozuqiz, eliqiz.

O'zga birligining egalik belgisi -i (-si), -i (-si) qo'shimchasidir: basi, kazi, eli.

Muhimi shundaki, "O'g'uzxoqon" dostonida egalikning o'zga birligi lab unlisi bilan tugagan bo'g'inlarga -u (-su), -u (-su) shaklida ham qo'shib kelgan: anajusu — qiyofasi, kazu — kazi, kokuzu — kksi, ucagusu — uchalasi. Bunday fonetik xususiyat hozirgi turk tilida ham saqlangan.

O'zgar ko'pligining egaligi qarashlilikning ko'plik shakliga birlikning egalik belgisini qo'shib hosil qilinadi. Misol: sozlari.

Turkiy tillar tarixida egalik bu seniq (bu seniki), bu munuq (bu buniki), bu anlarniq (bu ularniki), bu bizim (bu bizniki), bu siziq (bu sizniki), bu aniq (bu uniki), bu benim (bu meniki) shaklida ham ifoda etilgan. Bu so'zlardagi -iq / -m qo'shimchasi narsaning asl egasi qarashli, kinga oid ekanligini bildiradi.

Egalikning bu shakli...

menimcha. -niñ qo'shimchasi "men"ga taalluqli, -ča esa "mening fikrim"ga taalluqli. Bu o'rinda egalik qo'shimchasi -im qisqargan (<menij(fikrim)ča).

Turk tilshunosligida benim evim, benim kitabım, ev benim, kitab benim birikmalaridagi -im affiksi tamlama eki (qaratqich qo'shimchasi) deb emas, balki iyelik eki (egalik qo'shimchasi) deb ishlatiladi. Turk tilshunosligidagi talqinlarga ko'ra benim evim, benim kitabım birikma holida kelsagina, isim tamlaması dir. -im affiksi funksional jihatdan tamlayan eki bo'lib keladi. ev benim, kitab benim shaklida gapga aylanadi. -im ning olmoshga birikuv usuli ham tarixan benimcha so'zidagi kabi kechgan.

E'tiborga sazovorlisi shundaki, yenisey bitiglarida siz olmoshiga ham uning kimga qarashlilikini bildiruvchi -im qo'shimchasi qo'shiladi: sizim "siz mening yaqinlarim" degan ma'no anglashiladi: Quyda qunčuyuma, sizim o'g'lumqa bökmädim — Uyda malikalarimga, siz (mening yaqinlar)im, o'g'linga to'ymadim (E, 14, 2).

Hozirgi o'zbek tilida oidlik, qarashlilik -niki qo'shimchasi bilan hosil qilinadi: meniki, seniki, uniki, bizniki, sizniki, . -m esa ba'zan she'riyatda, badiiy-ko'tarinki uslubda qo'llaniladi, xolos.

-niki tarkibidagi -ki oidlikni, mansublikni bildiruvchi (hozirgi grammatikalarda sifat yasovchi deya talqin etilmoqda) affiksdir. Qadimgi shakli: -qī, -ğī, -ki, -gi. Qiyoslang, qadimgi turkiy tilda: üzäki — yuqorigi, yayqī — bahorgi. Hozirgi o'zbek tilida: qīški, yazgi, kečki, ertäki, aldingi, keyingi. Bu misollarda: qīški — "qishga oid, qishga qarashli", yazgi — "yozga oid, yozga mansub" degan ma'nolarni anglatadi va b. -niki tarkibidagi -ni esa qadimgi -niñ, -niñ, -nuñ, -nüñ qo'shimchasining qoldig'idir. Bu qo'shimcha bilan yasalgan so'zlarga -qī, -ğī, -ki, -gi qo'shilishi bilan u ham o'zgarishga uchragan: meniki (<meniñ-ki).

Hozirgi o'zbek tilida bu, šu ko'rsatish olmoshlarining egalik qo'shimchalarini olishi natijasida so'z tarkibida fonetik o'zgarish sodir bo'lgan: bunim, bunij, bunisi; šunim, šunij, šunisi so'zlari tarkibidagi -n — tarixan ko'rsatish olmoshlari(bul, šul)dagi -l bo'lib, tilning rivojlanishi, grammatik qoidalarning qat'iylashuvi sababli -n ga aylangan va har uchala shaxs egalik affikslarini qo'shishda yana tiklangan.

Kelishik

Kelishik kategoriyasi turkiy tillarning bosh qonuniyatlaridan biridir. Tilning tarixiy taraqqiyoti davomida tilimizning ichki qonuniyatlari, o'zgarishi oqibatida uning soni ba'zan o'zgarib ham turgan. Hozirgi tilshunoslikda ularning soni nechta ko'rsatilayotganidan qat'i nazar, kelishik kategoriyasi turkiy tillarda qadimdan bor, bundan keyin ham saqlanib qoladi. Bu kategoriya boshqa tillarning ta'sirida qisqaradi yoki tildan chiqib ketadi, deb qarash umuman xato.

Kelishik qo'shimchasi o'zbek tilida ot, otlashgan so'zlar, barcha ism guruhiga qo'shila oladi. Ot, sifat, son, olmoshni ism guruhi deganimiz bilan har birining o'ziga xos grammatik xususiyati bor. Hech qachon bir turkumga xos kategoriya ikkinchisiga o'tib qo'ya qolmaydi. Son, sifat, olmosh asl holatida otga xos qo'shimchalarni ololmaydi. Gapda avval ot o'rnini egallaydi, ot niqobiga kirgandan keyingina, uning vazifasini bajarish huquqini oladi va o'z qurshovida boshqa so'zlarga ot kabi ta'sir eta boshlaydi.

Qadimgi turkiy tilda kelishiklar soni yettita. Ularning turlari va qo'shimchalari quyidagichadir:

1. Bosh kelishik: maxsus qo'shimchasi yo'q; otning bosh ko'rinishi nazarda tutiladi.
 2. Qaratqich kelishigi: -niñ, -niñ / -nuñ, -nüñ; -iñ, -iñ / -uñ, -üñ.
 3. Jo'nalish kelishigi: -qa, -kä / -ğa, -gä; -a, -ä; -ğaru, -gärü / -qaru, -kärü; -ğar, -gär / -qar, -kär; -ru, -rü; -ra, -rä.
 4. Tushum kelishigi: -ğ, -g (-iğ, -ig / -uğ, -üg); -n; -ni, -ni; -i, -i.
 5. O'rin-payt kelishigi: -da, -dä / -ta, -tä.
 6. Chiqish kelishigi: -dan, -dän / -tan, -tän / -din, -din / -tin, -tin / -dun, -dün; -da, -dä / -ta, -tä.
 7. Vosita kelishigi: -n (-in, -in / -un, -ün).
- Qadimgi turkiy tilda qaratqich belgisi -niñ, -niñ / -nuñ, -nüñ bilan birga -iñ, -iñ / -uñ, -üñ dir.
- Qaratqich ba'zan belgisiz ifodalanishi ham mumkin. Masalan: Körüg sabr antağ — kuzatuvchining so'zi shunday (Tön, 9).
- Jo'nalish kelishigining qo'shimchasi ham bir necha xil bo'lgan. Qadimgi turkiy tilda jo'nalishning -qa, -kä varianti ustun edi. Urxun yodgorliklarida jo'nalishning -ğa, -gä varianti o'rnida ham -qa, -kä qo'llanilgan: tağqa — toqqa, qapığqa — qopig'qa, yerkä — yerga, ögüzkä — daryoga. Jo'nalishning -ğa, -gä varianti yenisey yodgorliklarida qo'llanilgan: qunčuyimğa — bekachimga.

...liklar yo'laylik, debdi (Ton, 29). Tabg'achgaru Qon'i sangunni
yuboribdi, Qitanga To'ngra Semni yuboribdi (Ton, 9).

Jo'nalishning -a (-ya), -ä (-yä) affiksi: qağanima — xoqonimga,
bodunuma — xalqimga, qaniña — xonimga, inimä — inimga, biriyä —
o'ngga, yiraya — so'lga. Qağanima ötünüp sü ältidim. — Xoqonimga
o'tinib, lashkar eltdim (Ton, 18).

-ru, -rü affiksi: anjaru — unga qarab. -ra, -rä: tašra — sirtga,
tashqariga, ičrä — ichga, ichkariga.

Eng eski yodgorliklar tiliga xos bo'lgan -ğaru, -qaru, -gärü, -kärü
belgisining qoldiqlarini hozirgi o'zbek tilida ham uchratamiz. Hozirgi tašqar,
yuqari, ičkäri, teskäri so'zlaridagi -qari, -käri qadimgi jo'nalish
qo'shimchasining qoldiqlaridir (<taš-qaru, yuq-qaru, ičkärü, ters-kärü).

Lekin u hozirgi tilimizda o'z vazifasini yo'qotib, o'zi birikkan so'zga qo'shib
ketgan. Bu so'zlar ayni holatida jo'nalish ma'nosini anglatadi. Ular tarkibidagi
qaratqichning qadimgi ko'rsatkichi o'z vazifasini yo'qotganligi sabab
so'zlashuvda ularga jo'nalishning hozirgi ko'rsatkichini qo'shib ham,
qo'shmay ham qo'llash mumkin: tašqari cıqdi — tašqariga cıqdi, ičkäri
kirdi — ičkärigä kirdi, teskäri ögirildi — teskärigä ögirildi kabi.

Qadimgi turkiy tilda tushum kelishigining -n; -ni, -ni; -i, -i affikslari
bilan bir qatorda -ğ, -g (-iğ, -ig, -uğ, -üg) affiksi ham keng qo'llanilgan:
bodunuğ — xalqni, süg — lashkarni, tašig — toshni, isig — ishni. Masalan,
To'nyuquq bitigida: Türk Bilgä qağan türk sir bodunuğ, oğuz bodunuğ
igidi olurur. — Turk Bilga xoqon türk sir xalqini, o'g'uz xalqini boshqarib
turibdi (Ton, 62). Altun yšiğ aša kältimiz, Ärtis ögüzüg käche kältimiz.

— Altun yishni oshib keldik, Ertish daryosini kechib keldik (Ton, 37).
Bitiglardan misollar keltiramiz: Elligig elsirätdimiz, qağanliğığ
qağansiratdimiz, tizligig sökürtimiz, bašliğığ yüküntürtimiz — Davlatini
davlatsizlantirdik, xoqonlini xoqonidan judo qildik, tizzasi borni
cho'ktirdik, boshi borni yukuntirdik (K. 18). Türgäs bodunuğ uda
basdimiz. — Turgas xalqini qo'qqisdan bosdik (K. 37). Čiğän bodunuğ
bay qiltim, az bodunuğ öküş qiltim. — Qashshoq xalqni boy qildim, oz
xalqni ko'paytirdim (Ka. 10).

-n qo'shimchasining misoli: yabğusın, šadin anta ölürti — yabğ'usini,
shadini o'sha yerda o'ldirildi (Ton, 41-42).

...-payt kelishigining qo'shimchasi -da, -dä, -ta, -tä dir: qağanta
— xoqonda, tağda — tog'da, eldä — elda.
Chiqish kelishigini ifodalash uchun -dan, -dän, -dın, -din, -tan, -
tän, -tın, -tin, -dun, -dün bilan bir qatorda -da, -da, -ta, -tä ham
qo'llanilgan.

Ko'k turk bitiglarida: Türgäs qağanta körüg kälti. — Turgash
xoqondan (sir bilish uchun jo'natilgan) ko'ruvchi keldi (Ton, 29).

Qadimgi turkiy tilda hozirgidan farqli holda yettinchi — vosita
kelishigi ham qo'llanilgan. Bu kelishik belgisi -n bo'lib, o'zak-negizning
fonetik-fonologik tabiatiga bog'liq ravishda -in, -in, -un, -ün shakllariga
ega bo'ladi. Matnlardan misollar: Süçig sabın, yımşaq ağin arıp, ıraq
bodunuğ anča yağutir ermis — Shirin so'zi bilan, nafis ipakligi bilan
avrab, yiroq xalqni shunday yaqinlashtirar ekan (Ka. 5); Tabg'ach xalqiga
beglik urı oğlın qul boltı, silik qız oğlın küñ boltı. — Tabg'ach xalqiga
bek bo'ladigan o'g'il bolasi bilan qul bo'ldi, suluv qiz bolasi bilan cho'ri
bo'ldi (K. 7); Todunčusuz uwutsuz suq yäk üçün saqınčın sözin qılınčın
y(ä)mä közin körüp qulqaqın äšidip tilin sözlöp äl(i)gin sunup adaqın
yorıp ürkä üzüksüz ämgätir-biz. — To'ymas, uyatsiz, suq iblis uchun
xayol qilib, so'z bilan, ish bilan, yana ko'z bilan ko'rib, quloq bilan
eshitib, til bilan so'zlab, qo'l bilan sunub, oyoqda yurib, (besh tangri
yorug'ini) uzluksiz azoblaymiz (Huast. 144-147); Quş qanatın, er atın.
— Qush qanoti bilan, er oti bilan (kuchli) (MK, I, 70); Aş tatığır tuz,
yuğrın yemäs. — Oshning toti tuz bilan, lekin laganda quruq tuzning
o'zini yeyilmaydi (MK, III, 38).

Qadimgi yozma yodgorliklar tiliga xos bo'lgan vosita kelishigining
qoldiqlari hozirgi o'zbek tilida ham uchrab turadi. Jumladan, qışın-
yazın, ertän so'zlari tarkibidagi -n, -in vosita ma'nosini anglatadi. Ularni
ko'makchilar bilan almashtirib qo'llash mumkin: qışi bilän, yazı bilän,
qış boyı, yaz boyı; ertä bilän. Yoki açın-toqın, yüpün so'zlari tarkibida
ham vosita kelishigining ko'rsatkichi saqlangan.

XIV-XV asrlarga kelib, turkiy tilda kelishiklar soni bittaga qisqardi.
Qadimgi yodgorliklar tilida ko'p qo'llanilgan vosita kelishigi bu davrda
uchramaydi. Uning vazifasini o'rin-payt kelishigi va birlä~bilä~ilä, boyı
kabi ko'makchilar bajara boshlaydi.
Shuningdek, «chig'atoy turkiysi»da boshqa kelishiklar tizimida ham
o'zgarish sodir bo'ldi. Masalan, tushum kelishigining qadimgi -ğ, -g
(-iğ, -ig, -uğ, -üg) affiksi iste'moldan chiqdi. Qaratqichning qadimgi
-ğaru, -qaru, -gärü, -kärü; -ğar, -qar, -gär, -kär;
ko'rsatkichlari ham keyingi davrlarda...

Kelishiklar	"Qutadg'u bilig"da	Hozirgi o'zbek adabiy tilida
1. Bosh k.	-	-
2. Qaratqich k.	-niy, -niy, -nuj, -nünj; -iñ, -iñ, -uj, -ünj	-niy, -niy
3. Jo'nalish k.	-qa, -ğa, -kā, -gā; -a, - ā; -gārū; -gār; -ru, -rū; -ra, -rā	-gā (-qa, -kā)
4. Tushum k.	--ğ, -g (-iğ, -ig, -uğ, - üg); -n; -nī, -ni; -ī, -i	-nī, -ni
5. O'rin-payt k.	-da, -dā, -ta, -tā	-da, -dā (talaffuzda: - ta, -tā)
6. Chiqish k.	-dan, -dān, -dīn, -din, - tan, -tān, -tīn, -tin, - dun, -dūn; -da, -da, - ta, -tā	-dan, -dān (talaffuzda: - -tan, -tān)
7. Vosita k.	-n (-in, -in, -un, -ün)	

Otlarda jins

Turkiy tillarda rod kategoriyasi yo'q, lekin jins bor. Jins inson va boshqa jonzodlarga xos. Jinsning grammatik ko'rsatkichi (qo'shimchasi) yo'q. So'zning ma'nosiga qarab inson yoki jonzodning jinsini farqlash mumkin. Insonlarda "erkak va xotin (ayol)", hayvonlarda "erkagi - urg'ochisi (tishisi)", qushlarda "nari va modasi", parrandalarda "xo'rozi va makiyoni" deyiladi. Tilimizda yana har birining o'z oti bor. Sudraluvchilar, hasharotlar va suv hayvonlarining harakati, qiliqlariga qarab, ularning jinsini aniqlash mumkin bo'lsa-da, ularga ot qo'yilmagan: "erkagi yo urg'ochisi" deb qo'ya qolamiz. Kul tigin bitigida urī oğul, qiz oğul so'zlari ishlatilgan. Ushbu nisollardagi urī — "o'g'il" degani, oğul esa "farzand" ma'nosida. "O'g'uzxoqon" dostonida erkak oğul deydi, bu so'z "o'g'il bola; o'g'lon"

degan ma'noni beradi. Hozirgi o'zbekchadagi oğil bala, qiz bala ham ayni ma'nodadir (bala — "farzand" degani). Yoki yana qiyoslang, hozirgi o'zb.: erkak kishi, xotin kishi. Bu o'rinda kishi — "inson, odam" ma'nosini anglatadi.

"Irq bitigi"da: erkak yont — erkak ot, erkak buzağu — erkak buzoq, tetir buğa — erkak tuya. "O'g'uzxoqon" dostonida: erkak bōri — erkak bo'ri.

"Irq bitigi"dan bir o'rnak keltiramiz: Aq bisi qulunlamış, örün ingäni botulamış, qunçuy urılanmiş. — Oq biyasi qulun tug'ibdi [qulunlabdi], oq ingani bo'ta tug'ibdi [bo'talabdi], malika o'g'il tug'ibdi. Mahmud Koshg'ariyda: inäk buzağuladī — sigir buzoq tug'di.

SIFAT

Yozma yodgorliklar tilida morfologik usulda sifatlar otlar va fe'llardan yasalgan.

1) Otdan sifat yasovchi qo'shimchalar:

-Irq, -liğ, -lik, -lig / -luq, -luğ, -lük, -lüg affiksi. Huast. da: adaqlig zaharli, äksüklüg — gunohkor, aybdor, nuqsonli, butluğ — butli, oyoqli, küclüg — kuchli; QB da: yarağlig — yaroqli, owutluğ — andishali, uquşluğ — zakovatli, biliglig — bilimli, erklig — erkli, erkin, türlüg — turli, har xil, ünlüg — mashhur, taniqli. -siz, -siz / -suz, -süz affiksi. QB da: yaraqsiz — yaroqsiz, tubsuz — tubsiz;

-qi, -ki affiksi. Otlarga qo'shilib, «oidlik, qarashlilik» ma'nosidagi sifat yasaydi. MK da: ozaqi bilgälär — burungi donishmandlar, qutqi er — xushmuomala kishi, ewdäki taqağu — uydagi tovuq; AH da: ozaqi masal — qadimgi maqol. Qiyoslang, hozirgi o'zb.: qiški, yazgi, ertäki, kečki.

-çil, -çil affiksi. MK da: yamğurçil yer — yomg'irchil yer, tüpçil yer — sershamol yer, igçil — kasalmand. -saq, -säk affiksi. QB da: bağirsaq — mehribon, uluğsaq — ulug'vor. -siğ, -sig affiksi. QB da: qulsig — qulsifat, begsig — beksifat, ersig — javonmard.

2) Fe'ldan sifat yasovchi qo'shimchalar:

-qir, -ğir / -qur, -ğur, -kir, -gir / -kür, -gür affiksi: uyğur (uy — "ittifoq" so'zidan. Qiyoslang: süt uyidi ~ süt uwidi). J. çapqir, uçqur, çonqir (<çonqur).

onaq, süčüg — shirin.
-raq, -kāk -ğaq, -gāk affiksi. Hozirgi o'zb.: yapışqaaq, tirişqaaq, tayğaaq — uyuşqaaq.

-nē affiksi. To'nyuquq bitigida: bulğanē — bulg'angan, parokanda (xalq), tarqanē — tarqoq (xalq).

-rī, -rī affiksi. Ko'k turk bitiglarida: egri. Hozirgi o'zb.: toğrī (toğ — "tik" so'zidan), ayri, egri, bğri (<bükri).

-qaş, -kās affiksi. Hozirgi o'zb.: ayqaş (ay — "bo'lak" so'zidan). Chog'ishtiring: ayri, ajra so'zlari ham shu o'zakdan), uyqaş (uy — "bir, umum" so'zidan), čalkās.

-l affiksi. MK da: tükāl — tugal, qizil — qizil, yaşil — yashil. -čig, -čig affiksi. Quş balasi qusinčig, it balasi oxšančig — Qush bolasi yirganchiq, it bolasi o'xshanchiq (MK. III. 250).

-din, -din affiksi. Hozirgi o'zb.: aydin.
-un, -ün affiksi. QB da: tolun — to'lin (oy), tüzün — to'g'ri, chin. Qadimgi turk yozma adabiy tilida qiyosiy daraja -raq, -rāk affiksini qo'shish yo'li bilan hosil qilinadi. Masalan, QB da: örürāk (yuqoriroq), yaruqraq (yorug'roq).

Orttirma darajani bildiruvchi "juda" ma'nosida edi~edi so'zi qo'llaniladi. Masalan, "Qutadg'u bilig"da: Eđi kečki söz-ol masalda kelir. — Bu ta'birda keladigan juda eski so'zdir (QB, 107). Eđi yaqşir aymiş aziglig kü er. — Juda yaxshi aytibdi oziqli, jasur kishi (QB, 279). Yodgorliklarda belgining ortiqligi yoki kamligini bildiruvchi vositalar ham bor. Belgining ortiqligi so'zning birinchi bo'g'iniga [p] tovushini qo'shib, uni takrorlash yo'li bilan hosil qilingan. Masalan, "O'g'uzxoqon" dostonida: ap-aq, qip-qizil, qap-qara.

SON

Qadimgi turklarda "nol" yo'q, chunki "nol" — yo'q son. Sanoq "bir"dan boshlanadi. Inson tug'ilgan chog'da bir yosh sanalgan, ona qornidagi davri qo'shib hisoblangan. Bir yil o'tgach, ikkiga to'lgan va hokazo.

"Bir" — bu so'zlovchi demak, ya'ni "men"dir (mening o'zim, men turgan yer yoki men tutgan narsa). "Men" qadimgi turkiy tilda bi bo'ladi.

Bu so'z birü berü ko'makchisining tarkibida ham saqlangan. -rü — jo'nalish kelishigi qo'shimchasi, berü — "men tomon" degani, hozirgi o'zbekchada beri deyiladi. Masalan: beri kel, köpdän beri. Bir ning tarkibidagi bi — so'zlovchi ("men")dir. Demak, sanoq so'zlovchining o'zidan boshlanadi.

Iki ning asli ilki dir (il-ki>ilki>iki. Hozirgi o'zb.: ikki). Qadimgi turkiyda il — "old" degani. "Poygak" ham il bo'ladi, antonimi tör dir. il ning qutb ("Sharq") ma'nosi ham bor, chunki Sharq old tomonda. -ki — "oidlik"ni bildiruvchi qo'shimcha, ilki — "oldindagi, dastlabki, avvalgi" degan ma'noni beradi. Lekin mantiqqa ko'ra "so'zlovchi(bir)dan keyingi"dir. Shuning uchun tartibda ikkinchi bo'lib turadi. Boshqa bir qator sonlarda ham yasalish bor:

Yoki: alti-miš>altmiş, yeti-miš>yetmiş, sekiz on>säksän, toquz on>toqsan.

Sonlar to'rt darajalidir:

Birliklar: 1 — bir, 2 — iki~äki, 3 — üç, 4 — tört, 5 — biş~bäs~beş, 6 — alti, 7 — yiti~yäti~yeti, 8 — säkiz~sekiz, 9 — toquz.

O'nliklar: 10 — on, 20 — yigirmi, 30 — otuz, 40 — qırq, 50 — ilig~älig~elig~elli, 60 — altmiş, 70 — yitmiş~yätmiş~yetmiş, 80 — sekiz on~säksän, 90 — toquz on~toqsan.

Yuzliklar: 100 — yüz, 200 — iki yüz, 300 — üç yüz va boshqalar. Minglar: 1000 — biñ~müj yoki biñ~miñ, 2000 — iki biñ, 3000 — üç biñ va boshqalar.

Yodgorliklarda tümän so'zi 10 000 ni bildirgan. Bundan yirik sonlarga uning ko'paytmasi qo'shib aytilgan: beş tümän — 50 000, säkiz tümän — 80 000, on tümän — 100 000 va b. Qo'llanilishiga misol keltiramiz: Tabğaç oñ tutuq bes tümän sü kelti — Tabg'ach o'ng tutuqning besh tuman qo'shini keldi (X, 25). Yaris yazida on tümän sü täritli. — Yaris dashtida o'n tuman [yuz ming] lashkar terildi (Ton, 36). Čača säñün säkiz tümän sü birlä süñüsdüm — Chacha Sangunning sakkiz tuman lashkari bilan urushdim (X, 26). QB. 287 da: müj tümän — 10. 000000. Ikkı xonalilar misoli: bir tümän artuqı yeti biñ — 17000.

Qadimgi turkiy tilda ikki xonali sonlarda quyidagi tartib amal qilgan: I. Avval birlik aytilib, keyin shu son qo'shilgan o'nlik emas, balki undan yuqori o'nlik aytilgan: yeti yigirmi — buning bilan "(o'ndan oshib) yigirma tomon yettita son qo'shildi (=o'n yetti)" degan anglashiladi. Yana misollar: tört yigirmi — o'n sekiz, sekiz yigirmi — o'n sekiz.

yetmish yigirma yettisida azasini o'tkazdik (K, III). Eki otuz yashima Tabg'ach tomon lashkar tortdim (X. 25-26). Män toquz yigirmi yil şad olutrum, toquz yigirmi yil şad bo'lib turdim, o'n olurtum, il tutdum — Men o'n to'qqiz yil şad bo'lib turdim, davlatni tutdim (Xa. 9). Ältäris qağan to'qqiz yil xoqon bo'lib turdim, alpin üçün Tabg'achqa yäti yigirmi süñüşdi. — Eltarish xoqon allomasi bilan bo'lgani uchun, alpi bilan bo'lgani uchun Tabg'achga o'n yetti bor jang qildi (Ton, 48-49).

2. Hozirgiga yaqin bir tartib bo'lib, faqat o'nlikdan so'ng artuqi so'zi qo'shilgan: otuz artuqi to'rt — o'ttiz to'rt. Zamonlar o'tib o'nlikka qo'shilayotgan artuqi so'zi qisqarib, hozirgi ko'rinishga aylangan: otuz to'rt. Matnlardan misollar keltiramiz: Qirq artuqi yeti yoli sülämis. — Qirq yetti yo'la lashkar tortgan (K, 15).

Ko'p xonali sonlarning o'qilish tartibi shunday: 85 — biş toquz on / säkiz on biş; 45360 — tört tımän, biş miñ, üç yüz, altmıñ; Bitiglarda "yarim" ma'nosini siñar so'zi bildiradi: Siñar süsi ebig barqıg yulğalı bardı, siñar süsi süñüşgäli kelti — Qo'shining yarmi ujoyini bo'shatgani bordı, yarım qo'shini jang qilgani keldi (X. 32).

Sonlarning tartib ko'rsatkichi boshlab -në shaklida edi. "Birinchı" tartib ko'rsatkichi qadimgi turkiy tilda birinç shaklida, ba'zan bir shaklida ham qo'llanilgan. Bularning o'rnida ilki, baştinqı so'zlari ham ishlatilgan. "Ikkinchi" tartib ko'rsatkichi ikinti~ikindi yoki ikinç deyilgan. Qolgan sonlarga birday qo'shilaveradi: üçünç, törtünç, bişinç, altınç, yitinç, säkizinç, toquzunç, onunç. Ikki xonali sonlarda tartib o'zgaradi: bir yigirminç, iki yigirminç, üç yigirminç, tört yigirminç singari.

XI-XII asrlardan boshlab -në tartib ko'rsatkichining -nçi, -nçr shakli ham qo'llanila boshladi: üçünçi, törtünçi, bişinçi, altınçi, yitinçi, säkizinçi, toquzunçi, onunçi singari. O'zgaga ishora qilinganda sonning bosh shakliga -sı, -si qo'shimchasi orttiriladi: birisi, ikisi, üçisi, törtisi, beşisi, altısı, yetisi. Aslida, qoidaga ko'ra, unli bilan tugovchi sonlarda -sı, -si, undosh bilan tugovchi sonlarda esa -ı, -i dir: biri, ikisi, üçi, törti, beşi, altısı, yetisi. Tabg'ach, oğuz, qıtañ, bu üçägü qabasar, qaltaçı-biz. — Tabg'ach, o'g'uz, qıtan — bu uchovı qamal qılsa, (qurshovda) qolajakmız (Ton, 12).

Üçägün qabsap, sülälim, anı yoq qısalım, tämis. — Uchovlab yopirilib, lashkar tortaylik, uni yo'q qilaylik, debdi (Ton, 21).

Qadimgi turklarda yil sanog'i

Qadimgi turklarda yillar muchal hisobi bilan yuritilgan. Bu sanoqqa ko'ra o'n ikki yil o'n ikki hayvon oti bilan yuritilgan. Muchal har o'n ikki yilda aylanib keladi. Qadimgi turkiy yodgorliklar tilida yil nomlari va ularning ketma-ketligi quyidagicha:

1. Siçğan, Küskü — sichqon
2. Ud — sigir
3. Bars — bars
4. Tawışğan, tawşan — quyon
5. Loo~luu — ajdar
6. Yılan — ilon
7. Yont~yund — ot
8. Qoñ~qoy~qoy — qo'y
9. Biçin — maymun
10. Taqıqu, taqağu — tovuq
11. İt — it
12. Lağzın, toñuz — to'ng'iz

Turkiy muchal yil nomlarini Mahmud Koshg'ariy ham o'zining "Devonu lug'atit-turk" asarida keltirgan. Uning tartibi shunday:

1. Siçğan yili — sichqon yili.
2. Ud yili — sigir yili.
3. Bars yili — bars yili.
4. Tawışğan yili — quyon yili.
5. Nek yili — timsoh yili.
6. Yılan yili — ilon yili.
7. Yund yili — ot yili.
8. Qoy yili — qo'y yili.
9. Biçin yili — maymun yili.
10. Taqağu yili — tovuq yili.
11. İt yili — it yili.
12. Toñuz yili — to'ng'iz yili.

OLMOSH

So'zlovchi birligini bildiruvchi olmosh (kiçik bitiglarida bän~ben, uyg'ur

...ning bildiruvchi — ol, o'zga kimsalarni bildirganda esa

ol~ul~anlar shaklida qo'llaniladi.
O'zga kishi birligini anglatadigan kishilik olmoshi ol~ul kelishik
qo'shimchalari bilan turlanganda an-shaklini oladi: aña, anī, aniñ,
anda kabi. Hozirgi o'zbek tilida u olmoshi jo'nalish, makon, chiqish,
kelishiklari bilan turlanganda orada -n undoshi hosil bo'ladi: ungä, unda,
undan. Bular eski o'zbek tilida («chig'atoy turkiysi»da) aña, andin
shaklida qo'llangan. Biroq o'zak va qo'shimcha orasidagi -n «ortirma»
emas. U kishilik olmoshining qadimgi turkiy tildagi -niñ qo'shimchasi
bilan qo'llangan holatining qoldig'idir: u-n-da (<a-niñ-da), u-n-dan
(<a-niñ-din//a-niñ-dan).

Kishilik olmoshlarining turlanishi quyidagicha:
Birligi:

bän~ben; bāni~beni; bāniñ~beniñ; bāñä~beñä~baña
mān~men~min; māni~meni~mini; māniñ~meniñ~miniñ;
mäñä~meñä~maña; mändä~mendä~mindä~mintä, mindidä, mintäda;
menidin~minidin

sän~sen; sāni~seni~sini; sāniñ~seniñ~siniñ; sāñä~señä~saña;
sändä~sendä~sindä, sintädä, sinidä, sintidä; sānidin~senidin~sinitin
ol; ani; aniñ; aña, añar; anta~anda, antada; antin, anindin
Ko'pligi: biz; bizni; bizniñ; biziñ; bizkä~bizgä, biziñä;
bizintä~bizindä, biznidä, biznidin

siz, sizlär; sizni, sizlärni; siziñ, siziñiñ, sizlärniñ; siziñä, sizä, sizlärniñä;
sizlärkä; sizintä, siznidä, sizlärädä, sizdä; siznidin
olar; olarni; olarniñ; olarqa; olarda; olardin

Qadimgi turkiy tilda o'zlik olmoshlari ikkita: öz va kentü~kendü.
Öz aslida «jon» degani. U «kishi, shaxs, odam» ma'nosini ham bildiradi.
Masalan, «Qutadg'u bilig»da:

Muñar meñzätü keldi emdi bu söz,
Esitkil mun' sen, aya eđgü öz —
Bunga mos keladi endi bu so'z,
Sen buni eshitgil, ey ezgu kishi (QB, 2678).
«Irq bitigi»da: özüñ uzun bolzun — umring uzun bo'lsin (IB, 47).

Yozma yodgorliklarda kántü va öz olmoshlari juft holda qo'llanilib
kelishi mumkin, bunda «o'z o'zim» degan ma'noni beradi. Masalan:
K(ä)ntü özümüzni küntä ayda öñjibiz tidimiz ärsär. — O'z-o'zimizni

Kundan, Oydan yuqori qo'ygan bo'lsak (Huast. 8-9); Ayiğ q'ilinčqa
irinčükä kántü özümüzni ämgätir-biz. — Yovuz ishlarga, gunohga o'z-
o'zimizni urib, azoblanamiz (Huast. 139-140).

Ko'rsatish olmoshlari: bu, ol, ošbu~ušbu, šul, ošu, ošul.
Bu ko'rsatish olmoshi kelishik qo'shimchalari bilan turlanganda
qo'shimcha tarkibidagi sonorning ta'sirida mu-shaklini oladi. Masalan,
OD da: muni, mundin~mundun.

Bu ko'rsatish olmoshining turlanishi quyidagicha:
Birligi: bu; buni~muni; bunuiñ~munuiñ; muña, buñar~muñar;
bunda~munda~muntada, muntada, mundin
Ko'pligi: bular; bularni; bularniñ; bularqa; bularda; bulardin
Ol ko'rsatish olmoshi turlanganda esa an-shaklini oladi. Yana OD
dan: anuiñ, andin~andan.

So'roq olmoshlari: kishilar uchun kim?, narsa-buyum, voqea-
hodisalar uchun näčä?, nä?, nekü?, nelüg?, nekülüg?, nečük?, nečükin?,
näädä?, qalti? (qanday, qay tarzda?), qayu? (qaysi?), qani? qanta? qantan?
qanča? qačan? olmoshlari qo'llaniladi. Bularning ichida näčä?, nä?,
nekü?, nelüg?, nekülüg?, nečükin?, näädä? olmoshlarining o'zagi
bir — hammasi nä~ne? dan yasalgan. Shuningdek, qayu?, qani?, qanta?,
qantan?, qanča?, qačan? olmoshlarining ham o'zagi bir — qayu~qanu?
ga bog'lanadi. qačan? olmoshi qay+čağ+in dan yasalgan.
Jamlash-belgilash olmoshlari: qamuğ~qamağ (hamma), qamaği
(hammasi), barı (bari).
Yodgorliklar tilida näñ (hech, hech bir) bo'lishsizlik olmoshi
qo'llaniladi.

RAVISH

Ravishlar ish-harakatning belgisini, belgining belgisini bildiradi.
Qadimgi turkiy tilda ham ravishlar holat, o'rin-payt, maqsad, miqdor-
daraja ma'nolarini bildiradi.

Morfologik usulda ravishlar quyidagi qo'shimchalar bilan yasalgan:
-la, -lä affiksi. MK da: tünlä keldim — tunda keldim; Bir tilkü
terisin ikilä soymas — Bir tulki terisini ikki bor shilinmaydi.
-ča, -čä affiksi. Ko'k turk bitiglarida: Äkinti kün kälti, örtčä qizip
kälti. — Ikkinchi kun keldi, yong'inday qizib keldi (Ton, 40). QB da:
tiläkčä — tilagancha, keräkčä — keragicha, kezikčä — navbat bilan
-di, -di, -ti, -ti affiksi: tükäti — tugallik bilan, k...
yaxshilab, ariti — pokizalik bilan

-layu, -läyü affiksi. MK da: arslanlayu kökrädim — arslon kabi na'ra
tortdim, İwriq başı qazlayu, sağraq tolu közläyü — İvriqning boshi g'oz
kabi, idish to'la ko'z kabi.

-täg~teg affiksi. MK da: čegürkä-teg sü — chigirtkadek lashkar.
Hozirgi o'zbek tilida ushbu affiks -dek~däy~day shakllarida
qo'llanilmoqda: kökdek~kökdäy, qoy-dek~qoyday.

Mazkur qo'shimcha tarixan teg- fe'lidan hosil bo'lgan ko'rinadi.
Qiyoslang, QB, 151 da: tilakkä tegir — tilakka yetadi. Hozirgi o'zb.:
ağzi aşgä tegdi degändä — "og'zi oshga yetdi deganda" ma'nosini beradi.

QB, 287 da: mundağ — bunday.
-siğ, -sig affiksi. MK da: qulsiğ er — qul singari kishi, Bu qarī ol
oğlansiğ — bu qariya o'sha o'g'lon singari.

Ot guruhidagi so'zlar kelishik qo'shimchasini olganda ravishga
aylanishi mumkin. Masalan: Ilgärü Şantuñ yazıqqa tägi sülädim, taluyqa
kičig tägmädim. Birgärü Toquz ärsänkä tägi sülädim, Tüpütkä kičig
[täg]mädim. — Sharqqa — Shantung dashtiga qadar lashkar tortdim,
dengizga bir oz yetmadim. Janubga — To'quz arsanga qadar lashkar
tortdim, Tuputga bir oz yetmadim (Ka, 3).

Yoki yana bir misol: Anta ötrü oğuz qopun kälti. — Shundan so'ng
o'g'uz butunlay (taslim bo'lib) keldi (Ton, 16).

Yodgorliklarda -raq, -räk qo'shimchasi ravishlardagi qiyosiy darajani
ta'minlagan. Ortirma daraja ked~ked, eñ kabi so'zlar yordamida ifoda
etilgan: Tifig keđ ködäzgil, ködäzildi baş. — Tilingni juda saqlagil, boshing
ham saqlanadi (QB, 173); Bularda eñ üstün Sekäntir yurir. — Bulardan
eng yuqorida Sakantir yuradi (QB, 127).

Ravishlar juft holda ham qo'llaniluvchi mumkin. Masalan, ädgüti
"yaxshi, durust" degani, matnda u ädgüti ariti shaklida qo'llanilib, "ixlos
bilan, ehtiros bilan" ma'nosini beradi. Misoli: Bir ayqi č(a)xsap(a)t(i)ğ
ädgüti ariti tutu umad(i)m(i)z ärsär. — Bir oylik din ko'rsatmalarini
ezgulik bilan, ixlos bilan tuta olmagan bo'lsak (Huast. 132-133).

FE'L

Matnda ham, nutqda ham gap so'zlovchi tomonidan tuziladi. Faqat

harakat va holatning bajaruvchisi aniq yoki majhul bo'luyi mumkin.
Harakat va holatni bajaruvchi shaxs aniq bo'lganda so'zlovchi birligida
men, ko'pligida biz tushuniladi. Tinglovchi birligida sen, ko'plikda siz
nazarda tutiladi. Bajaruvchi o'zga bir kishi bo'lganda ul, ko'pchilik
bo'lganda alar nazarda tutiladi. Fe'llar har qachon ham o'z bajaruvchisiga
bo'ysunadi: ko'rinishini o'shanga qarab o'zgartiradi. Tek fe'lning masdar
shakligina (oq'imaq, kelmäk kabi) bu qoidaga bo'ysunmaydi.

Fe'llarning yasalishi

Qadimgi turkiy tilda fe'llar quyidagi qo'shimchalar bilan yasalgan:
-a, -ä / -i, -i / -u, -ü affiksi.

Ushbu affiksning -a, -ä variantiga o'rnaklar. Ko'k turk bitiglarida:
yaša — yasha-, ötä — nasihat qil-; MK da: yašin yašnadi — yashin
yashnadi, er qišlağda yazadi — kishi qishloqda yozni o'tkazdi, er aş aşadi
— kishi osh yedi; QB da: ota — davola-, tona — to'n kiy-, kiyim kiy-
-i, -i variantiga o'rnaklar. MK da: öklidi näñ — narsa ko'paydi, ton
öliđi — to'n ho'l bo'ldi.

-u, -ü variantiga o'rnaklar. MK da: tawar qizudi — mol qimmatlashdi,
ew tarudi — uy toraydi, yer keñüdi — yer (maydon) kengaydi; QB da:
bayu — boyi-.

-la, -lä affiksi. Ko'k turk bitiglarida: qiličla — qilichla-, qilichdan o'tkaz-,
atla — ot sol-, sülä -lashkar tort-, IB da: aq bisi qulunlamiš — oq biyasi
qulun tug'ibdi, qulunlabdi; örün ingäni butulamiš — oq ingani bo'ta tug'ibdi,
bo'talabdi; QB da: yilla — yasha-, emlä — davola-, kezlä — saqla-
-da, -dä / -ta, -tä affiksi. MK da: ol meni ündädi — u meni undadi,
ol anij ädaqin bağdadı — u uning oyog'ini chaldi, ol yağini sandadı —
u yov izidan bordi.

Qiyoslang, hozirgi o'zb.: alda (al — qadimgi turkiy tilda «makr,
hiyla» degani), ündä.

-iq, -ik affiksi. Kul tigin bitigida: tašiq — sirtga, tashga chiq-, içikdi
— ichga kirdi, (qal'aga) kirdi. Uyg'ur yozuvli qadimgi yodgorliklarda:
tağiq — toqqa chiq-, yoliq — yo'liq-. QB da: atiq — nom chiqar-, birik
— birik-.

-ad, -ađ, -at, -äd, -äđ, -ät affiksi. Ko'k turk bitiglarida: qulad — qul
qil-, yoqad — yo'qot-, bašad — bosh bo'l-, küñad — joriyaga aylantir-.
Uyg'ur yozuvli qadimgi yodgorliklarda: ulğad — ulg'aytir-, vicüñ
yaxshilat-, edäd — mol-mulkli qil-. Yokı QB da:
qutad — baxtlantir-, baxtga...

...ning
... MK da: ol meni atgardi — u meni otga
sug'ardi, ödäläk küzgärdi — kuz bo'ldi. Hozirgi o'zb.: bašqar, qutqar
(qut — «erk, ozod» so'zidan), suğar (<suwğar).
-r affiksi. MK da: qizardi — qizardi, qarardi — qoraydi, ot yašardi
— o't yashil bo'ldi, yashardi, sargardi — sarg'aydi, öriünardi — oqardi.
AH da: eskir — eskir.

-sira, -sirä affiksi. Bu qo'shimcha «istash, zor bo'lish» ma'nosidagi
fe'llar yasaydi: qağansira — xoqoniga zor qilmoq, elsirä — eliga zor
qilmoq. Ko'k turk bitiglarida: Elligig elsirätdimiz, qağanliğrög
qağansiratdimiz — Eli borni (elidan ayirib) eliga zor qildik, xoqonlini
(xoqonidan judo qilib) xoqonga zor qildirdik (K. 18). «Türük bodun
ölüräyin, uruğsiratayin» tir ermis — «Turk xalqini o'ldirayin, urug'ini
qoldirmayin (uruğ'iga zor qilayin)» der ekan (K. 10). Uyg'ur yozuvli
qadimgi matnlarda: tinsira — tinchini yo'qotmoq, tatıgsira — ta'mini
unutmoq, kücsirä — kuchini yo'qotmoq, ögsirä — aqldan ozmoq. Hozirgi
o'zbek tilida ham bu affiks ayni ma'nodagi fe'llar yasaydi: xatinsiradi —
xotin istadi, ersirädi — erni istab qoldi, qansiradi — qon istadi.

-sa, -sä affiksi. MK da: ölsädi — o'lmoq istadi, ölümsädi — o'limni
istadi. Uyg'ur yozuvli matnlarda: bariğsa — borishni istamoq, körügsä
— ko'rishni istamoq, tapiğsa — xizmat qilishni istamoq, suwsa — suwsa-

-sı, -si affiksi. MK da: suwsıdı — suv ochdi, yağsıdı — yog'li bo'ldi,
acığsıdı — achidi, quruğsıdı — quriy boshladi.
-sın, -sin affiksi. MK da: ewni ewsindi — uyni uy sanadi, oğul
ersindi — o'g'il o'zini erkakday tutdi.
-ran, -rän affiksi. QB da: ögrän (ög — «aql» so'zidan). Hozirgi
o'zb.: örgän.

Sifatdosh

Qadimgi turkiy tilda sifatdoshlar quyidagi ko'rinishda uchraydi:
-dači, -däci / -tači, -täci affiksli sifatdosh. Boldači buzağu öküz ara
belgülig — Bo'ladigan buzoq ho'kizlar orasida belgi beradi (MK, I, 480).
-quči, -küci / -ğüči, -güci affiksli sifatdosh. MK da: barğučı —
yuruvchi, boruvchi, turğučı — turuvchi, yashovchi, tağqa ağquči —

toqqa chiquvchi, ewgä kirgüci — uyga kiruvchi, bitig bititgüci — xat
yozdirguchi.

-asi, -äsi affiksli sifatdosh. MK da: Bu turası yer tegül — bu turadigan
yer emas, bu bizgä keläsi boldı — u bizga keladigan bo'ldi. Hozirgi
o'zb.: keläsi, öläsi.

-qu, -kü / -ğu, -gü affiksli sifatdosh. MK da: bu ya qurğu oğur
ermäs — bu yoy quradigan vaqt emas, ol bizgä kelgü boldı — u bizga
keladigan bo'ldi. Hozirgi o'zbek tilida ba'zan tovush o'zgarishi ham
yuz bergan: aqawa (<aqağu) suw.

-ğsaq, -gsäk affiksli sifatdosh. MK da: ol er ewgä bariğsaq-ol — u
kishi uyga boradigan, ol berü kiligsäk erdi — u bu yerga keladigan edi.
-ğli, -gli affiksli sifatdosh. AH da: oqiğli kiši — o'qigan kishi. Hozirgi
o'zb.: yatığli kiši, sewikli~süyükli.

-ma, -mä affiksli sifatdosh. MK da: örmä sač — o'rma soch, tikmä
näğ — tikilgan narsa, köcürma oçaq — ko'chirma o'choq.
-r / -ar, -är / -ir, -ir / -ur, -ür affiksli sifatdosh. MK da: Qaynar
ögüz keçigsiz bolmas — Oqar suv kechiksiz bo'lmas.

-miš, -miš / -mis, -mis / -muš, -müš / -mus, -müs affiksli sifatdosh.
MK da: qazmiš ariq — qazilgan ariq, barmiš kiši — borgan kishi.
-duq, -dük / -tuq, -tük affiksli sifatdosh. MK da: meniğ barduqim
barmaduqim — mening borgan-bornaganim, seniğ kördükiğ körmädükiğ
bir — sening ko'rgan-ko'rmaganing bir.

-ndi, -ndi affiksli sifatdosh. MK da: sarqındı suw — sarqitlangan
suv, qazındı tupraq — qazindi tuproq, keđindi ton — kiyilgan kiyim,
süzündı suw — suzilgan (tozalangan) suv. Hozirgi o'zb.: kelgindi kiši,
yuğundı suw.

-qan, -ğan, -kän, -gän affiksli sifatdosh. AH da: körgän — ko'rgan,
ešitkän — eshitkan.

-ğma, -gmä affiksli sifatdosh. Ko'k turk bitiglarida: keligmä —
keladigan.

Ravishdosh

Qadimgi turkiy tilda fe'lning ravishdosh shakli quyidagi ko'rinishda
uchraydi:
-a, -ä affiksli ravishdosh: ača — ochib, baša — bosib, ağa — ko'tarilib,
adıra — ayirib, sanča — sancha, bičä — bichib, kesä — kesib, kezä
kezib. Ko'k turk bitiglarida: Altun yışığ aša kältimiz — Altun yishni oshib keldik
kältimiz. — Altun yishni oshib keldik.

Kishi sözläshü, yilqı yızlaşu — Kishi so'zlashib, xanqa inča tip ötündi. — So'ng u qariya yig'lab xonga shunday deya o'tindi (AT, 283).

-p / -b affiksli ravishdosh. başlap — boshlab, berip — berib, qodup — qo'yib, ešitip — ešitib, tip — deb. Matnlardan o'rnaklar: Tewäy münüp qoy ara yaşmas — Tuya mingan qo'ylar orasiga yashirina olmaydi (MK, III, 68); Qaç qata taluyqa kirip, bišär yüz erin barip, asan tükäl kelmiş erti. — Necha bor dengizga kirib, besh yuzcha er bilan borib, sog'-omon qaytgan edi (AT, 283).

-pan, -pän / -ban, -bän affiksli ravishdosh. IB da: olurupan — o'tirib, yatipan — yotib.

-mađip, -mäđip affiksli ravishdosh. MK da: eđkärmađip oq atar — o'ylamayin o'q otar.

-qali, -käli / -ğali, -ğali affiksli ravishdosh. MK da: tutuşqali — tutish uchun, urğali — urgani, urish uchun.

-qinča, -kinča / -ğinča, -ginča / -qunča, -künča / -ğunča, -ğünča affiksli ravishdosh. MK da: Öküz ađaqı bolğınča buzağu bašır bolsa yig' — Ho'kizning oyog'i bo'lgandan ko'ra, buzoqning boshi bo'lgan yaxshi.

-yin, -yin affiksli ravishdosh. Tašra yorıyur tiyin kü ešidip balıqdağı tašiqmiş, tağdağı inmiş — Tashqarida yuribdi, degan xabarni ešitib, shahardagi tashga chiqibdi, tog'dagi inibdi (K, 11-12).

-matı, -mađı, -mäti, -mädi / -matın, -mađın, -mätin, -mädin affiksli ravishdosh. Bunča işig küçüg bertügärü saqınmatı "türk bodun ölüräyin, uruğsiratayın", — ter ermiş. — Shuncha mehnatini, kuchini sarf etganiga ham andisha qilmay: "Turk xalqini o'ldirayin, urug'ini qoldirmayin", — der ekan (K, 10); İgidmiş qağanıñın sabın almatin yir sayu bardığ — Tarbiyat qilgan xoqoningning so'zini olmayin har yerga ketding (K, 9).

Masdar alomati

Turkiy masdar ikki xildir: biri — fe'l masdari, ikkinchisi — sifat yoki otga qo'shilib xoslangan masdarlar. Fe'l masdarlaridan biri -maq, -māk qo'shimchasini qo'shish bilan yasalgan turidir. Bu qo'shimcha shaxs ko'rsatkichini olmagan fe'llarga qo'shilib keladi: almaq, turmaq, ketmāk, kelmāk.

Fe'ning boshqa bir masdari shaxs ko'rsatkichini olmagan so'zlar (-ış, -iș, -uș, -üș) qo'shimchasini qo'shib hosil qilingan: uruș ka- Ismlardagi masdar yasovchilardan biri -liq, -lik, -luq, -lük dir. Sonlarning birlik, ikilik, üçlük, törtlük shakli ham ism masdar misolidir.

Bu qo'shimcha fe'l masdarga qo'shilib ism masdarini hosil qilish ham mumkin: almaqliq, bermāklik. Ismlardagi masdarning boshqa belgilari ham bor. Masalan, mudda- uzoqligini bildiradi: ayliq, yilliq, künlük.

Fe'ning buyruq shakli

Buyruq fe'ning bosh shaklida bo'ladi yoki unga maxsus qo'shimchalar qo'shish yo'li bilan hosil qilinadi. Buyruq tinglovchiga yoki g'oyibga bo'ladi. G'oyib buyrug'i o'zak-negiz oxiriga -sin, -sin, -sun, -sün qo'shimchasini qo'shib yasalgan. Bu qo'shimcha -zun, -zün shaklida ham qo'llanilgan: Kögmän yer-sub idisiz qalmazun tiyin — Ko'gman yurti egasiz qolmasin deya (K, 20).

Tinglovchi buyruq birligi fe'ning bosh shaklining o'zidir: kel-, ket-, al-, tut-, başla-, sözlä-. Ko'pligi fe'ning bosh shakliga -inij, -inij qo'shimchasi qo'shib hosil qilingan: keliñiz, ketiñiz, sözläñiz, barıñiz. Bir guruhga buyruq qilishda oxirgi -z (-iz, -iz) tushiriladi: keliñ, ketiñ, sözläñ, barıñ.

Ba'zan yodgorliklar tilida tinglovchi ko'pligini ifodalash uchun -ij, -inij hamda -iñlar, -iñlar qo'shimchalari aralash qo'llanilgan. Masalan, "İrq bitigi" da: Anča bilinlär: edgü-ol (IB. 1) // Anča bilij: edgü-ol (IB. 2) — Buni biling, ezgudir. Yoki AT. 283 da: Kim taluyqa barayın tisär kiriñlar, oğlum tiginkä eš boluñlar. — Kim dengizga boraman desa, (saroyga — qoshimga) kiringlar, o'g'lim shahzodaga esh bo'linglar; Amtı siz qatağlanıñ, birlä barıñ, yerçi boluñ. — Endi siz bardam bo'ling, birga boring, yo'l ko'rsatuvchi bo'ling.

O'zga buyruq birligi kelsin, ketsin, ko'pligi kelsinlär, ketsinlär tarzida qo'llangan. Masalan: Tiginig asan tükäl kelürzünlär. — Teginni eson-omon keltirsinlar (AT, 283).

Muhimi shundaki, "Qutadg'u bilig" da o'zga buyrug'ining birligi -su, -sü / -sun, -sün hamda -sunı, -sünü shakllarida yasalgan: Yağa tursu yağmur, yazılsu čečäk — Yomg'ir yog'aversin, chechaklar ochilsin (QB, 114); Qutadsu atı, bersü eki jihan — Oti qutli bo'lsin, (xudo unga) ikki jahonni bersin (QB, 85); Tuta bersü täñri bu taxt birlä — Tuta bersin, unga taxt bilan baxtni beraversin (QB, 85).

Buyruqning bo'lishlisi ham, bo'lishsizi ham -g'in, -q'in, -gin, -kin
qo'shimchasi bilan ta'kidlanadi: yatq'in, turmağ'in, kelgin, ketkin. Bu
qo'shimcha tinglovchi buyrug'iga qo'llanadi. O'zga buyrug'iga
qo'llanmaydi.

So'zlovchining buyruq-istagi fe'l negizga -ay'im, -äyim; -alim, -älim;
-aliq, -äylik qo'shimchalarini qo'shib yasaladi. Ko'k turk bitiglarida:
terilälim — terilaylik, sü yorilim — lashkar tortaylik.

"Hibatu-l-haqoyiq"da so'zlovchining buyruq-istagi -ayin, -äyin
qo'shimchasi bilan hosil qilingan: qilayin — qilay, ayayin — ayay, bezäyin
— bezay.

Buyruq (amr) va tinglovchiga xitob fe'l o'zagiga -qil, -g'il, -kil, -gil
qo'shimchasini qo'shish bilan ham hosil qilingan.
Bularning bo'lishsiz shakli esa -mağ'il, -mäg'il qo'shimchasi bilan
hosil qilingan: ačmağ'il, töšämäğ'il kabi.

Bo'lishsizlik

Bo'lishsizlik belgisi tinglovchi buyrug'ining birlik shaklidan keyin
qo'shiladigan -ma, -mä dir. Bu faqat kelasi zamonga bog'liq: alma,
almaq. O'zga buyrug'ida bo'lishsizlik shakliga -sun, -sün, -sin, -sün
qo'shimchasi orttiriladi: almasin, almasinlar. So'zlovchining buyruq-
istagi almalim, almayim, almayiq shaklida ifoda etilgan.

Bo'lishsizlik belgisining -maz, -mäz shakli ham bor. U shaxs-son
qo'shimchalari bilan qo'llanadi. Birinchi shaxsda kelmäzmän, kelmäzbiz,
ikkinchi shaxsda kelmäzsän, kelmäzsiz, uchinchi shaxsda kelmäz,
kelmäzlär deyiladi. Bu affiksning -mas, -mäs varianti ham bor:
kelmäsmän.

O'tgan zamon bo'lishsizligi: kelmädim, kelmädik, kelmädin,
kelmädiniz, kelmädilär.
Kelasi zamon bo'lishsizligi: kelmägäymän, kelmägäybiz, kelmägäysän,
kelmägäysiz, kelmägäylär.

Bo'lishsiz shart fe'lida so'zlovchi kelmäsäm, kelmäsäk degan,
tinglovchiga kelmäsäniz, kelmäsäniz, o'zgaga nisbatan kelmäsä, kelmäsälär
deyilgan.

Bo'lishsizlikning yana bir belgisi -siz, -siz affiksidir: Aziqsiz kettim,
aqčäsiz keldim degandagi kabi.
Bo'lishsizlik ba'zi hollarda yoq so'zi bilan ham ifodalanadi.

Fe'llarda shaxs-son ko'rsatkichi

Fe'llarda so'zlovchi birligining shaxs-son ko'rsatkichi -män~men
qo'shimchasidir. Masalan, OD da: dost tutar-men — do'st tutar-men,
dušman tutar-men — yov tutar-men. AT, 283 da: Bir-kiä amraq oğlumun
siziğä tutuzur-män. — Birgina suyukli o'g'limni sizga tutqazayapman.
So'zlovchi ko'plik uchun kelasi zamon fe'llarida -biz, -büz, o'tgan zamon
fe'llarida -q, -k qo'shimchasi ishlatiladi.

O'zga shaxs birligi -i, -i qo'shimchasi bilan hosil qilinadi. Ko'plik
uchun esa birlik shakliga -lar, -lär qo'shimchasi qo'shiladi.
So'zlovchi fe'llardagi shaxs-sonni quyidagicha ifodalaydi:
Birlikda: ayur-men, kelür-men.
Ko'plikda: ayur-büz, otunur-büz.

Tinglovchi uchun birlikda: aldij, keldij. Ko'plikda: aldijiz, keldijiz.
O'zga birligi uchun: aldi, keldi. Ko'plik uchun: aldilar, keldilar.
Agar shaxs ta'kidlab ko'rsatilmog'chi bo'lsa, undan oldin kishilik
olmoshi orttiriladi. So'zlovchi birlikda men aldım, men keldim, ko'plikda
biz aldij, biz keldik. Tinglovchi birlikda sen aldij, sen keldij, ko'plikda
siz aldijiz, siz keldijiz.

Ol sub qudi bardimiz, sanağali tüşürtümüz, atig' iqa bayur ertimiz...
kün yemä, tün yemä yelü bardimiz. Qirqizig' uqa basdimiz. — Ul suvning
quyisiga bordik. (Lashkarni) sanagani tushirdik. Ot(lar)ni butaga boylar
edik... . Kun-u tun yelib bordik. Qirqizni qo'qqisdan bosdik (Ton, 27).
"Xuastuanift" asarida so'zlovchi ko'pligining shaxs-son ko'rsatkichi
ikki xil shaklda: unli bilan tugagan fe'l shakllariga -miz, -miz, undosh
bilan tugagan fe'llarga esa -biz shaklida qo'shilgan: ökünür-biz, ötünür-
biz, sözläyür-biz, işläyür-biz, yazuqluğ-biz.

Yana bir muhim belgisi, asarda fe'lning o'tgan zamon, shaxs-son
qo'shimchalari ham o'zak-negizga moslashadi: so'zning oxirgi bo'g'ini
lablanmagan unli bo'lsa, zamon, shaxs-son qo'shimchalari -timiz, -
timiz / -dimiz, -dimiz shaklida qo'shiladi: sözlädimiz, ürkitdimiz,
ačitdimiz ağıritdimiz. Agar so'zning oxirgi bo'g'ini lablangan unli bo'lsa,
-tumuz, -tümüz / -dumuz, -dümüz shaklida qo'shiladi: yüküntümüz,
ölürdümüz, öz ötägçi boltumuz.
-siz affiksi tinglovchi birligida ba'zan hur...

Shart ko'rsatkichi

Qadimgi turkiy tilda shart ko'rsatkichi -sar, -sär shaklida bo'lgan. So'zlovchi birligi va ko'pligi, tinglovchi birligi va ko'pligining shart ko'rsatkichi ham o'zga ko'rsatkichi (-sar, -sär) kabi ifoda etilavergan, lekin ma'noda farq bor. Shartning kimga yoki nimaga tegishlilikini egadan anglash mumkin. Masalan, ko'k turk bitiglarida: İraq ersär, yablaq ağır birür, yağūq ersär, edgü ağı birür — Yiroq bo'lsa, yomon ipaklik berur, yaqin bo'lsa, yaxshi ipaklik berur (Ka, 7). Ötükän yiş olursar, bängü el tuta olurtaçı-sän — O'tukan yishda turilsa, elni mangu tutib turajaksan (Ka, 8). Üzä täjri basmasar, asra yer tilinmäsar, türük bodun, elinjin, törünjin kim artatı? — Yuqoridan osmon bosmasa, pastda yer yorilmasa, türk xalqi, davlatingni, hukumatini kim buzdi? (K, 22). Eltäriş qağan qazğanmasar, udu ben özüm qazğanmasar, el yemä, bodun yemä yoq ertäçi erti — Eltarish xoqon zafar qozonmasa, unga ergashib mening o'zim zafar qozonmasam, el ham, xalq ham yo'q bo'lajak erdi (Ton, 54-55). Bilgä To'nuquq qazğanmasar, ben yoq ertim ersär... — Bilga To'nyuquq zafar qozonmaganda edi, men bo'lmasam edi (Ton, 59); Amti men bu erdäni birlä barsar, men qamağ tınlığlarqa artuq asığ tusu qılu umağay-men. — Endi men bu javohir bilan borsam, men hamma jonzodlarga ortiq foyda keltira olmayman (AT, 284).

Qadimgi -sar, -sär keyinchalik -sa, -sä shaklini oldi. "Qutadg'u bilig"da ham so'zlovchi birligi va ko'pligi, tinglovchi birligi va ko'pligi uchun shart ko'rsatkichi -sa, -sä shaklida qo'llanaveradi: Uđir erdin ersä, tur, aç emdi köz, Eđitmädin ersä, eđit mendä söz — Uđir erdin ersä, tur, aç emdi köz, Eđitmädin ersä, eđit mendä söz — Uxlayotgan bo'lsang, tur, endi ko'zingni och, Eshitmagan bo'lsang, so'zimni eshit (QB, 80). Keltirilgan misolda shartning tinglovchiga qarashlilikini uđir erdin, eđitmädin so'zlari orqali ifoda etilgan. Qali edgü bulmaq tiläsä özün. — Agar ezgulik topmoq tilasang (QB, 224). Apatı ekki ađun qulur ersä sen. — Agar ikki dunyoni istar esang (QB, 223).

Özüm uzrın aysam yemä iymänü. — Agar iymanib o'z uzrimni aysam (QB, 188). Qali bulsan, işlät, uçup kökkä teñ. — Agar ularga yetishsang, ishlat, uchib ko'kka ko'taril (QB, 212). "Hibatu-l-haqoyiq"da ham tinglovchi sharti -sa, -sä bilan ifoda etilgan: Aqı erni öggil ögär ersä sen. — Sahiy erni maqtagil maqtar ersang sen (AH, 227).

Fe'l nisbatlari

Yozma yodgorliklar tilida fe'lning birgalik nisbati -ş qo'shimchasi bilan yasaladi. Fe'lning orttirma nisbati quyidagi qo'shimchalar bilan yasalgan: -t affiksi. MK da: ol anı sıxtattı — u uni yig'latdi, ol anı tilättı — u uni tilantirdi. -r, -ur, -ür affiksi. MK da: ol anı ewdin köçürdi — u uni uydan ko'chirdi. -tur, -tür / -dur, -dür / -tir, -tir / -dir, -dir affiksi. MK da: ol qapūğ açturdı — u eshikni ochtirdi, ol suw töktürdi — u suvni to'ktirdi. -qur, -kür / -ğur, -gür affiksi. MK da: ol meni tođğurdı — u meni to'ydirdi. -z, -uz, -üz affiksi. MK da: urağut oğlıña süit emüzdi — xotin bolasiga sut emizdi, ol suw tamuzdı — u suv tomizdi. -duz, -düz affiksi. MK da: ol tawar alduzdı — u mol oldirdi, ol menä iş bildüzdi — u menga ish o'rgatdi.

O'tgan zamon fe'li

O'tgan zamon fe'lining o'zga birligi -dı, -di / -tı, -ti, bo'lishsiz shakli -madı, -mädi qo'shimchasi bilan hosil qilinadi. Misoli: Türk bodun ölti, alqintı, yoq boltı, türk sir bodun yärintä bod qalmadı. — Turk xalqi o'ldi, tugadi, yo'q bo'ldi, turk sir xalqi yerida (hech bir) urug' qolmadi. (Ton, 3-4). O'zga ko'pligi o'zga birlik shakliga -lar, -lär qo'shimchasini qo'shib hosil qilinadi. O'tgan zamon fe'lining so'zlovchi birligi -dim, -dim / -tim, -tim, bo'lishsiz shakli -madım, -mädim qo'shimchasini qo'shish bilan hosil qilingan. O'tgan zamon fe'lining tinglovchi birligi -dın, -dın, -tın, bo'lishsiz shakli -madın, -mädin qo'shimchasi bilan hosil qilinadi. O'tgan zamon fe'lining yozma yodgorliklar tilida yozding, çizmadın — yozmadın, çizmedin, çizmedin.

Hozirgi zamon fe'li

Bunday fe'l shakli hozirgi zamon uchun yoki ham hozirgi, ham kelasi zamon uchun mushtarak bo'ladi. Undosh bilan tugagan fe'llarda a, ä, unli bilan tugagan fe'llarda Ham hozirgi, ham kelasi zamonga ehtimoli bo'lgan fe'llar misoli: kelirmän, kelirbiz, kelirsän, kelirsiz, kelir, kelirlär.

Hozirgi zamon fe'lining tinglovchi birligi o'zakka -ar-sen, bo'lishsiz shakli esa -maz-sen qo'shimchasini qo'shish bilan hosil qilinadi. Tinglovchi ko'pligi hosil qilinmoqchi bo'lganda tinglovchi birligidagi -sen qo'shimchasi -siz bilan almashtiriladi.

O'zga birligi fe'l o'zagiga -ar, bo'lishsiz shakli esa -maz qo'shimchasini qo'shish bilan hosil qilinadi. Tinglovchi ko'pligi birlikdagi bo'lishli va bo'lishsiz shakliga -lar qo'shimchasini qo'shib hosil qilinadi. So'zlovchi birligi -ar-men, bo'lishsiz shakli -maz-men qo'shimchasi bilan hosil qilingan. So'zlovchi ko'pligida so'zlovchi birligidagi -men qo'shimchasi -biz bilan almashtiriladi.

Kelasi zamon fe'li

Kelasi zamon fe'li -ğay, -qay, -gäy, -käy affiksi bilan hosil qilinadi. Bo'lishsiz shakli -mä, -ma qo'shimchasini qo'shish bilan hosil qilinadi. Amti eçim taluyqa barip erdäni kelürsär, taqir ağırlig bolğay, men taqir uçuz bolğay-men, tep saqintir. — "Agar akam dengizga borib javohir keltirsa, u yana ham qadr topadi, men esa yana qadrsiz bo'laman", — deb o'yladi (AT, 284).

Bo'dun tili yawlaq, seni sözlägäy,
Kişi qilqir kirtüç, etiñni yegäy —
Xalqning tili yomon, seni so'zlaydi,
Kishilarning fe'l-atvori hasadgo'y, etingni yeydi (QB, 164).
Yodgorliklarda kelasi zamonning -ğay, -qay, -gäy, -käy affiksi -ğa, -qa, -gä, -kä shaklida ham qo'llaniladi: Biligsiz ne bilgä bilig qiyimatir — Bilimsiz bilimning qadrini qayerdan ham bilardi (QB, 462).

Turur / durur fe'li haqida

Turkiy tillarda, xususan, o'zbek tilida gapning kesimi ko'pincha

fe'ldan tuziladi. O'rni bilan, boshqa so'z turkumlari (ot, sifat, son va b.) ham kesim bo'lib keluvi mumkin. Biroq, ismlar guruhiga mansub so'zlar kesim bo'lib kelganda, muhim bir hodisani inobatga olmoq kerak. Masalan, hozirgi o'zb. Bu uy çirayli hamda Meniñ niyatim şu gaplarining tuzilishiga e'tibor beraylik. Keltirilgan ikkala gapning kesimi fe'l emas. Ammo ushbu kesimlar sifat va olmoshdan keyin ta'kidni bildiruvchi kesim deb sanayotgan sifat va olmoshdan iborat emas. Ularda biz mantiqiy -dir turibdi: Bu uy çirayli(dir); Meniñ niyatim şu(dir). Buning singari misollarni yana keltirishimiz mumkin: ularning hammasida ham kesim o'rnida mantiqiy -dir tasavvur etiladi va bundayin "ot-kesimli" gaplarning mantiqiy kesimi yana fe'lga qaytadi.

Hozir biz qo'llayotgan -dir qadimgi turkiy tildagi turur ning qisqargan shaklidir (turur / durur > tur / dur > dir). Qadimgi yodgorliklar tilida gapning kesimi, asosan, fe'l bo'lib keladi: Türk bodun ölti, alqinti, yoq bolti. — Turk xalqi o'ldi, tugadi, yo'q bo'ldi (Ton, 3).

Yozma yodgorliklar tilida -ol ham kesimlik belgisi bo'lib, fikr tugalligi, aniqligini bildirib keladi. Misollar: Türk bodun yämä bulğanç-ol, tämis. Oğuzi yämä tarqanç-ol, tämis. Turk xalqi ham sarosimadadir, — debdi. — O'g'uzi ham tarqoqdir", — debdi (Ton, 22).

Kişidin kişikä qumaru söz-ol,
Qumaru sözi tutsa asğir yüz-ol —
Kishidan kishiga (qolar) yodgorlik so'zdir,
Yodgorlik so'ziga amal qilsang, foydasi yuzdir (QB, 187).
Özüñ mäjü ermäz, atıñ mäjü-ol. — O'zing mangu emas, oting mangudir (QB, 226).

Gapda fe'ldan boshqa so'z turkumlari ham kesim bo'lib kelishi mumkin. Biroq, har qanday holatda ham, u mantiqan fe'l-kesimni talab qiladi. Qadimgi turkiy tilda buni turur fe'li ta'minlaydi. Quyidagi misolga e'tibor qarataylik: Qul yağir, it böri. — Qul — dushman, it — bo'ri (MK, I, 324). Qo'shma gap shaklidagi ushbu maqoldagi birinchi gapning kesimi — yağir, ikkinchisidiki — böri. Ikkala gapning kesimi shu turishida mantiqan turur fe'lini talab qiladi. Demak, ushbu maqolning qisqarishga uchramagan, tiklangan shakli Qul yağir (turur), it böri (turur) bo'ladi. Til tarixida fe'lning shaxs-son ko'rsatkichi ham gap kesimini shakllantira oladi. Masalan: Qutluğ çigşir-ben. — (Men) Qutluğ (E, 19, 1); Bilgä Toñuquq-ben. — (Men) Bilgä Antağ küçlüg-män. — Shu...

Ular mantiqan
Ben; Antağ küçlüg (turur)-män shakllarini oladi.
Bilgä Toñuquq (turur)-ben; Antağ küçlüg (turur)-män shakllarini oladi.
Boshqa bir misol: Alp çerigdä, bilgä tirigdä (MK, I, 369). Ushbu
gapning kesimlari mantiqan tugallikni bildiruvchi "bilinadi", "sinaladi"
fe'llarini talab etadi. Ana shu fe'l-kesimning qisqarishi natijasida
to'ldiruvchi kesim vazifasini o'tamoqda. Shuning uchun bu gapni "Alp
jangda, dono majlisda sinaladi" deya anglamoq kerak.

Yana bir o'mak: Qoldaçiqqa miñ yağaq, barça bilä ayruq tayaq. —
Tilanchiga mingta yong'oq, barchasiga qo'shimcha suyanadigan tayoq
(ham ber) (MK, I, 394). Ushbu gap mantiqan "bergil" fe'lini talab
qiladi. Shuning uchun tiklangan ko'rinishini quyidagicha o'qish mumkin:
Qoldaçiqqa miñ yağaq (bergil), barça bilä ayruq tayaq (ma bergil).

Turkiy tillarda (til tarixida ham, hozir ham) kesim, asosan, fe'l bilan
ifodalanadi. Uslubiy talablar, tejamkorlik qonunidan kelib chiqqan holda
boshqa so'z turkumlari ham kesim bo'lib kela olishi mumkin. Biroq,
har qanday holatda ham biz kesim deya sanayotgan so'zimiz mantiqan
fe'lni talab qilaveradi. Til tarixida kesimlikni turur fe'li ta'minlagan
bo'lsa, hozirgi o'zbek tilida esa uning vazifasini -dir bajaradi. Ko'pincha
bu qo'shimcha ot kesimlarda zamon ko'rsatkichi sifatida fakultativ
shaklda mavjuddir.

Ko'makchi fe'llar

Yozma yodgorliklar tilida ayrim fe'llar ko'makchi fe'l vazifasida
ham qo'llanadi. bol-, qil-, bar-, ber-, id-, elt-, qal-, kel-, kör-, u-
singari so'zlar ko'makchi fe'l vazifasida ham qo'llanadi.

Ko'makchi fe'llarning muhim xususiyati, ular qo'shma fe'l yasash
uchun ham xizmat qiladi. Qo'shma fe'llar ot yoki sifat bilan ko'makchi
fe'llar birikuvidan, shuningdek, ravishdosh bilan ko'makchi fe'l
birikuvidan tuzilgan bo'ladi.

Ot yoki sifat bilan ko'makchi fe'l birikuvidan tuzilgan fe'llar ikki xil: 1)
ot yoki sifat + bol- qolipida tuzilgan fe'llar: qağan bol- xoqon bo'l-, qul
bol- qul bo'l-, qarī bol- qari bo'l-, kergäk bol- o'lmak, vafot etmak, yağ
bol- yov bo'l-; 2) ot yoki sifat + qil- qolipida yasalgan fe'llar: bay qil-
boy qil-, qul qil- qul qil-, küñ qil- joriya qil-, uruş qil- urush qil-.

Ravishdosh bilan ko'makchi fe'l birikuvidan tuzilgan fe'llar. Bunday

fe'llar bar-, ber-, id-, elt-, qal-, kel-, kör-, u- ko'makchi fe'llari ko'magida
tuziladi: adriñu bar- ayrilib ket-, uça bar- vafot et-, yelü bar- yelib
bor-, tezib bar- qochib ket-; qazğanu ber- qozonib bermak, tikä ber-
tika ber-, tuta ber- tutib ber-; yitürü id- yo'qotmoq, sança id-
sanchmoq; sürä elt- suru ber-; yatu qal- yotib qol-; udu kel- ta'qib
etib turmoq, yürä kel- yurib kel-; yelü kör- yelib ko'r-; artatı u- buza
bilmak; udu yori- uzoq vaqt izlamak.

er- to'liqsiz fe'li haqida

Hozirgi o'zbek tilida e- to'liqsiz fe'l bo'lib, u edi, ekän, emiš, emäs,
esä singari shakllarda amal qiladi. Bulardan emäs bo'lishsiz fe'llar yasaydi,
esä bog'lovchidir.

To'liqsiz fe'lning edi, ekän, emiš shakllari alohida qo'llanilmaydi,
lekin fe'llar bilan qo'llanilganda harakat-holatning davomiyligini bildiradi.
Otlar (ism guruhidagi so'zlar) bilan qo'llanilganda esa uni kesimga
aylantiradi va b.

Hozirgi e- to'liqsiz fe'li qadimgi turkiy tilda är-~er-, uning zamon,
mayl shakllari esa ärdi~erdi, ärkän~erkän, ärmiş~ärmis / ermiş~ermis,
ärmäz~ärmäs / ermäz~ermäs, ärsä~ersä shakllarida qo'llanilgan.

Ma'lumki, är-~er- avval mustaqil bo'lib, keyinchalik to'liqsiz fe'lga
aylangan. U yozma yodgorliklar tilida ikki xil ko'rinishda uchraydi:
1) Hozirgi o'zbek tilida bo'lgani singari to'liqsiz fe'l bo'lib keladi:
Türk bodun Tabğaçqa körür ärti. — Turk xalqi Tabğ'achga qaram
edi (Ton, 1).

Äki ülügi atlıg ärti, bir ülügi yadağ ärti. — Ikki qismi otlig' edi, bir
qismi yayov edi (Ton, 4).

2) Mustaqil fe'l bo'lib, "mavjudlik" ma'nosini bildiradi. Misollarga
e'tibor bering:
Näj näj sabim ärsär, bängü taşqa urtum. — Har qanday so'zim
bo'lsa, mangu toshga yozdim (Ka. 11).

Ança qazğanmis, itmis älimiz, törümüz ärti. — Shunday qozonilgan,
tiklangan elimiz, hukumatimiz (bor) edi (K. 12).

Ol antağ osuğluğ čoğluğ yalınliğ küçlüg küsünlüg elig xanniñ uluğı
xatunınta toğmiş körgäli sewiglig, körkülg menjizlig üç oğlanı erti. —
O'sha tadbirli-cho'g'li, shon-shavkatli elig xonning katta xotinidan tug'ilgan
ko'rkli-suyukli, istarasi issiq uch o'g'loni bo'lar edi (Oy, 607—608).

Et-öz ersär, beksiz menjüsüz titir. — Et-öz
u, o'tkinchi turur (Oy, 613)

ko'zlari xumor, sochlari, qoshlari qora edi, lablari otash misol qizil edi, "Qutadg'u bilig" da: Udir erdij ersä, tur aç emdi köz. — Uxlayotgan ersang, tur, endi ko'zingni och (QB, 80).
Hozirgi kimsä so'zi tarixan kishilikni bildiruvchi kim hamda "mavjudlik («существо»)» ma'nosidagi ersä so'zlarining birikuvidan yasalgan: kimsä<kim+ersä. Yoki hozirgi närsä so'zi "buyum, narsa" ma'nosidagi näj hamda ersä so'zlarining birikuvidan hosil bo'lgan: närsä<näj+ersä. Yana qiyoslang: o'zbek tili tarixida qo'llangan nämärsä (<nämä+ersä) so'zi "narsa, buyum" ma'nosini bildiradi.

YORDAMCHI SO'ZLAR

Bog'lovchilar

Hozirgi o'zbek adabiy tilida uyushiq bo'laklar hamda juft so'zlarda ishlatiladigan va yoki -u bog'lovchilarining o'rnida qadimgi turkiy tilda ... li ... li bog'lovchisi qo'llanilgan. Misol: Saqintim, turuq buqali samiz buqali arqda bilsar, samiz buqa, turuq buqa tayin bilmaz armis. — (So'ng) o'ylab qoldim: "(Birov) turuq buqa bilan semiz buqani tezagidan bilsa, (birov bu) semiz buqa, (bu) turuq buqa deya bilmas emish [ya'ni semiz buqa bilan turuq buqani ajratolmas ekan]" (Ton, 5-6); Bu sawig ilig begli xatunli eshidip... — Bu xabarni elig bek va xotini eshitib ... (Oy, 625); Adrgli toquzli art uza soqusmis ermis. — Ayyiq va to'ng'iz tepalik ustida to'qnashibdi (IB, 6); T(ä)nrili yakli nädä ötrü süjüsmis y(a)ruqli q(a)rali va iblis nima sabab urushdilar, yorug'lik bilan zulmat qanday qilib qorishdilar, yerni, osmonni kim yaratganini bildik (Huast, 73-75).
Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarida biriktiruvchi bog'lovchilardan ham bog'lovchisi-da qo'llanilgan: Fida qildi barin, näni ham özin. — Barini — narsasini hamda o'zini fido qildi (QB, 55); Ularnij tanuqi kelir ham barir. — Ularning sovg'asi keluvchi ham ketuvchidir [ya'ni o'tkinchidir] (QB, 109).
Ya bog'lovchisi inkorni bildiradi. U takrorlanib ham ishlatiluvchi mumkin:
Yurimaz ya yatmaz, udimaz uduğ,
Ya menzag ya yanzag köturmaz boduğ. —

U yurmaydi yo yotmaydi, uxlamaydi, (u) uyg'oq, Yo mengzaydigan, yo o'xshaydigan sifati yo'qdir (QB, 16).
"Yoki" bog'lovchisining o'rnida azu bog'lovchisi qo'llanilgan. Ushbu bog'lovchi ora-chora takror holda ham ishlatiladi: Azu muj ücün azu buşi birgäli qizganip yiti türlüg buşi arig nomqa tükäti birü umadimiz ärsär. — Yoki qayg'u-musibatga atab ehson bergani qizg'anib yetti xil ehson, chin aqoidga butkul bera olmagan bo'lsak (Huast, 107-108); Anij oxsaği yoq azu menzägi. Uning o'xshaydigani yoki mengzaydigani yo'q (QB, 15); Esiz-mu senä yeg azu eöğü-mu / Söküş-mu qilur-sen azu ögdi-mü. — Senga esizlik yaxshimi yoki mengzaydigani istaysanmi yoki maqtovnimi? (QB, 240).
Hozirgi "goho" bog'lovchisining o'rnida ara bog'lovchisi qo'llanilgan. U jumlada takrorlanib kelishi ham mumkin: Ara ögdilür til, ara müj söküş. — Til goho maqtaladi, gohida ming so'kish eshitadi (QB, 174).
Hozirgi o'zbek tilida -ki bog'lovchisi ergash gapni bosh gapga bog'lashga xizmat qiladi. O'zbek tilshunosligida -ki bog'lovchisi fors tilidan o'zlashgan, sodda gaplari -ki bog'lovchisi bilan birikkan qo'shma gaplarni forsiy qolipda yuzaga kelgan, deb qarovchilar ham bor. Ta'kidlash kerakki, turkiy tillardagi -ki bog'lovchisi tarixan -kim ning qisqargan shaklidir (-kim>-ki). Qadimgi turkiy yodgorliklar tilida kim ikki xil vazifada keladi:

1) kishilik olmoshidir. Masalan: Kim taluyqa barayin tesär, kiringlar, oğlum tiginkä eş bolunlar. Ne kergäkin barča bergäy-biz. Kim yerçi suwçi, kemäçi bar ersär, yemä kelzün. — Kim dengizga boraman desa, qoshimga kiringlar, o'g'lim shahzodaga esh bo'linglar. Nima kerak bo'lsa, barini bergaymiz. Kim yo'l boshlovchi, dengizchi, kema boshqaruvchisi bo'lsa, u ham kelsin (AT, 283);
2) bog'lovchi bo'lib keladi, qo'shma gaplarda ergash gapni bosh gapga bog'lash uchun xizmat qiladi. Quyidagi misollarga e'tibor bering: Luu xanlarinta Çintamani erdäni bar-kim, ülüglüg qutluğ kişi ol erdäni bulsar, qamağ tinliqlarqa asiğ tusu qilur. — Ajdar xonlarida Chintamani javohiri bor-kim, nasib etgan baxti bor kishi o'sha javohirni topsa, hamma jonzodlarga foyda keltiradi (AT, 283); Men bu muntuda yigräk Çintamani erdäni alğali barayin-kim, qayu tinliqlarqa tüzü tükäti asiğ tusu qilu usar-men. — Men bu yerda qolib yaxshiroq Chintamani javohirini olish uchun borayin-kim, qay jonzodlarga tugal foyda keltira olaman (AT, 284).
Hozirgi "agar", "garchi" bog'lovchilari o'rnida bog'lovchilari qo'llanilgan.

Ko'makchilar

Ko'makchilar vosita, maqsad, sabab, vaqt, makon va shu kabi munosabatlarni bildirish uchun qo'llaniladigan so'zlardir. Yodgorliklar tilida birlä~bilä, üçün, üzä~üzrä, icrä, icändä, ara, ötrü, tapa~taba, uzu, basa, soñ, qat, ašnu, burun, tegin ko'makchilari qo'llanilgan.

üzä ko'makchisi: Toquz oğuz bodun üzä qağan olurti, tir. — To'quz o'g'uz xalqi ustidan (bir) xoqon taxtga o'tirdi, — der (Ton, 9). tegin ko'makchisi: Qirq yilqa tegin bay čığay tüzläñür — Qirq yilgacha boy bilan kambag'al tenglashadi (MK, I, 333). "So'ng" ma'nosida soñ, basa, ötrü so'zlari, hozirgi "keyin" so'zining o'rnida kedin, kenä so'zlari qo'llanilgan.

Yuklamalar

Yuklamalar so'z va gapga qo'shimcha ma'no yuklaydi. Ular so'roq, taajjub, kuchaytiruv va ta'kid, ayiruv, inkor ma'nolarini bildiradi. Qadimgi turkiy tilda yuklamalar ikki xil ko'rinishda uchraydi: qo'shimcha shakliga kelib qolgan yuklamalar va so'z-yuklamalar.

Yämä yuklamasi ta'kidni bildiradi: Ältäris qağan qazğanmasar, udu bän özüm qazğanmasar, äl yämä, bodun yämä yoq ärtäci ärti, qazğantuqın üçün, uduğuzum, qazğantuqum üçün äl yämä äl bolti, bodun yämä bodun bolti. — Eltarish xoqon zafar qozonmaganida, uning bilan mening o'zim zafar qozonmaganimda, yurt ham, xalq ham yo'q bo'lar edi. (Xoqon) zafar qozongani uchun, mening hushyorligim, zafar qozonganim uchun, el ham el bo'ldi, xalq ham xalq bo'ldi (Ton, 54-56).

Yodgorliklar tilida -mu, -mü so'roq yuklamasi, ta'kidni bildiruvchi -la, -lä; -ču, -čü; -oq, -ök; -mat, -mät; uš yuklamalari amal qilgan. -mu, -mü so'roq yuklamasining misoli: Ayur: körmädiñ-mü bu xaqan yüzin. -Aytur: Ko'rmadingmi bu xoqon yuzini? (QB, 79).

-oq, -ök yuklamasining misoli: Taqı ma nekü ersä arzu tiläk, Bayat-oq bolu bersü arqa yöläk — Tag'in qanday tilak va orzularing bo'lsa, xudoning o'ziga madadkor o'laversin (QB, 118).

uš yuklamasining misoli: E bilgä, özüm uš tapuğči señä. — Ey dono, o'zim sening xizmatindadirman (QB, 200).
-mat, -mät yuklamasining misoli: Seni sen-mät öggil, kesildi sözüüm.
— Seni sening o'zinggina hamd qil, so'zimni kesdim (QB, 32).

Bo'lim yuzasidan savol va topshiriqlar

1. Qadimgi turkiy tilda morfemaga ajratish printsiplariga tavsif bering.
2. Morfologik usul bilan so'z yasashiga misollar keltiring.
3. Qadimgi turkiy tilda qo'shma so'zlar hosil bo'lish qonuniyatlari qanday? Misollar keltirib, izohlang.
4. So'zlarni juftlash orqali yangi so'z yasash usullarini sharhlab, misollar keltiring.
5. Qadimgi turkiy tilda ot turkumiga oid so'zlarning o'ziga xos belgilari va kategoriyalarini aytib bering.
6. Qadimgi turkiy tilda vosita kelishigi qanday hosil bo'ladi?
7. Qadimgi turkiy tildagi son so'z turkumining hozirgi turkiy tillardan farqi qaysi jihatlarda ko'rinadi?
8. Qadimgi turkiy tildagi fe'l so'z turkumining hozirgi turkiy tillardagi fe'l so'z turkumidan farqi qaysi jihatlarda ko'rinadi?
9. Qadimgi turkiy tildagi ko'makchi va to'liqsiz fe'llarning farqini aytib bering.
10. Qadimgi turkiy tildagi yordamchi so'zlarning o'ziga xos jihatlari va hozirgi turkiy tillardagidan farqli jihatlari ayting.

OLTINCHI BO'LIM QADIMGI TURKIY TILNING SINTAKTIK- STILISTIK XUSUSIYATLARI

Tayanch tushunchalar: so'z birikmasi, gap, tobe so'z, hokim so'z, ergash gap, bosh gap, fe'l kesim, ot kesim, ergashtiruvchi bog'lovchi, nutq fe'llari, sintaktik qurilish, kesimlik ko'rsatkichi.

Har qanday nutq faoliyati gap hosil qilishdan iborat. Nutq jarayonida so'zlovchining ongida bir necha tasavvurlar jami bog'lanadi, shuningdek, tinglovchining ongida ham o'sha tasavvurlarning bog'lanishini qo'zg'atiladi. Ana shu tasavvurlar va ularning ifodasi ramzi gapdir.

Qadimgi turkiy tildagi so'z birikmalari mazmun munosabatlariga ko'ra uch turga bo'linadi: aniqlovchili, obyektli, subyektli.¹

Aniqlovchili munosabat ikki turli bo'ladi: 1) predmet va shaxsni aniqlaydi: chighay bodun — kambag'al xalq; 2) harakatning holatini aniqlaydi: ... taluyqa kichig tagmadim (Ktk, 3) — dengizga bir oz yetib bormadim.

Obyektli munosabat. Grammatik jihatdan tobe so'z ilova qilinayotgan predmetning hokim so'z orqali anglashiladigan belgisini anglatadi: türk bāglār türk atrn it(t)i (Ktu, 7) — turk beklari turkcha otini (o'zlaridan) olib tashladi.

Subyektli munosabat. Tobe so'z hokim so'zdan anglashiladigan harakatni bajaruvchini yoki holat egasini anglatadi. Bu munosabat izofaning bir turidir. Izofaning mazkur turi moslashuv orqali hosil qilinadi: aniqlovchi qaratqich kelishigi shaklini, aniqlanmish esa III shaxs egalik qo'shimchasini oladi: bilgä qaghaning boduni (Oa, 3) — dono xoqonning xalqi; qaghaning sabin almating (Ktk, 9) —

¹ A. N. Kononov yuqoridagi kitobida kompleksiv munosabatni to'rtinchi turdagi so'z birikmasi sifatida qayd etadi. Bu munosabatga ko'ra, tobe so'z qo'shimcha mazmun uchun xizmat qilib, hokim so'zdagi axborot yetishmovchiligini to'ldiradi: tört bulung (Ktu, 2) — to'rt tomon; ikinti kün (Ton. 39) — ikkinchi kun; adgü bilgä kisig ädgü alp kisig joritmaz armis (Ktk, 6) — yaxshi bilimli kishini, yaxshi bahodir kishini yaqinlashtirmas ekan. Bu turdagi mazmun munosabati qadimgi turkiy tilda aniqlovchili munosabatdan keskin farq qilmagani uchun alohida tur sifatida ajratmadik.

Xoqonningning so'zini olmading; ol qanim aliming bängüsi (Ye, 24, 2) — Bu xoqonim (va) elimning mangu (tosh)i.

Predikatlar. Qadimgi turkiy tilda predikatlar semantik-grammatik xususiyatlariga ko'ra, an'anaviy so'z turkumlariga kirmaydigan so'zlar bo'lib, qadimgi turkiy tilda ikki tarkibli gaplarning kesimi vazifasida keladi. Mazkur predikatlar mavjudlik (bar) va yo'qlik (joq)ni ifoda etadi: Ol iki kisi bar ärsär (Ton. 10) — O'sha ikki kishi bor bo'lsa; ...tabghaç süsi bar ärmish (Ton. 30) — (Ularning orasida) tabg'ach qo'shini bor ekan.

Predikativ so'z bä- (taxminan "ega bo'lmoq", "egallamoq" ma'nosida)dan hosil bo'lgan¹. Bu fe'l o'zagi morfologik jihatdan quyidagicha taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan: 1) ikkilamchi fe'l — bä- +r (-r ortirma daraja qo'shimchasi) > bärir — fe'lning aorist shakli; 2) harakat nomi — bä- +j = bä- +r (sinonimik xususiyatga ega): bāj bār ärtim (Y, 47,5) — (Men) boy-mulk egasi edim; "Oltin yorug'"da bār bajaghut tarzida qo'llanib, bu juft so'z ham "boy-badavlat" ma'nosini ifoda etadi: bār bajaghut bolghali... — boy-badavlat bo'lgani...

Quyidagi baj barimligh shakli ham yuqoridagiday "boy-badavlat" ma'nosini ifodalaydi: Azun azunda baj barimligh ädgü ävtä barqta toghajin (Oy, II, 44a) — Hamma olamda boy-badavlat, yaxshi uy-joyda tug'ilayin.

Joq predikati ham asli fe'ldan hosil bo'lgan: jö- aslida "mavjud bo'lma-" ma'nosini ifoda etgan. V.V.Radlovning sakkiz jildlik (III jild, 397-bet) lug'atida joq- "yo'qot-", "halok qil-" ma'nosini ifoda etadi. Qadimgi turkiy tildagi jitmäk (yo'qolmoq, g'oyib bo'lmoq) ma'nosidagi fe'l bilan joq o'zakdosh hisoblanadi: jitti näng (DLT, II 314) — narsa yo'qoldi.

"Oltin yorug'"da bar pretikati ärür zamon ko'rsatkichi bilan birga qo'llanadi va kesimning hozirgi zamonga oidligini ko'rsatadi: Yalanguz maning ävümtä ök bär ärür (Oy, I 9b)- Faqat mening uyimda bor. Moniylik oqimidagi yozma yodgorliklarda ham ärür zamon ko'rsatkichi bilan birga qo'llanadi: ävümtä jämä öküş taqighu qushlar bar ärür (Mon.) — Uyimda yana ko'p tovuq, qushlar bor.

Qadimgi turkiy tilda tarkibli ot kesimning yordamchi qismi bo'lib ärür qo'llanadi. Bu fe'l bar predikati tarkibida hozirgi zamon ma'nosi ifodasi uchun qo'llanganini ko'rdik. ärürning qadimgi turkiy tildagi o'ziga xos yana bir xususiyati shuki, faqat ot kesimda hozirgi zamon ko'rsatkichi sifatida emas, balki har qanday zamondagi fe'l kesim tarkibida ham qo'llanadi. Jumladan, quyidagi misolda o'tgan zamon sifatdoshi ärür bilan birga kelgan:

arigh süzög burxanlar oruninta oq ornanu y(a)rliqamish ärürlär (Oy, II, 8a) — ... toza, pok burxonlar o'rniga (chiqib) joylashib, marhamat topgan bo'ladilar.

Sifatdosh oborotini hosil qilishda ham ärür ishtirok etadi: Özi antagh öngsüz blgüsüz ärip (Oy, II, 10 b) — (Uning) mohiyati shu tariqa rangsiz, belgisiz bo'lib...

Bu fe'ning turli vazifa bajarishi shuni ko'rsatadiki, o'tgan zamon sifatdoshi tarkibida qo'llanganda, ärür zamon ko'rsatkichi vazifasida emas, balki bog'lama vazifasini bajarib, harakatni ta'kidlash ma'nosini ifoda etadi.

Qadimgi turkiy tilda gap turlari. Qadimgi turkiy tilda gapning mazmunga ko'ra turlari hozirgi turkiy tillardagidan keskin farq qilmaydi. Ammo ba'zi gap turlarida farqli xususiyatlar bor. Bular quyidagilardir.

1. So'roq gaplarda yuklama, hozirgi turk tilidagi singari, fe'l kesimdan oldingi bo'lakka qo'shiladi: Qağan-mu qısayın tädım (Ton, 5) — Xoqonni qo'lga olaymi dedim.

Qadimgi turkiy tilda ikki tarkibli gaplar ega va kesim orqali shakllanadi. Ayrim sodda gaplarda ega ikkita bo'lishi ham mumkin (ammo uyushgan ega emas) va bu tur alohida gap turini hosil qiladi. Sodda gapda ikkita ega ifodalanganda, eganing biri ot bilan, ikkinchisi olmosh bilan ifodalanadi. Bunday eganing kesim bilan moslashuvi olmosh orqali ifodalangan ega talabi bilan yuz beradi: Bän ança tirmän bän bilgä Tonyuquq altun jishigh asha kältimiz (Ton. 37–38) — Men shunday deyman: men — dono To'nyuquq Oltin yishni oshib keldik; Bän özüm bilgä Tonyuquq Ötukan jarig qonmish täyin äsidip... (Ton. 17) — Men o'zim dono To'nyuquq O'tukan yeriga o'rnashibdi, deb eshitib...

Qadimgi turkiy tilda sodda gaplarning yana shunday turi qo'llanadiki, harakatni bajaruvchi ega ot turkumidan bo'lib, ega tarkibida egalik qo'shimchasi ifodalanmaydi, olmosh — ega kesim bilan shaxsda moslashmaydi. Kesimga esa shaxs-son qo'shimchalari qo'shiladi: Bilgä qaghan atisi Yoligh tigin män aj artuqi tört kün olurup bitidim bädiztim (Bx 1) — Bilga xoqonning jiyani Yo'llig' tigin men bir oy to'rt kun o'tirib, bu yozuvni bitidim, bezatdim; Türk bilgä qaghan bu ödkä olurim (Ktk, 1) — (Men) turk dono xoqoni bu taxtga o'tirdim; (Bilgä) qaghan bitigin Yoligh tigin bitidim (Bx 1) — (Bilga) xoqon bitigini (men) Yo'llig' tigin bitidim.

Sodda gap tarkibidagi eganing qaysi shaxsga taalluqli ekani jumla mazmunidan anglashilib turadi. Quyidagi gapning egasi shakl tomondan III shaxsga taalluqli bo'lsa ham, mazmunan birinchi shaxsga tegishli bo'lib, kesim bilan moslashadi:

Bu törtünç tægünç nom ärdinig irinç ç(a)xshapit mänggäl toyin awqyang ismin radna weir ikägü nüng ötügingä Sin taghiqu kün tolu bolti (Oy, IV, 74a) — Mazkur to'rtinchi to'plam no'm xazinasini o'jizona va'da (bilan) baxtli rohib Avqang Ismin (va) Radnavachir — ikkovining iltimosiga ko'ra, sakkizinchi — tovuq kuni to'liq tamomladi.

Bu gapda *baxtli rohib* — ega vazifasida kelgan.

Qadimgi turkiy tilda eganing jo'nalish kelishigida qo'llangani ham diqqatga sazovordir: Içra ashsiz, tashra tonsiz (Ktk, 10) — Ichi oshsiz, tashi to'nsiz.

Inversiya hodisasi tufayli gap o'rtasida undalma, gap so'ngida esa ega qo'llanadi: Ärtüngü tanglançigh mungadinçigh titir t(ä)ngrim bu nom ärdinning tütrüm täring yörügi (Oy, II, 28a) — Nihoyatda ajoyibu g'aroyib deyiladi, ey tangrim, bu no'm xazinasining mazmundor talqini!

Eganing bu tartibda qo'llanishi matnning xususiyatiga bog'liq, ya'ni emotsional nutqdagina shu tartibda qo'llanishi mumkin.

Bir tarkibli gaplar bir bosh bo'lak orqali ham ifodalanadi, ammo bu bo'lakni ega ham, kesim ham deb bo'lmaydi. Noto'liq gaplardan farqli ravishda bir tarkibli gaplarda "etishmaydigan" bosh bo'lak kontekstdan ham, gap vaziyatidan ham anglashilmaydi. Bu gap xususiyati, asosan, qadimgi turkiy tilda vokativ gaplarda bor: I Namu Buddaya. Namu Darmaya. Namu Sangaya (Oy, I, 1a, II, 1a) — Buddaga ta'zim. Darmaga ta'zim. Sangaga ta'zim.

Gapning bu turi — ifoda usuliga ko'ra bir a'zoli gap, tinglovchi va so'zlovchi tomonidan turlicha qabul qilinishi mumkin: so'zlovchi uchun psixologik kesim hisoblangan harakatni tinglovchi ko'proq ega sifatida qabul qilishi mumkin².

Bir tarkibli gaplarning bir turi — shaxsi noaniq gaplarda harakatning yoki holatning bajaruvchisi noma'lum bo'ladi. "Oltin yorug'"da bu gap turi ko'p qo'llanadi: Bu titir ornanmamaqligh nirvan (Oy, II, 11b) — Bu deyiladi joylasha olmaydigan nirvon; Kinki tüzünlärkä ötüк bolsun (Oy, I, 18b) — Keyingi aslzodalarga iltimos bo'lsin; Künkilärkä ulanmaqi bolsun (Oy, IV, 74b) — Keyingilarini davom ettirish nasib bo'lsin; Yämä qutlugh bolsun (Oy, IV, 74a) — Qutlug' bo'lsin.

2. Shart ergash gapli qo'shma gaplarda ergash gap va bosh gapning kesimi shaxsda moslashmaydi: ol yirgäri barsar, türk bodun öltächisän (Ktk, 8) — U yoqqa borsang, (ey) turk xalqi, o'lasan. Män qazghanmasar türk bodun öltächi ärti (Mch, 33) — Men g'alaba qilmaganimda, turk xalqi o'ladigan edi.

Aslida bunday vaziyat ergash gapning gap bo'lagidan boshqa narsa bo'lmaganligini ayon qiladi. Ergash gap mustaqil gap sifatida shakllangan, deb xulosa chiqarish uchun ergash gapning kesimi shaxsda shakllanishi kerak degan qoida qabul qilingan.

3. Quyidagi gapda esa ega va kesim shaxsda moslashganda, shaxs-son qo'shimchasi, hozirgi turkiy tillardan farqli ravishda, tarkibli kesimning birinchi qismiga qo'shiladi: Ya Kuu tau, tinlighlarigh ölürtting ärsär, y(ä)mä ämin yürüntägin tükäl qilghali udung (Oy, I, 8a) — Ey Ku tau, jonzotlarni o'ldirgan bo'lsang ham, yana buning davosini oxirigacha qilgani bel bog'lading.

4. -duq, -tiq shaklli sifatdosh kesim vazifasida kelganda ham ergash gapda shaxs-son qo'shimchasi ishlatilmaydi: Män qazghantuq üçhün türk bodun qazghanmish ärinch (Mch, 33) — Men g'alaba qilganim uchun turk xalqi g'alaba qilgan, shekilli.

5. Ko'chirma gaplar o'rtasida ayrim hollarda qo'shimcha axborot tashish uchun gaplar qo'llanadi: Bän äbgärü tüşhäyin tidi. Qatun yoq bolmish ärti. Ani yoghlatayin tidi (Ton, 30–31) — “Men uyga boray”, dedi. Malika vafot etgan edi. “Uning marosimini o'tkazay”, dedi.

6. Qadimgi turkiy tilda inversiya hodisasi ham uchraydi. Odatda, logik urg'u olgan undalma gap oxirida keladi. Bunday holat ham og'zaki nutqning mahsulidir: Ötükän jish olursar bangu äl tütä olurtachi san *türk bodun* (Ktk, 8) — O'tukan yishni manzil qilsang, abadiy davlatni saqlab turasan, (ey) turk xalqi. Ot kesim gap boshida keladi: *Bu ärür* köngültäki kkirlärg kitarip nom tözin aritmaqqa tayanip dyan bramitigh bütürmäk (Oy, IV, 23b, 5–8) — Shudir ko'ngildagi kirlarni ketkazib, no'm mohiyatini toza qilmoqqa umid bog'lab, mushohada qilish fazilatini paydo qilmoq (degani).

Qadimgi turkiy tilda har bir uyushgan bo'lak grammatik jihatdan shakllangan bo'ladi. Quyidagi gap bo'laklari uyushib keladi:

a) kesim uyushadi: Qamugh baliqqa tagdim, qunladim, altim (Ung, 1) — Hamma shaharga yetib bordim, talon-taroj qildim, bosib oldim.

“Oltin yorug'” dostoni tilida kesimning uyushib kelishi ancha faoldir: ... çin kirtü arigh süsüg tözin *örtürlär kkiriktürürlär* (Oy, IV, 22b 5–6) — ... chinakam, haqiqiy, pok ildizini kuydiradilar, kir qiladilar; ... armaqsizin sünmäksizin y(i)ti qinigh qatighlanmaqin *tawranurlar qatighlanurlar* (Oy, IV, 18b 11–12) — ... charchamasdan, to'xtamasdan, jiddiy qoniqish (bilan) intiladilar, harakat qiladilar.

b) to'ldiruvchi uyushib keladi: *jilqisin, harimin, qizin quduzin kälirtim* (Mch, 15) — yilqisini, mol-mulkini, qizini, ayolini olib keldim; ... tört türüg äriktä *simtaqsizin* dyanta *ürükün amilin* ärürlär (Oy, IV, 22a 8–10) — to'rt turli kuch-qudrat bilan, tirishqoqlik bilan, mushohada (qilish) bilan doimo sukut saqlaydi.

d) aniqlovchi uyushib keladi: *közün körmädük qulqaqin üsidmädük* bodunimin (Mch, 11) — Ko'zi bilan ko'rmagan, qulog'i bilan eshitmagan xalqimning...; bu on türüg çinju tigmä *ärtüktäg çin kirtü arigh süzüg* köngül tözin aritmaqlari üzä ürük uzati simtaghsizin dyanta ürükün amilin ärürlär (Oy, IV, 23, 1–5) — bu o'n turli Chinzu degan yashirin chinakam, haqiqiy, pok, toza ko'ngil mohiyatini pok qilmoqlari bilan, doimo tirishqoqlik bilan mushohada qilish orqali xotirjam bo'ladilar.

Qadimgi turkiy tilda qo'shma gaplar mazmun jihatdan hozirgi turkiy tillardagidan farq qilmaydi. Faqat ergash gapli qo'shma gaplarning hosil bo'lishida täjin, tip kabi bog'lovchi so'zlar va ani üçhün ergashtiruvchi bog'lovchisi ishtirok etadi. Ergash gapli qo'shma gaplarda ergashuv munosabati tä-//ti- bog'lovchi so'z orqali ifodalanganda, odatdagi sxema quyidagicha bo'ladi: ergash gap + täjin + bosh gapning kesimi.

Mazkur bog'lovchi so'z aniqlik maylidagi fe'l kesimdan va ot kesimdan keyin kelganda, quyidagi mazmun munosabatlarini ifodalaydi:

a) izoh munosabatini: tashra jorijur täjin kü äsidip (Ktu, 11–12) — Tashqarida yuribdi deb xabar eshitib... tägmäçimän täjin saqintim (U, 2) — Hujum qilmayman, deb o'yladim.

b) sabab munosabatini: arghish idmaz täjin sülädim (Mch, 25) — Karvon yubormaydi, deb hujum qildim.

Bu fe'l istak va buyruq maylidagi fe'ldan so'ng maqsad munosabatini ifodalaydi: bodunigh igidäjin täjin... (sungushdim) (Ktu, 28) — xalqini bo'ysundiray deb (lashkar tortdim).

Täjin turli holat munosabatlarini ham ifodalaydi: Qangim bagha tängrikän täjin anta jorimish isig küchig barmish (U, 5) — Otam Bag'a tangrikan deb u yerda yurgan, mehnatini, kuchini bergan.

Qadimgi turkiy tilda tip (deb) shakli ham asosan, izoh, sabab va maqsad munosabatlarini ifodalaydi:

a) izoh munosabati: jaghuq ärsär ädgü aghi birür tip ancha boshghurur ärmis (Ktk, 7) — yaqin bo'lsa yaxshi ipak beradi, deb shunday pishiqlar ekan.

b) sabab munosabati: jadagh jabiz bolti tip alghali kälti (Mch, 32) — yayov, kuchsiz bo'ldi, deb (bizni asirga) olgani keldi;

d) maqsad munosabati: ani anitajin tip sülädim (Mch, 41) — uni jazolayin deb lashkar tortdim.

Kesim buyruq va istak maylidagi fe'ldan ifodalanganda, ti- fe'li maqsad munosabatini ifodalaydi:

Ba'zan ti- fe'li bog'lovchi ma'nosida emas, balki leksik ma'nosini saqlagan holda qo'llanadi: kimkä älig qazghanurman tir ärmis (Ktu, 9) — Kimga davlatni egallab beryapman, der ekan.

Qadimgi turkiy yodgorliklarning sintaktik—stilistik xususiyatlari o'ziga xosligi Kul tigin va To'nyuquq yodnomalari qiyosida ko'rinadi. Garchi leksik qatlamda va morfologik tuzilishida bu yodgorliklar o'rtasida yaqinlik bo'lsa ham, sintaktik qurilishida farqlar bor. Har ikkala yodgorlik deyarli bir paytda — VIII asrning boshida yaratilgan. Kul tigin va Bilga xoqon yodnomalaridagi tantanavor, ko'tarinki, epik sokin uslub To'nyuquq yodnomasining o'tkir munozara uslubiga qarama-qarshidir. Kul tigin yodnomasidagi epik sokin va ko'tarinki uslub, birinchidan, mazkur yodgorliklar mualliflarining matn tuzish mahoratiga, ikkinchidan, yodnomalarda voqealarni bayon qilish usullariga bog'liq. Kul tigin va Bilga xoqon yodnomalarining mualliflari Yo'llig' tigin bo'lib, goh turk xalqining g'alabalari, gohida mag'lubiyatlari to'g'risida voqealarni hikoya qilganda, bayon usuli ham almashadi — epik sokinlikdan kuchli hayajonga, kuchli hayajondan afsus-nadomatga o'tadi. To'nyuquq yodnomasining muallifi To'nyuquqning o'zi bo'lib, asarning boshidan oxirigacha bayon usuli deyarli o'zgarmaydi.

Qadimgi turkiy yodgorliklarda ergashtiruvchi vosita sifatida bog'lovchilarning ishtirok etmasligi oddiy holatdir. Bog'lovchisiz qo'shma gaplar mazmun va ohang jihatidan bir butunlikni tashkil etadi. Qo'shma gap qismlari bog'lovchilar yoki bog'lovchi vazifasidagi so'zlar yordamida emas, balki sof sintaktik vositalar orqali bog'lanadi. Bunday holatda tashqi tomondan qo'shma gap qismlarida mazmun va ohang tugalligi bo'lmaydi, kommunikativ mustaqillik ham ifodalanmaydi.¹

Qadimgi turkiy tilda bog'lovchisiz ergash gapli qo'shma gaplar aksariyat hollarda ikki qismdan tashkil topgan bo'lib, har ikkalasi ham mustaqil gap sifatida shakllangan. Qo'shma gapning boshqa turlaridan farq qiladigan jihati ham shunda. Qismlardan biri ergash gap, ikkinchisi bosh gapdir.

¹ И. С. Поспелов. О грамматической природе и принципах классификации бессоюзных сложных предложений — “Вопросы синтаксиса современного русского языка” to'plamida, M.: 1950, 343-bet.

Qadimgi turkiy tildagi bog'lovchisiz ergash gapli qo'shma gaplarning yana bir xususiyati shundan iboratki, bosh gap fe'l kesimining leksik ma'nosi ergashish mazmunini aniqlashtirib, yuzaga chiqaradi. Ergash gapni boshga gapga bog'lovchi fe'l kesimlarga nutq fe'llari va his-tuyg'u ma'nosini ifodalovchi fe'llar kiradi. Qo'shma gapning ergash gap qismi bosh gapga bog'langanda, yuqoridagi tur fe'llarning leksik ma'nosini bosh gap yuzaga chiqaradi.

Bog'lovchisiz ergashish qadimgi vositalardandir. Bu vosita shart mayli shakli bilan bir qatorda bog'lovchisiz ergash gapli qo'shma gapni hosil qiladi¹.

Bog'lovchisiz ergash gapli qo'shma gaplarning xarakterli xususiyatlaridan yana biri shuki, bosh gapning kesimi yuqoridagi nutq fe'llaridan biri bilan ifodalanganda, qo'shma gapning bosh va ergash gap qismlari joylashuvi erkin bo'ladi. Bunday paytda qo'shma gapning qaysi qismiga urg'u berilsa, o'sha qismi mazmun tomondan asosiy o'ringa chiqadi. Qadimgi turkiy tildagi qo'shma gapning shu tartibda tuzilishi shuni ko'rsatadiki, ergash gap — birinchi, bosh gap — ikkinchi o'rinda kelishi mumkin. Kesim his-tuyg'u ma'nosini ifodalovchi fe'llar bilan ifodalanganda esa ko'pincha bosh gap birinchi o'ringa chiqadi. Qadimgi turkiy tildagi ergash gapli qo'shma gaplarda bu xususiyat fors tilidan kirib kelgan *ki, chunki, zira* kabi ergashtiruvchi bog'lovchilarning turkiy tillarda tez o'zlashtirilishi uchun zamin hozirladi. Misollarga murojaat qilaylik:

Nutq fe'llari.

1. ti- // tä- ... a sülälim... , tädim (Ton, 23) — (Unga) hujum qilaylik, dedim. *Türk sir bodun yärintä idi yorimazun, usar, idi yoq qisalim tir-män* (Ton, 11–12) — Turk sir xalqi yerida ega yurmasin. Uddalansa, egasini yo'q qilaylik, derman.

Misollardan ko'rinadiki, bu fe'l ma'lum shakllarda muallif nutqini yetkazishda gaplarni bir-biriga bog'laydi. Yana misollarga murojaat qilaylik: . *Ol sabiğ äsidip, qağanim: Bän äbgärü tüšäyin, tädi* (Ton, 30) — Bu so'zni eshitib, xoqonim: “Men uyga tushayin”, dedi. *Ol sabiğ äsidip, qağangaru ol sabiğ üt(t)im: Qantayin sabiğ yana kälti, oluruñ, täyin tämis* (Ton, 33–34) — Bu so'zni eshitib, xoqonga bu so'zni

¹ Bu haqda qarang: A. H. Кононов. О сложноподчиненном бессоюзном предложении в турецком языке. — Краткие сообщения Института Востоковедения АН СССР, вып. XXII, М.: 1956, 13–18-betlar.

yubordim: “Qanday qilay?” (Uni) so‘zi qaytib keldi: “O‘tiring”, deb aytgan emish.

Misollardan ma‘lum bo‘lishicha, muallif nutqini yetkazish uchun, xuddi hozirgi turkiy tillardagidek, o‘ziga xos konstruksiya qo‘llangan: muallif gapi keltirilgan misollarda ega (*qapanim*) va kesim (*tädi*) o‘rtasida qo‘llangan, *tädi* bu o‘rinda ergash gapning kesimidir.

Qo‘shma gapning ergash gap qismiga logik urg‘u tushsa, u birinchi o‘ringa chiqadi. Bunday paytda ohangni kuchaytirish maqsadida *anča* so‘zi qo‘llanadi: *Täjri anča tämis äriné: Qan bärtim* (Ton, 2) — Tangri shunday degan shekilli: “Xon berdim”.

Muallif nutqini yetkazish uchun yana boshqa konstruksiya qo‘llanadi. Bu konstruksiyaning xususiyati shundan iboratki, muallif nutqi, ya‘ni qo‘shma gapning ergash gap qismi *tä-* fe‘lining ikki shakli orasida qo‘llanadi va bu konstruksiyalar qadimgi turkiy til uchun odatdagi mezon hisoblanadi: *Türgäs qağan anča tämis: Bänim bodunum anta ärir, tämis, Türk bodun yämä bulğanç-ol, tämis. Oğuzi yämä tarqanç-ol, tämis* (Ton, 21–22) — Turgash xoqoni shunday debdi: «Mening xalqim o‘sha yerdadir, debdi». Turk xalqi ham sarosimadadir», — debdi. “O‘g‘uzi ham tarqoqdir”, — debdi. *Bän anča tärmän, bän bilgä Toñuquq: Altun yışış aša kältimiz... tädi* (Ton, 37) — Men shunday deyman —men, dono To‘nyuquq: Oltin yishni oshib keldik... dedi.

Qadimgi turkiy tilda *antagh*, *antäg* so‘zi muallif nutqini olib kirish uchun qo‘llanadi. Bunday holda muallif nutqi *ti-* fe‘li shakllari bilan tugaydi: *Körüg sabi antağ: Toquz oğuz bodun üzä qağan olurti, tir* (Ton, 9) — Ko‘ruvchining xabari shunday: “To‘quz o‘g‘uz xalqi ustidan (bir) xoqon taxtga o‘tirdi”, — der. *Türgäs qağanta körüg kälti, sabi an-täg: Öñdän qağangaru sü yorilim, tämis* (Ton, 29) — Turgash xoqondan (sir bilish uchun jo‘natilgan) ko‘ruvchi keldi. (Keltirgan) xabari shunday: “Sharqdan xoqonga lashkar yo‘llaylik”, — debdi. *Tihğ kälürti, sabi antağ: Yaris yazıda on tümän sü täriltili, tar* (Ton, 36) — Til (asir)ni tutib keltirdi. (uning) so‘zi shunday: “Yaris dashtida o‘n tuman lashkar tizilgan”, — debdi.

Ammo ayrim gaplarda muallif gapining kesimi vazifasida *antagh*, *anča* so‘zlar qo‘llanmaydi, ammo ko‘chirma gap qo‘llanaveradi. Bu so‘zlarning muallif nutqida qo‘llanmasligi og‘zaki nutq xususiyatlarining qadimgi turkiy tildagi matnlarda aks etishi bilan bog‘liq. Shuning uchun so‘zlar vazifasini ohang bajaradi: *Üç körüg kişi kälti, sabi bir: qağani sü täşıqdi, on oq süsi qalisiz täşıqdi, tar* (Ton, 33) — Uch ayg‘oqchi odam

keldi, so‘zi bir: “Xoqoni lashkar bilan maydonga chiqdi, o‘n o‘q lashkari bekamu ko‘st maydonga chiqdi”, — der.

3. ay- “ayt(moq)” fe‘li. Bu fe‘l muallif nutqini bevosita yetkazishda ishlatiladi va *ta-* fe‘li ham qo‘llanadi: *Bilgä Toñuquqa — bänä aydi: Bu süg ält, tädi, aqi yanıp köñlünçä ay, bän sänä nä ayayin, tädi* (Ton, 32) — Bilga To‘nyuquqqa — menga aytdi: “Bu lashkarni elt, — dedi. — Saxiyligu qattiqqo‘llikni ko‘nglingga qarab qil, men senga nima ham derdim”, — dedi.

His-tuyg‘u ma‘nosini ifodalovchi fe‘llar. Ergash gapli qo‘shma gaplarda bosh gapning kesimi *ti-* fe‘lidan tashqari, saqin- (o‘ylamoq, g‘amga botmoq, afsuslanmoq); ögläsh- (maslahatlashmoq, fikr yuritmoq); ötün- (iltimos qilmoq, so‘ramoq); öglä- (maslahat bermoq, xabardor qilmoq) kabi nutq fe‘llari orqali ham ifodalanadi.

1. saqin- “o‘ylamoq, fikr yuritmoq” fe‘li. *Saqintim, turuq buqali sämiz buqali arqda bilsär, sämiz buqa, turuq buqa täyin bilmaz ärmis, täyin anča saqintim* (Ton, 5–6) — (So‘ng) o‘ylab qoldim: “(Birov) ozg‘in buqa bilan semiz buqani tezagidan bilsa, (birov bu) semiz buqa, (bu) turuq buqa deya bilmas emish [ya‘ni semiz buqa bilan ozg‘in buqani ajratolmas ekan]”, — deb shunday o‘yladim.

2. ötün- (iltimos qilmoq, yolvormoq, so‘ramoq): *Anta ötrü qağanima ötüntim, anča ötüntim: Tabğaç, oğuz, qitan, bu üçägü qabasär, qaltaç-biz, öz içi tağın tutmis-täg-biz... anča ötüntim* (Ton, 12–14) — Shundan keyin xoqonimga o‘tindim. Shunday o‘tindim: “Tabg‘ach, o‘g‘uz, qitan — bu uchovi qamal qilsa, (13) (qurshovda) qolajakmiz, (xuddi) vujudning ichu tashini tutgandek bo‘lamiz... shunday o‘tindim.

Ikkala konstruksiya shunisi bilan diqqatga sazovorki, birinchisi *saqintim* fe‘l kesim bilan boshlanadi va *saqintim* fe‘li bilan tugaydi. Ikkinchisi *ötüntim* fe‘li bilan boshlanib, shu fe‘l bilan tugaydi. Har ikki konstruksiya ham xuddi “qolip konstruksiya”ga o‘xshaydi.

His-tuyg‘u ma‘nosini ifodalovchi fe‘llar nutq fe‘llari bilan birga “qolip konstruksiya”ni hosil qiladi. *Ol yolun yorisar, unč tädim, saqintim, qağanima ötüntim, sü yoritdim, atlat, tädim* (Ton, 24–25) — “O‘sha yo‘l bilan yurilsa, ma‘qul”, — dedim, shunday xayol qildim. Xoqonimga o‘tindim, lashkarni yo‘lga soldim, “ot sol!” — dedim.

3. ögläs- (maslahatlashmoq, muhokama qilmoq, hukm qilmoq) fe‘li: *Ol üç qağan ögläship Altun yış üzä qabasälüm timis, anča ögläšmis, öyrä türk qağangaru sülälüm, timis* (Ton, 20) — O‘sha uch xoqon fikrlashib: “Altun yish uzra bostirib boraylik”, — debdi, shunday

fikrlashibdi. — “Sharqqa — turk xoqoniga lashkar tortaylik”, — debdi. Mazkur misolda *ögläs-* fe’li muallif nutqini bevosita olib kiradi, *ti-* fe’li esa tugallaydi. Bu va yuqorida keltirilgan misollar shuni tasdiqlaydiki, “qolip konstruksiya” muallif nutqini bevosita yetkazishda qadimgi turkiy til uchun asosiy mezon hisoblanadi.

Qadimgi turkiy tilning sintaktik qurilishiga xos xususiyatlardan yana biri ajratilgan bo’laklarning qo’llanishidir.

1. Ega ajratiladi. Ajratilgan ega To’nyuquq yodnomasida uchraydi: Türk bilgä qaghan ilinga bititdim ban bilgä Tonyuquq (Ton. 58) — Turk dono xoqon davlatida (bu yodgorlikni) yozdirdim men — *dono To’nyuquq*.

2. To’ldiruvchi ajratiladi: *Ol äki kishi bar ärsär, säni tabgäciğ ölürtäci tir-män, öñrä qitaniğ ölürtäci tir-män, bāni oğuzuğ ölürtäci-ök tir-män* (Ton, 10–11) — O’sha ikki kishi bor bo’lsa, seni— Tabg’achni o’ldiradi, deyman, sharqda qitaniyni o’ldiradi, deyman, meni — o’g’uzni o’ldiradi-yov, deyman. *Bilgä Toñuquqa — bāñä aydi* (Ton, 31) — (U) dono To’nyuquqa — menga aytdi.

Qadimgi turkiy yodgorliklarning sintaktik qurilishini kuzatish shuni ko’rsatadiki, mualliflar har qanday fikrni ixcham, ma’noli tarzda yetkazish uchun o’ziga xos vositalarni topganlar. Keltirilgan sintaktik konstruksiyalar hozirgi turkiy tillardagi bir qator sintaktik hodisalarni tushunish va izohlash uchun ham qulaylik tug’diradi.

Barcha qadimgi turkiy yodgorliklarning sintaktik qurilishi bir xil emas. Urxun yodgorliklari orasida matnning sintaktik qurilishi uslubning farqlanishiga olib keladi. Ayni paytda “Oltin yorug”ning sintaktik xususiyatlari urxun yodgorliklarinikidan tamomila farq qiladi. Birinchidan, “Oltin yorug” tilida sifatdosh va ravishdosh oborotlari ko’p qo’llanadi: Tinligh atqaqligh täng köngül ärsär, qiti ämgäksiz mängisiz tinlighlar üzä biliksiz saqinçin kitärip, ämgäkligh tinlighlar üzä öwkä saqinçin kitärip, mängilig tinlighlar üzä azlanmaq saqinçin kitärip qamaghuni birtäk täng tüz alqu ämgäklärintin ozghurghali kösämäk ärür (Oy, IV, 33b) — Jonzotga bog’langan (va) teng (ko’radigan) qalb esa quyidagichadir: azobsiz (va) shod bo’lmagan jonzotlarda aqlsiz o’yga barham berib, azob tortuvchi jonzotlarda g’azabli o’ylarga barham berib, shod jonzotlarda ochko’zlik o’ylariga barham berib, hammasini birday jamiki azoblaridan xalos qilishni ko’zlaydi.

Inversiya hodisasi emotsional nutq jarayonida hosil bo’ladi: ... anin m(ä)n qiltim ärsär, qamagh ayigh qilinçlarigh. Yawiz yawlaq

kishilärkä yaqin barip, köni qiyirghaq köngülnüng tölüki oghurinta yoq çighay bolup, täwkür tiltaghinta anin m(ä)n qiltim ärsär, qamagh ayigh qilinçlarigh suylarigh. (Ädgü)läriq qilghali taplamasar m(ä)n... inçip qorqinç ayinç tiltagh (inta) ötkürü azu y(ä)mä ärsiz ... nom oghurinta ... m(ä)n qiltin ärsär ... qamagh ayigh qilinçlarigh. Azu qorqu yinç köngül tiltaghinta azu y(ä)mä öwkä qaqigh üçkäk oghurinta ulati açmaq suwsamaq ämgäkkä siqilip anin m(ä)n qiltim ärsär, qamagh ayigh qilinçlarigh. Ash içkü ton kädim tiltaghinta, azu y(ä)mä tishi tinlighqa budulmaq yapshinmaq oghurinta nizwaniligh oot üzä örtänip anin m(ä)n qiltim ärsär, qamagh ayigh qilinçlarigh (Oy, II, 34b) — ... bularni men qilgan edim — jamiki yomon qilmishlarni! Yovuz, yomon odamlarga yaqin borib, to’g’ri, g’arib ko’ngulning qudrati tufayli kambag’al, qashshoq bo’ldim, yolg’on sababidan buni men qilgan edim — hamma yovuz qilmishlarni, gunohlarni! (Yaxshi ish)larni qilishni ma’qullamasdan, men... shu tariqa vahimayu qo’rquv sababidan zaiflashtirdim yoki yana kuchsizlantirdim (soxta) nom tufayli ... men qilgan edim jamiki yomon qilmishlarni! Yoki qo’rquv, ojiz ko’ngil tufayli, yo yana g’azabu jahl (qilish), adovat (saqlash) tufayli, yana ochqash, chanqash azobiga yo’liqtirdim, bularni men qilgan edim — jamiki yomon qilmishlarni! Ovqat yeb, (kiyim) kiyish sababidan, yoki yana ayol zotiga yopishmoq, unga ilakishmoq tufayli kuchli hissiyot alangasida kuydim, buni men qilgan edim — jamiki yomon qilmishlarni!

Qadimgi turkiy tilda, xususan “Oltin yorug”da shunday gap turlari uchraydiki, bu konstruksiyalarni inversiya hodisasi bilan izohlashning o’zi kifoya qilmaydi. Bunday vaziyatda grammatik ega va kesim bilan psixologik ega va kesim vaziyatini nazarda tutish lozim. Grammatik me’yor bilan psixologik me’yor o’rtasidagi munosabat gapning bosh bo’laklari qaysi so’z turkumiga bog’liqligi bilan belgilanadi. Bunday gap turi ega va kesim ot turkumi orqali ifodalangan yoyiq gaplarga aloqador. Gap boshidagi grammatik kesim doimo psixologik egadir. *Qayular ol bish tip tisär...* (Oy, IV, 24b) — “Qaysilar o’sha beshovi?” deb so’rasalar... ; *Bu ärür burxanlarqa budistwlarqa bütmish ishlig bilgälärkä irmädin uzati yaqin tapinmaqqa tayanip bilgä bilik bramitigh bütürmäk* (Oy, IV, 25b) — Shudir burxonlarga, bo’disatvlarga ishongan do’st-u donishmandlarni ta’qib qilmasdan, uzoq (vaqt) yaqin(lashib yurib) sajda qilmoqqa umid qilib, aql-bilim fazilatini paydo qilmoq (degani).

III shaxs kesimlik ko’rsatkichi bog’lovchisiz qo’shma gapdagi har

bir gapning kesimi tarkibida qo'llanadi. Emotsional nutq kesimlik ko'rsatkichining har bir sodda gap tarkibida qo'llanishiga sabab bo'ladi: ... bu sutur aghiliq *ol*, <bu winay aghiliq *ol*>, bu abidarim aghiliq *ol*, bu sutiran tigmä tözgä yarashi atlgħ bölük *ol*, bu ikiläyü sözlämish bölük *ol* (Oy, IV, 35b) — bu — sutra xazinasidir, <bu — vinay xazinasidir>, bu — abidarim xazinasidir, bu — “sutra degan asosga muvofiq keladigan” nomli bo'lakdir, bu ikkinchi marta so'zlagan bo'lakdir.

Bu uz yürüklärin itiglig alp shlöklüg bölük *ol*, bu kántün yrliqamish bölük *ol*, bu tiltaqlarin yrliqamish bölük *ol*, bu yöläshürtüg bölük *ol*, bu tüzün titsilarning öngrä azunlartaqi sawlarin uqitu yrliqamish bölük *ol* (Oy, IV, 36a) — Bu — yaxshi ma'nolar bilan bezalgan, nozik she'ri bor bo'lakdir, bu — keyin marhamat qilingan bo'lakdir, bu sabablarni marhamatlagan bo'lakdir, bu qiyoslangan bo'lakdir, bu — aslzoda shogirdlar oldingi olamlardagi so'zlarni tushuntirib, marhamat qiladigan bo'lakdir.

Tinglovchi ma'lum egani qabul qilishga tayyor bo'lmaganda ham, kesim gapning boshida bo'lishi mumkin. Buning sababi emotsional nutqdır: *Yalanguzin t(ä)ngirmsiz udunguz özghali özghurqali* (Oy, IV, 69a) — Tanho tangirmsiz (siz) ularga najot berishga qodir bo'lgan!

Nutq emotsional xususiyatga ega bo'lmay, oddiy bayondan iborat bo'lganda esa, III shaxs kesimlik ko'rsatkichi qo'llanmaydi va bu ham bunday gap turi uchun me'yor hisoblanadi: ... iki türlüg atqanmaqlarigh bir ärsär kntü köngüllärintin kitirmäk, ikinti ärsär adin tünghlar köngülintin kitärmäk (Oy, IV, 23b) — ... ikki turli bog'lanishni, birinchidan, o'z ko'ngillaridan ketkazmoq(dir), ikkinchidan, boshqa jonzotlar ko'ngillaridan ketkazmoq(dir).

Qadimgi turkiy tilning sintaktik qurilishidagi o'ziga xosliklar har bir davrdagi adabiy tilning xususiyatlari bilan belgilanadi. Ayniqsa, yozma adabiy til, tarjima adabiyotlari rivoj topgan davrdagi matnlarning sintaktik qurilishi murakkabligi bilan ajralib turadi. “Oltin yorug'”ning sintaktik qurilishi bunga misoldir: Ular qamagh ati kötrülmish ayaghqa tägimliklär çin kirtü bilgä biliklari üzä, çin kirtü közlari üzä, çin kirtü tanuqlamaqlari üzä, çin kirtü tüşülmäkkä tägmäklari üzä, alqu oghurin bilirlär, alqu oghurin körürlär, alqu qamagh tinlghlar oghlanlarining qilmish nä türlüg ädgüli ayighli iki türlüg qilinçlarin (Oy, III, 4a) — Ular(ning) hammasi nomi ulug'langan, hurmatga sazovor bo'lganlari (bilan), chinakam, haqiqiy, oliy haqiqatni bilishlari bilan, chinakam

haqiqiy ko'zlari bilan, chinakam, haqiqiy guvohliklari bilan, chinakam, haqiqiy fazilatlariga yetishganlari bilan hamma zamonni biladilar, hamma zamonni ko'radilar, jamiki jonzotlar bolalari qilgan ne turli yaxshi (va) yomon — ikki turli qilmishlarni (ko'radilar).

Bu parchadagi uyushib kelgan to'ldiruvchilar (biliklari üzä, közlari üzä, tanuqlamaqlari üzä, tägmäklari üzä, oghurin— oghurin) va uyushgan kesimlar (bilirlär, körürlär) sintaktik vazifadan tashqari stilistik vazifa ham bajaradi: bu gapdagi bir xil grammatik shakllangan to'ldiruvchilar, yordamchi so'z va bir xil grammatik shakldagi kesimlarning takrori jumlada ohangdorlikni hosil qilgan.

Bo'lim yuzasidan savol va topshiriqlar

1. Qadimgi turkiy tildagi so'z birikmalari mazmun munosabatlariga ko'ra necha turga bo'linadi?
2. So'roq gaplarda yuklama gapning qaysi bo'lagiga qo'shiladi? Misollar keltiring.
3. Illart ergash gapli qo'shma gaplarda ergash gap va bosh gapning kesimi shaxsda moslashadimi yoki moslashmaydimi? Misollar orqali tushuntirib bering.
4. Qadimgi turkiy yodgorliklar sintaktik—stilistik xususiyatlarining o'ziga xosligi qaysi yodgorliklar qiyosida ko'rinadi?
5. Qadimgi turkiy tildagi bog'lovchisiz ergash gapli qo'shma gaplarda nutq fe'llari qanday vazifa bajaradi?
6. Qadimgi turkiy tildagi ergash gapli qo'shma gaplarda his—tuyg'u ma'nosini ifodalovchi fe'llar qanday vazifa bajaradi?
7. Qadimgi turkiy tilda qaysi gap bo'laklari ajratiladi? Misollar keltiring.
8. Qadimgi turkiy tildagi inversiya hodisasi qay holatda yuz beradi?
9. Grammatik ega va kesim bilan psixologik ega va kesim vaziyatini misollar yordamida izohlab bering.
10. Matnning sintaktik qurilishi murakkabligi qaysi omillarga bog'liq bo'ladi?

ILOVA MATNLARDAN NAMUNALAR

TO'NYUQUQ BITIGI¹

Matn transkripsiyasi:

1. Bilgä Toñyuquq bän özüm Tabğaç äliñä qilintim. Türk bodun Tabğaçqa körür ärti.

2. Türk bodun qanin bulmayin tabğaçda adrilti, qanlantı, qanin qodup tabğaçqa yana içikdi. Täñri anča tāmıs ärinç: Qan bārtim,

3. qanin qodup içikdiñ, içikdük üçün täñri öl tāmıs ärinç, türk bodun ölti, alqintı, yoq boltı, türk sir bodun yārintä

4. bod qalmadı, ida taşda qalmısı qobranıp, yeti yüz boltı: äki ülügi atlıg ärti, bir ülügi yadağ ärti. Yāti yüz kişig

5. uduzuğma uluğı şad ärti. Yıgıl, tādı, yığması bän ärtim — bilgä Toñuquq. Qağan-mu qısayın tādım, saqintim, turuq buqalı sāmız buqalı arqda

6. bilsär, sāmız buqa, turuq buqa täyin bilmāz ärmis, täyin anča saqintim. Anta kisrā täñri bilig bārtük üçün özüm-ök qağan qısdım. Bilgä Toñuquq boyla bağa tarqan

7. birlä Ältäris qağan bulayın, bāriyā tabğaçıg, öñrā qıtañıg, yıraya oğuzuğ öküşäk ölürti. Bilgäsi, çabısı bän-ök ärtim. Çuğay quzın, Qara qumuğ olurur ärtimiz.

8. Käyik yāyü, tabısğan yāyü olurur ärtimiz, bodun boğzı toq ärti. Yağımız tägrä uçuq tägirtı, biz şäg ärtimiz. Anča olurur ärik äli. Oğuzd(a) antan körüg kälti.

9. Körüg sabı antağ: Toquz oğuz bodun üzä qağan olurtı, tir, Tabğaçğaru Qonı sājünüg idmıs, Qıtañğaru Toñra Sāmıg idmıs, sab anča idmıs: Azqıña türk bodun

10. yoriyor ärmis, qağanı alp ärmis, ayğučısı bilgä ärmis. Ol äki kişi bar ärsär, sāni tabğaçıg ölürtäci tir-män, öñrā qıtañıg ölürtäci tir-män, bāni oğuzuğ

11. ölürtäci-ök tir-män. Tabğaç, birdänäyın täg, qıtañ, öñdänäyın täg, bän yirdanayın tägäyın. Türk sir bodun yārintä idi yorımazun, usar, idi yoq qısalım

12. tir-män. Ol sabıg äsidip tün udısıqım kälmedi, küntüz olursıqım kälmedi. Anta ötrü qağanıma ötüntim, anča ötüntim: Tabğaç, oğuz, qıtañ, bu üçägü qabasar,

13. qaltaçı-biz, öz içi taşın tutmıs-täg-biz. Yuyqa ärklig topulğali uçuz ärmis, yinçgä ärklig üzgäli uçuz, yuyqa qalın bolsar, topulğuluq alp ärmis, yinçgä

14. yoğan bolsar, üzgülük alp ärmis. Öñrā Qıtañda, biriyä Tabğaçda, qurıya Qurdanta, yıraya Oğuzda äki üç biñ sümüz, kältäci-miz bar-mu, näğ anča ötüntim.

15. Qağanım bän özüm bilgä Toñuquq ötüntük ötünçümin äsidü bārti, köñlüñçä uduz, tādı. Kök üñüg yoğaru Ötükän yışğaru uduztım, Inigäk kölükün Toğlada oğuz kälti.

16. Süsi üç biñ ärmis, biz äki biñ ärtimiz, sünüşdimiz, täñri yarlıqadı, yandırmız, ögüzkä tüşdi. Yañduq yolta yāmā ölti kük, anta ötrü oğuz qopun kälti.

17. Kältürtim-ök türk bodunuğ Ötükän yärkä bän özüm bilgä Toñuquq. Ötükän yārig qonmıs täyin äsidip biriyäki bodun, qurıyaqı, yırayaqı, öñrāki bodun kälti.

18. äki biñ ärtimiz biz, äki sü boltı. Türk bodun olurğali, türk qağan olurğali Şantuğ balıqqa, taluy ögüzkä tægmiş yoq ärmis. Qağanıma ötünüp sü ältidim.

19. Şantuğ balıqqa, taluy ögüzkä tægürtim. Üç otuz balıq sidi, usın buntatu yurtda yatu qalır ärti. Tabğaç qağan yağımız ärti, on oq qağanı yağımız ärti,

20. artuq qırqız küçlüg qağan yağımız boltı. Ol üç qağan ögläşip Altun yış üzä qabasalmı timis, anča ögläşmiş, öñrā türk qağanğaru sülälim, timis, aqaru sülämäsär, qačan äñirsär, ol bizni,

21. qağanı alp ärmis, ayğučısı bilgä ärmis, qačan äñirsär, ölürtäci kük. Üçägün qabsap, sülälim, anı yoq qısalım, tāmıs. Türgäs qağan anča tāmıs: Bāniñ bodunum anta ärir, tāmıs,

22. Türk bodun yāmā bulğanç-ol, tāmıs. Oğuzı yāmā tarqanç-ol, tāmıs. Ol sabın äsidip, tün yāmā udısıqım kälmez ärti, (küntüz yāmā) olursıqım kälmez ärti, anta saqintim a ...

23... a sülälim... , tādım. Kögmän yolu bir ärmis, tumıs täyin äsidip, bu yolun yorisar, yaramaçı, tādım Yärçi tilädim, çölgi az äri bultum.

24. Özüm, Az yirim ... , anı bil ... ärmis, bir turuqı ärmis, Anın barmıs aqar yatıp, bir atlıg barmıs täyin ol yolun yorisar, unç tādım, saqintim, qağanıma

25. ötüntim, sü yoritdim, atlat, tādım. Aq tärmäl kächä oğraqlatdim, at üzä bintürä qarıg sökdım, yoqaru at yätä yadağın, iğaç tutunu ağırtım, öñrāki är

26. yoğaru tægürrip, i bar art aşdırmız. Yobalu intimiz, on tünkä yantaqı

¹ Q. Sodiqov. Eski turkiy bitiglar. Toshkent, 2009. 17-30-b.

tuğ birü bardımiz. Yärçi yär yanılıp, boğuzlantı, bujadıp, qağan yälü kör, tämis.

27. Anı subuğ baralim. Ol sub qodı bardımiz, sanağalı tüşürtimiz, atıg ıqa bayur ärtimiz, kün yämä, tün yämä yälü bardımiz. Qırqızıg uqa basdımiz,

28. sü äjägin aedımiz. Qanı süsi tärilmis, süñüşdimiz, sançdımiz, qanın ölürtimiz. Qağanqa qırqız bodunı içikdi, yükünti, yantımiz, Kögmän yışıg äbirü kältimiz.

29. Qırqızda yantımiz. Türgäs qağanta körüg kälti, sabı an-täg: Öñdän qağanğaru sü yorilim, tämis, yorımasar, bizni, qağanı alp ärmis, ayğuçısı bilgä ärmis, qačan äjirsär,

30. bizni ölürtäçi kük, tämis. Türgis qağanı taşıqmıs, tädi. On oq bodunı qalisız taşıqmıs, tär. Tabğaç süsi bar ärmis. Ol sabıg äsidip, qağanım: Bän äbgärü tüşäyin, tädi.

31. Qatun yoq bolmıs ärti, anı yoğlatayın, tädi. Sü barıñ, tädi, Altun yışda oluruñ, tädi. Sü başı Inäl qağan, tarduš şad barzun, tädi. Bilgä Toñuquqa — bänjä aydı:

32. Bu süg ält, tädi, aqı yanıg köñlühçä ay, bän säñä nä ayayın, tädi. Kälir ärsär, kü är ökülür, kälmäz ärsär, tiliğ, sabıg alı olur, tädi. Altun yışda olurtımiz.

33. Üç körüg kişi kälti, sabı bir: qağanı sü taşıqdı, on oq süsi qalisız taşıqdı, tär. Yarıñ yazıda tärilälim, tämis. Ol sabıg äsidip, qağanğaru ol sabıg it(t)im: Qantayın sabıg yana

34. kälti, oluruñ, täyin tämis. Yälmä, qarğı ädgüti urğıl, basıtma, tämis. Bög(ü) qağan banjaru ança ayıdmıs, apa tarqanğaru ierä sab idmıs: Bilgä Toñuquq anıg-ol, öz-ol anlar,

35. sü yorilim tädäçi, unamañ. Ol sabıg äsidip, sü yoritdim, Altun yışıg yolsuzun aşdıñ, Ärtis ögüzüg kächigsizin kächdimiz, tün aqıtdımiz. Boluçuqa tañ öñtürü tädgdimiz.

36. Tiliğ kälürti sabı antag: Yarıñ yazıda on tümän sü tärilti, tär. Ol sabıg äsidip, bəglär qopun

37. yanalım, arıg obutı yig, tädi. Bän ança tärmän, bän bilgä Toñuquq: Altun yışıg aša kältimiz, Ärtis ögüzüg

38. kächä kältimiz, kälmişi alp tädi, tuymadı, tärri Umay ıduq yär sub basa bärü ärinç, näkä tazar-biz

39. öküş täyin, näkä qorqur-biz az täyin, nä basinalim, tægälim, tädım. Tädgdimiz, yaydıñız, äkinti kün kälti,

40. örtçä qızıp kälti, süñüşdimiz. Bizintä äki uçı sıñarçä artuq ärti. Tärri yarlıqaduq üçün öküş täyin, biz

41. qorqmadımiz, süñüşdimiz. Tarduş şad ara badı. Yaydıñız, qağanın tutdıñız, yabğusın, şadin

42. anta ölürti, äligçä är tutdıñız, ol-oq tün bodunın sayu it(t)imiz. Ol sabıg äsidip, on oq bəgläri, bodunı qop

43. kälti, yükünti, käligmä bəglärin, bodunın itip, yığıp az(ç)a bodun tüzmis ärti. On oq süsin sülädim,

44. biz yämä sülädimiz, anı irtimiz, Yinçü ögüzüg kächä Tinsi oğlı yatıgma Bänligäk tağıg ...

45. Tämir qapıgqa taği irtimiz, anta yanturtımiz. Inäl qağanqa ... tüzik, toqrısın ...

46. anta yärüki asuq başlıg soğdaq bodun qop kälti, ol küntä taği. Türk bodun Tämir qapıgqa,

47. Tinsi oğlı yatıgma tağqa tægmiş, idi yoq ärmis. Ol yärkä bän bilgä Toñuquq tægürtük üçün

48. sarıg altun, ürün kümüs, qız quduz, ägri täbi, ağı buñsuz kälürti. Ältäris qağan bilgäsin üçün,

49. alpin üçün Tabğaçqa yäti yigirmi süñüşdi, Qıtañqa yäti süñüşdi, Ögüzqa bäs süñüşdi, anta ayğuçı

50. yämä bän-ök ärtim, yağıçısı yämä bän ärtim. Ältäris qağanqa ... , türk Bögü qağanqa, türk Bilgä q[qağanqa]

51. Qapağan qağan ... tün udımatı,

52. küntüz olurmatı, qızıl qanıñ tükäti, qara tärim yügürti, isig küçüg bärüm-ök, bän özüm uzun yälmäg yämä it(t)im-oq,

53. ar qoy, aq arğıg ulğartdıñ, basınıgma yağıg kälürür ärtim, qağanımın sü ältidimiz, tärri yarlıqazu.

54. Bu türk bodunqa yaraqlıg yağıg kältürmädim, tögünlüg atıg yügürtmädim. Ältäris qağan qazğanmasar,

55. udu bän özüm qazğanmasar, äl yämä, bodun yämä yoq ärtäçi ärti, qazğantuqın üçün, uduğuzum, qazğantuqum üçün

56. äl yämä äl boltı, bodun yämä bodun boltı. Özüm qarı boltım, uluğ boltım. Näñ yärdäki qağanlıg bodunqa

57. äbüñ tügi bar ärsär, nä buñı bar ärtäçi ärmis.

58. Türk Bilgä qağan äliñä bititdim bän bilgä Toñuquq.

59. Ältäris qağan qazğanmasar, yoq ärti ärsär, bän özüm bilgä Toñuquq qazğanmasar, bän yoq ärtim ärsär,

60. Qapağan qağan türk sir bodun yärintä bod yämä, bodun yämä, kişi yämä idi yoq ärtäçi ärti.

61. Ältäris qağan, bilgä Toñuquq qazğantuq üçün, Qapağan qağan türk sir bodun yorıduğı bu

62. Türk Bilgä qağan türk sir bodunuğ, oğuz bodunuğ igidü olurur.

M a z m u n i:

(1) Bilga To'nyuquq-man. O'zim Tabg'ach elida voyaga yetdim. (O'sha kezlar) turk xalqi Tabg'achga qarar edi.

(2) Turk xalqi xonini topolmay, (avvaliga) Tabg'achdan ayrildi, o'z xoniga ega bo'ldi, (keyin yana) xonini qo'yib Tabg'achga qayta qo'shildi. Tangri shunday degan shekilli: "Xon berdim, (3) xoningni qo'yib, taslim bo'lding". Taslim bo'lgani uchun tangri "o'l" degan [ya'ni qarg'agan] shekilli, turk xalqi o'ldi, tugadi, yo'q bo'ldi, turk sir xalqi yerida (4) (hech bir) urug' qolmadi. To'qayda, tog'-u toshda qolgani to'planib, yetti yuz kishi bo'ldi. Uning ikki bo'lagi otliq edi, bir bo'lagi yayov edi. Yetti yuz kishini (5) xushyor qiladigan ulug'i shad edi. "Yig'il!" — dedi. Yig'adigani men edim — bilga To'nyuquq. Xoqonni-mi qistayin dedim, (so'ng) o'ylab qoldim: "(Birov) turuq buqa bilan semiz buqani tezagidan (6) bilsa, (birov bu) semiz buqa, (bu) turuq buqa deya bilmas emish [ya'ni semiz buqa bilan turuq buqani ajratolmas ekan]", — deb shunday o'yladim. O'shandan so'ng, tangri bilim bergani uchun, o'zim-oq xoqonni qistadim. Bilga To'nyuquq bo'yla bag'a tarqan (7) bilan Eltaris xoqon topishib [birgalashib], janubda tabg'achni, sharqda qitanni, shimolda o'g'uzni ko'plab o'ldirdi. Bilimdoni, chabisi mening o'zim edim. Chug'ay quzini, Qoraqumni (egallab) turar edik. (8) Kiyik yeb, tovushqon yeb kun kechirar edik, xalqning bo'g'zi to'q edi. Dushmanimiz tegrada qanot yoydi, biz shay edik. Shunday yashar erk eli.

O'g'uzdan (sir bilish uchun jo'natilgan) ko'ruvchi keldi. (9) Ko'ruvchining xabari shunday: "To'quz o'g'uz xalqi ustidan (bir) xoqon taxtga o'tirdi, — der, Tabg'achga Qo'ni sangunni yuboribdi, Qitanga To'ngra Semni yuboribdi. (ulardan) shunday xabar aytib yuboribdi: "Ozgina turk xalqi (10) yurgan emish, xoqoni alp ekan, kengashchisi dono ekan. O'sha ikki kishi bor bo'lsa, seni — tabg'achni o'ldirajak, deymen, shimolda qitanni o'ldirajak, derman, meni — o'g'uzni (11) ham o'ldiradi, deymen. Tabg'ach, sen o'ngdan hujum qil! Qitan, sen oldindan hujum qil! Men chapdan hujum qilay. Turk sir xalqi yerida ega yurmasin. Uddalansa, egasini yo'q qilaylik, (12) derman". O'sha xabarni eshitib, tun uyqum kelmadi, kunduz o'ltirgim kelmadi. Shundan keyin xoqonimga o'tindim. Shunday o'tindim: "Tabg'ach, o'g'uz, qitan — bu uchovi qamal qilsa, (13) (qurshovda) qolajakmiz, (xuddi) vujudning ichu tashini tutgandek bo'lamiz. Yupqa narsa yengishga arziyas emish, ingichka narsa uzishga arziyas, ingichka qalin tortsa, yengadigan alp

ermish, ingichka (14) yo'g'on tortsa, uzadigan alp emish. Sharqda qitandan, janubda tabg'achdan, g'arbda qurdandan, shimolda o'g'uzdan ikki-uch ming urush qilib keladigan lashkarimiz bormidi, nima?" — shunday o'tindim. (15) Xoqonim men o'zim bilga To'nyuquqning o'tinmish o'tinchimni eshitib turdi, (keyin): "Ko'nglingga qarab ish tut", — dedi.

Ko'k o'ngni yuqorilab (lashkarni) O'tukan yishga soldim. Inigak ko'lini kechib To'g'ladan o'g'uz keldi. (16) Lashkari uch ming ekan, biz ikki ming edik, urushdik. Tangri yorliqadi, qochirdik, daryoga tushdi. Qochgan yo'lida yana o'ldi chog'i. Shundan so'ng o'g'uz butunlay (taslim bo'lib) keldi.

(17) Keltirdim ham turk xalqini O'tukan yerga men o'zim bilga To'nyuquq. O'tukan yerga qo'nibdi, deb eshitib, janubdagi xalq, g'arbdagi, shimoldagi, sharqdagi xalq keldi.

(18) Ikki ming edik biz, ikki lashkar bo'ldi. Turk xalqi el bo'libdiki, turk xoqoni taxtga kelibdiki, Shantung shahriga, dengiz-u daryolarga [katta suvlarga] yetgani yo'q edi. Xoqonimga o'tinib, lashkar eltdim. (19) Shantung shahriga, dengiz-u daryolar[katta suvlar]gacha yetkazib bordim. Yigirma uch shahar mag'lub bo'ldi. Uyqusini buzib, yurtida yengilib qolar edi. Tabg'ach xoqon yovimiz edi, o'n o'q xoqoni yovimiz edi. (20) Qo'shilib, qirg'iz kuchli xoqon ham bizga yov bo'ldi. O'sha uch xoqon fikrlashib: "Altun yish uzra bostirib boraylik, — debdi, shunday fikrlashibdi. — Sharqqa — turk xoqoniga lashkar tortaylik, — debdi. — Unga lashkar tortilmasa, g'azablangan chog'da, u bizni (engadi), (21) xoqoni alp ekan, kengashchisi dono ekan, g'azablangudek bo'lsa, o'ldiradigan ko'rinadi. Uchovlab yopirilib, lashkar tortaylik, uni yo'q qilaylik", — debdi. Turgash xoqon shunday debdi: "Mening xalqim u yerda, — debdi. — (22) Turk xalqi ham sarosimadadir, — debdi. — O'g'uzi ham tarqoqdir", — debdi.

O'sha xabarini eshitib, tunlari uyqum kelmas edi, kunduzlari o'tirgim kelmas edi. Shunday o'yladim: "A ... (23) ... a lashkar tortaylik ... , — dedim. Ko'gman yo'li bitta ekan, bekilgan [qor bosgan], deb eshitib: "Bu yo'ldan yursak, yaramaydi", — dedim. Yerchi [bu yerlarni biladigan kishi] so'radim. Cho'llik az kishini topdim. (24) "O'zim az, yerim ... ", uni bil ... ekan, bir turar joyi bor ekan. "Ani (daryosi) bilan borgan, o'sha yerda tunab, bir otlig' (yo'l) bosadi", — deganda: "O'sha yo'l bilan yurilsa, ma'qul", — dedim, shunday xayol qildim.

Xoqonimga (25) o'tindim, lashkarni yo'lga soldim, "ot sol!" — dedim. Aq tarmalni kechib ildam yo'lladim, otga mindirib qorni kechdim.

Yuqoriga otni yetaklab, yayov, yog'ochga tayanib (tepalikka) chiqardim. Oldindagi erlar (26) yuqori ko'tarilib butalar bor tepalikdan oshdik. Qiynalib indik. O'n kecha deganda yondagi to'siqni aylanib o'tdik. Yerchi yo'lni yanglishib, bo'g'izlandi. Xafa bo'lib xoqon: "Yelib ko'r, — dedi. — (27) Ani suvidan boraylik".

O'sha suvning quyi tomoniga bordik, (lashkarni) sanagali tushirdik, otni butalarga boylar edik. Kunu tun yelib bordik, qirgizni (g'aflat chog'ida) qo'qqisdan bosdik. (28) Lashkar jag'ini ochdik [xayoxuy soldik]. Xoni, lashkari terildi, jang qildik, sanchdik, xonini o'ldirdik. Xoqonga qirgiz xalqi taslim bo'ldi, yukundi. Qaytdik, Ko'gman yishni aylanib keldik.

(29) Qirgizdan qaytdik. Turgash xoqondan (sir bilish uchun jo'natilgan) ko'ruvchi keldi. (Keltirgan) xabari shunday: "Sharqdan xoqonga lashkar yo'llaylik, — debdi. — Yo'llanmasa, u bizni (engadi), xoqoni alp ekan, kengashchisi dono ekan, g'azablangudek bo'lsa, (30) bizni o'ldirajak ko'rinadi, — debdi. — Turgash xoqoni maydonga chiqibdi, — debdi. — Tabg'ach lashkari (ham) bor ekan".

O'sha xabarni eshitib, xoqonim: "Men uyga tushib chiqay, — dedi. (31) Xotun o'lgan edi. — Uning marosimini o'tkazay, — dedi. — Lashkar, boring! — dedi. — Altun yishda o'tiring, — dedi. — Lashkarboshi Inal xoqon, tardush shadi borsin", — dedi. Bilga To'nyuquqqa — menga aytdi: (32) "Bu lashkarni elt, — dedi. — Sahiyligu qattiqqo'llikni ko'nglingga qarab qil, men senga nima ham derdim, — dedi. — (Yov) kelar bo'lsa, dovrug'li erlarni yo'lla, kelmas ersa, gap-so'zini [sirini], xabarini olib tur", — dedi.

Altun yishda o'rmasdik. (33) Uch ko'ruvchi kishi keldi, so'zi bir: "Xoqoni lashkar bilan maydonga chiqdi, o'n o'q lashkari bekamu ko'st maydonga chiqdi, — der. Yaris dashtida terilaylik", — debdi. O'sha xabarni eshitib, xoqonga o'sha xabarni aytib yubordim, "qanday qilay?" degan xabarni yetkazib, (javobini olib) qaytib (34) keldi. "Tek turing! — degan emish. — Yelma, pistirman yaxshilab mustahkama, (yovga) bostirib qo'yma", — debdi. Bo'gu xoqon menga shunday aytib yuboribdi, apatarxonga [bosh qo'mondonga] maxfiy xabar yuboribdi: "Bilga To'nyuquq (yov qarshisida) yovuz [o'jar, tap tortmas], o'zi-yoq anglaydi [o'z bilganini qiladi]. (35) Lashkar tortaylik deganiga unamang". O'sha xabarni eshitib, lashkarni yo'lga soldim. Altun yishni yo'lsiz oshdim, Ertish daryosini kechiksiz kechdik, tun to'xtamadik. Bo'luchuga tong ottirib yetib bordik.

(36) Gap-so'zini [sirini] bilib keltirgan xabari shunday: "Yaris dashtida

o'n tuman [yuz ming] lashkar terildi", — der. O'sha xabarni eshitib, beglar yoppasiga: (37) "Qaytaylik, pokning uyati yaxshi", — dedi. Men shunday derman, men bilga To'nyuquq: "Altun yishni oshib keldik, Ertish daryosini (38) kechib keldik. Kelgani alp, deganlar. (Yov bizni) tuymadi. Tangri Umay, muqaddas yer-suv bosib bergan shekilli, nega tezarmiz (39) (yovni) ko'p deya, nega qo'rqarmiz, (o'zimizni) oz deya. Qani, bosaylik, hujum qilaylik", — dedim. Hujum qildik, tor-mor qildik.

Ikkinchi kun keldi, (40) yong'inday qizib keldi, urushdik. Biznikidan ikki qanoti yarimcha ortiq edi. Tangri yorliqagani uchun ko'p deya, biz (41) qo'rqmadik, urushdik. Tardush shadi aralashdi. Tor-mor qildik, xoqonini tutdik, yabg'usini, shadini (42) o'sha yerda o'ldirildi. Elliktacha erni tutdik, o'sha kechadayoq (ularni) xoqoni tomon jo'natib yubordik. O'sha xabarni eshitib, o'n o'q beglari, xalqi yoppasiga (43) keldi, bosh egdi. Kelgan beklarini, xalqini tartibga solib, yig'ib, ozgina xalq qochgan edi, o'n o'q lashkarini jangga yubordim. (44) Biz ham lashkar tortdik, uni quvdik, Yinchu o'guzni kechib Tinsi o'g'li yotadigan Bangligak tog'ni ... (45) Temir qopiqqacha quvib bordik, o'sha yerdan qaytardik.

Inal xoqonga ... arab, to'xrini ... (46) O'shanda boshiga yoriq dubulg'a kiygan so'g'daq xalqi yoppasiga keldi, o'sha kuni urush qildi. Turk xalqi Temir qopiqqa, (47) Tinsi o'g'li yotadigan toqqa yetdi, egasi yo'q ekan. O'sha yerga men — bilga To'nyuquq yetkazib borganim uchun (48) sariq oltin, oq kumush, qiz-juvon, egri tuya, ipaklik hadsiz keltirdi.

Eltarish xoqon allomasi bilan bo'lgani uchun, (49) alpi bilan bo'lgani uchun Tabg'achga o'n yetti bor jang qildi, Qitanga yetti bor jang qildi, O'g'uzga besh bor jang qildi. O'shanda kengashchi (50) ham mening o'zim edim, urushuvchisi ham men edim. Eltarish xoqonga ... , turk Bo'gu xoqonga, turk Bilga xoqonga ... (51) Qapag'an xoqon ... tun uxlamadi, (52) kunduz o'tirmadi, qizil qonimni tugatib, qora terim yugurtib, mehnatimni, kuchimni berdim-ku, axir. Men o'zim uzoqlarga bosqinni ham uyushtirdim-ku, axir.

(53) Qo'ng'ir qo'y, oq otni ulg'aytirdim. Bosadigan yovni poymol qilg'uchi edim. Xoqonim bilan lashkar tortdik, tangri yorliqasin!

(54) Bu turk xalqiga yaroqli yovni keltirmadim, yalovli otini yugurtirmadim.

Eltarish xoqon zafar qozonmaganida, (55) uning bilan mening o'zim zafar qozonmaganimda, yurt ham, xalq ham yo'q bo'lar edi. (Xoqon) zafar qozongani uchun, mening xushyorligim, zafar qozonganim uchun, (56) el ham el bo'ldi, xalq ham xalq bo'ldi.

O'zim qaridim, ulg'aydim.

Har yerdagi xoqonli xalqqa, (57) don-duni bor bo'lsa, nima g'ami bo'lardi?

(58) (Ushbu bitigni) turk Bilga xoqon elida yozdirdim men bilga To'nyuquq.

(59) Eltaris xoqon zafar qozonmaganida, yo'q bo'lganida, men o'zim bilga To'nyuquq zafar qozonmaganimda, men bo'lmaganimda, (60) Qapag'an xoqon turk sir xalqi yerida urug' ham, xalq ham, kishi ham ega bo'lmas edi. (61) Eltaris xoqon, bilga To'nyuquq zafar qozongani uchun Qapag'an xoqon turk sir xalqi yurgan bu ...

(62) Turk Bilga xoqon turk sir xalqini, o'g'uz xalqini boshqarib turibdi.

KUL TIGIN BITIGI¹

Asosiy qism

[Bilga xoqon so'zi]:

K

1. Üzä kök täjri, asra yağız yär qılınuqda ikin ara kisi oğlı qılınmıs. Kisi oğlın ta üzä äcüm apam Bumın qağan, İstämi qağan olurmıs. Olurupan türük bodunuñ älin tör[ü]sin tuta birmıs, iti birmıs. 2. Tört buluñ qop yağı ärmıs sü süläpän tört buluñdağı bodunuğ qop almıs, qop baz qılmıs, başlıgıg' yüküntürmıs, tizligig' sökürmıs. İlgärü Qadırqan yışqa tägi, kirü Tämır qapıg'qa tägi qonturmıs. Äkin ar[a] 3. idi oqsuz kök türük ança olurur ärmıs. Bil(g)ä qağan ärmıs, alp qağan ärmıs, buyruqı yämä bilgä ärmıs ärinç, alp ärmıs ärinç, bägläri yämä, bodunı yämä tüz ärmıs. Anı üçün älig ança tutmıs ärinç. Älig tutup törüg itmıs. Özi ança 4. kargäk bolmıs. Yoğçı, sıgıtçı öñrä kün toğsıqda Bökli çölgil, tabğaç, tüpüt, apar, purum, qırqız, üç qurıqan, otuz tatar, qıtañ, tatabı — bunça bodun kälipän sıgtamıs, yoğlamıs. Antağ külüg qağan ärmıs. Anta kisträ inisi qağan 5. bolmıs ärinç, oğlı atı qağan bolmıs ärinç. Anta kisträ inisi äcisin-täg qılınmaduq ärinç, oğlı qanın-täg qılınmaduq ärinç, biligsiz qağan olurmıs ärinç, yablaq qağan olurmıs ärinç, buyruqı yämä biligsiz ärinç, yablaq ärmıs ärinç. 6. Bägläri, bodunı tüzsüz üçün, tabğaç bodun täbligın, kürlüg üçün, armaqçısın üçün, inili äcili kiksürütükün üçün bägli bodunlıg' yoğaşurtuqın üçün türük bodun ällädük älin r[ö]ğ[ü]mü idmıs. 7. Qağanladuq qağanın yitürü üdmıs. Tabğaç bodunqa bäglik urı

¹ Q. Sodiqov. Ko'k turk bitigları: matn va uning tarixiy talqini. Toshkent, 2004. 96-112-b.

oğlın qul boltı, silik qız oğlın küñ boltı. Türük bäglär türük atın itı tabğaçgı bäglär tabğaç atın tutıpan tabğaç qağanq[a] körmıs. Älig yıl isig, küçüg birmıs. İlgärü kün toğsıqda Bökli qağanqa tägi süläyü birmıs. Qurıgaru Tämır qapıg'qa tägi süläyü birmıs. Tabğaç qağanqa älin törüsin alı birmıs. Türük qara qamuğ 9. bodun ança timıs: Ällig bodun ärtim, älim amtı qanı? Kimkä älig qazğanur-män? — tir ärmıs. — Qağanlıg' bodun ärtim, qağanım qanı? Nä qağanqa isig, küçüg birür-män? — tir ärmıs. Ança tip tabğaç qağanqa yağı bolmıs. 10. Yağı bolup itinü, yaratunu umaduq yana içikmıs. Bunça isig, küçüg birtükgärü saqınmatı «türük bodun ölüräyin, uruğsıratayın» tir ärmıs, yoqadu barır ärmıs.

Üzä türük täjrisi, türük iduq yäri, 11. subı ança tämis: «Türük bodun yoq bolmazun» tiyin, «bodun bolçun» tiyin qanjım Ältäris qağanıg', ögüm İbilgä qatunuğ täjri töpüsintä tutup yögärü kötürmıs ärinç.

Qanjım qağan yäti yig[ir]mi ärin taşımıs. T[aş]r[a] 12. yorıyur tiyin kü äsidip balıqdağı taşımıs, tağdağı inmıs. Tirilip yätmıs är bolmıs. Täjri küç birtük üçün qanjım qağan süsi böri-täg ärmıs, yağısı qon-täg ärmıs. İlgärü, qurıgaru süläp ti[r]mıs, qoburt[mıs]. [Qa]muğı 13. yäti yüz är bolmıs. Yäti yüz är bolup älsirämıs, qağansıramıs bodunuğ, küñadmıs, quladmıs bodunuğ, türük törüsün r[ö]ğ[ü]mıs bodunuğ äcim apam törüsincä yaratmıs, boşgurmıs. Tölis, tarduş ... 14. Yabğuğ, şadıg' anta birmıs. Biriya tabğaç bodun yağı ärmıs, yıraya baz qağan, toquz oğuz bodun yağı ärmıs. Qırqız, qurıqan, otuz tatar, qıtañ, tatabı qop yağı ärmıs. Qanjım qağan bunç[a] ... 15. qırq artuqı yäti yolı sülämıs, yigirmi sünjüs sünjüsmıs. Täjri yarlıqaduq üçün älligig' älsirätmıs, qağanlıgıg' qağansıratmıs, yağıg' baz qılmıs, tizligig' sökürmıs, başlıgıg' yüküntür... 16. törüg qazğanıp uça barmıs. Qanjım qağanqa başlayu baz qağanıg' balbal tikmıs.

Ol törüdä üzä äcim qağan olurtı. Äcim qağan olurupan türük bodunuğ yicä itdi, igit(t)i, çığanıg'... 17. Äcim qağan olurtuqda özüm tarduş bodun üzä şad ärtim. Äcim qağan birlä ilgärü Yaşıl ögüz, Şantuñ yazıqqa tägi sülädimiz, qurıgaru Tämır qapıg'qa tägi sülädimiz. Kögmän aşa qı... 18. Qamuğı biş otuz sülädimiz, üç yigirmi sünjüsdimiz. Älligig' älsirätmıs, qağanlıgıg' qağansıratdımız, tizligig' sökürtmıs, başlıgıg' yüküntürtmıs. Türgäs qağan türükümiz, ... 19. üçün bizinä yanluqın üçün qağanı ölti, buyruqı, bägläri yämä ölti. On oq bodun ämgäk körti, äcümiz, apamız tutmıs yär sub idisiz bolmazun tiyin az bodunuğ itip yar... 20. bars bäg ärti, qağan at bunta biz birtimiz. Sıjlım qunçuyuğ birtimiz. Özi yanıltı, qağanı ölti, bodunı küñ qul boltı. Kögmän yär sub idisiz qalmazun tiyin az qırqız bodunuğ yarat... 21. yana birtimiz.

İlgärü Qadırqan yışığ aşa bodunuğ ança qonturtımız, ança itdimiz. Qurıǵaru Känü Tarmanqa tägi türük bodunuğ ança qonturtımız, ança [i]tdimiz. Ol ödkä qul qulluğ bolmıs 22 Ança qazǵanmıs, itmıs älimiz, törümüz ärti.

Türük oǵuz bāgläri, bodun, äsidiñ! Üzä täjri basmasar, asra yär tilinmäsär, türük bodun, äliñin törüñin kim artatı... .. 23. ökün, körgünin üçün, igidmıs bilgä qaǵanıñın ärmıs, barmıs, ädgü äliñ[ä] kántü yañiltıǵ, yablaq kigürtig. Yaraqlıǵ qantan kälip yaña älti, süñüglüg qantan kälipän sürä älti? İduq Ötükän yı... .. 24. bardıǵ, qurıǵaru barıǵma bardıǵ. Barduq yärdä ädgü ol ärinç: qanıñ subça yügürti, söñükün taǵça yatdı, bāglig urı oǵluñ qul boltı, silig qız oǵluñ küñ boltı bilmädük üçün... .. 25. Başlayu qırqız qaǵanıǵ balbal tikdim.

Türük bodunuğ atı, küsi yoq bolmazun tiyin qanıñ qaǵanıǵ, ögüm qatunuğ kötürmıs täjri, äl birigmä täjri türük bodun atı, küsi yoq bo... .. 26. qaǵan olurtdı ärinç. Näñ yışıǵ bodunqa olurmädım, içrä ässiz, taşra tonsuz, yabız yablaq bodunta üzä olurtum. Inim Kül tigin birlä sözläşdimiz. Qanıñmız äçimiz qaz... .. 27. tiyin türük bodun üçün tün udımädım, küntüz olurmädı[m]. Inim Kül tigin birlä, iki şad birlä ölü yitü qazǵantım. Ança qazǵanıñ biriki bodunuğ ot sub qılmädım. Män... .. 28. barmıs bodun ölü yitü yadaǵın, yalañın yana kälti. Bodunuğ igidäyin tiyin yırǵaru oǵuz bodun tapa, ilgärü qıtañ, tatabı bodun tapa, birǵärü Tabǵaç tapa uluğ sü iki yigir... .. 29. kisträ täjri yarlıqazu, qutum bar üçün, ülügüm bar üçün öltäçi bodunuğ tırgürü igit(t)im. Yalañ bodunuğ tonluğ, çıǵan bodunuğ bay qıltım, az bodunuğ öküş qıltım. İǵar älligdä, q... .. 30. bodunuğ qop baz qıltım, yaǵısız q... .. m qop mänä körti. Isig kücüg birür bunça törüg qazǵanıñ inim Kül tigin özi ança kargäk boltı.

Qanıñ qaǵan uçduqda inim Kül tigin yit... .. (31) Umay-täg ögüm qatun qutıña inim Kül tigin är at bultı. Altı yigirmi yaşıña äçim qaǵan ilin törüsin ança qazǵantı. Altı çub soǵdaq tapa sülädimiz, buzdımız. Tabǵaç Oñ tutuq bis t... .. (32) Kül tigin yadaǵın oplayu tägdi. Oñ tutuq yorçın yaraqlıǵ äliñin tutdı, yaraqlıǵdı qaǵanqa ançuladı. Ol süğ anta yoqqışdıñız. Bir otuz yaşıña Čaça Süñä süñüşdimiz. Äñ äliki Tadqas(?) Čorıñ boz ... (33) ölti. Äkinti İşbara Yamtar boz atıǵ binip tägdi. Ol at anta ölti. Üçünç Yägänsil bāgiñ kädimlig torıǵ at binip tägdi. Ol at anta ölti. Yaraqınta yalmasınta yüz artuq oqun urtı, yi[ni]ñä başıña bir t... (34) tägdükin, türük bāglär, qop bilirsiz. Ol süğ anta yoqqışdıñız. Anta kisträ Yär Bayırqu Uluğ Irkin yaǵı boltı. Anı yañıñ Türgi Yarǵun költä buzdımız. Uluğ Irkin azqıña ärin täzip bardı. Kül tigin (35)

... .. ıña qırqız tapa sülädimiz. Süñüg batımı qarıǵ söküpän Kögmän yışıǵ toǵa yorıp, qırqız bodunuğ uda basdıñız. Qaǵanıñ birlä Suña yışda süñüşdimiz. Kül tigin Bayırqun (36) binip oplayu tägdi. Bir äriñ ilin urtı, äki äriñ uduşuru sançdı, ol tägdüktä Bayırqunıñ aq adǵırıǵ udluqın siyu urtı. Qırqız qaǵanıñ ölürtimiz, ilin altımız. Ol yılqa türgäs ... (37) toǵa Ärtis ögüzüg kächä yorıdımız. Türgäs bodunuğ uda basdıñız. Türgäs qaǵan süsi Boluçuda otça borça kälti, süñüşdimiz. Kül tigin Başǵu boz at binip tägdi. Başǵu boz k... .. (38) tutuzt[ı]. Äkisin özi altızdı. Anta yana kirip türgäs qaǵan buyruqı, az tutuquğ äliñin tutdı. Qaǵanıñ anta ölürtimiz, ilin altımız. Qara türgäs bodun qop içikdi. Ol bodunuğ Tabarda qo... .. (39) Soǵdaq bodun itäyin tiyin Yinçü ögüzüg kächä Tämir qapıǵqa tägi sülädimiz. Anta kisträ qara türgäs bodun yaǵı bolmıs Känräs tapa bardı. Biziy sü atı toruq, azuqı yoq ärti. Yablaq kisi är... .. (40) alp är qızıña(ñ) tägmıs ärti. Antağ ödkä ökünüp Kül tiginig az ärin irtürü it(t)ımız, uluğ süñüş süñüşmıs, alp Şalçı aq atın binip tägmıs, qara türgäs bodunuğ anta ölürmıs, almıs, yana yorıp... ..

Kb

(1)... .. birlä Quşu tutuq birlä süñüşmıs, ärin qop ölürmıs, äbin bar... .. tägiñin qop kälürti.

Kül tigin yiti otuz yaşıña qarluq bodun ärür barur ärkäli yaǵı boltı. Tamǵıduq başda süñüşdimiz. (2) [Kül] tigin ol süñüşdä otuz yaşayur ärti. Alp Şalçı aqın binip oplayu tägdi, äki är[ig] uduşuru sançdı. Qar[luq]uğ ölürtimiz, altımız. Az bodun yaǵı [b]oltı. Qara költä süñüşdimiz. Kül tigin bir qırq yaşayur ärti. Alp Şalçı aqın (3) binip oplayu tägdi. Az Ältäbarıǵ tutdı, az bodun anta yoq boltı. Äçim qaǵan ili qamşaq boltuqınta, bodun ölüg ig[li]g boltuqınta izgil bodun birlä süñüşdimiz. Kül tigin Alp Şalçı aqın binip (4) [oplayu tägd]i. Ol at anta tüs... .. Izgil [bodu]n ölti. Toquz oǵuz bodun kántü bodunum ärti. Täjri yir bulǵaqın üçün yaǵı boltı. Bir yılqa biş yoli süñüşdimiz. Äñ ilik Toǵu baliqda süñüşdimiz. (5) Kül tigin Azman aqıǵ binip oplayu tägdi. Altı äriñ sançdı, sü [kiş]isintä yitinç äriñ qılıçladı. Äkinti, Quşlaǵaqda [jz birlä süñüşdimiz. Kül tigin Az yaǵızın binip oplayu tägiñ, bir äriñ sançdı, (6) toquz är[ig] ägirä toqıdı. [jz bodun anta ölti. Üçünç, Bol... .. nda oǵuz birlä süñüşdimiz. Kül tigin Azman aqıǵ binip tägdi, sançdı, stisin sançdıñız, ilin altımız. Törtünç, Čuş başınta süñüşdimiz. Türük (7) bodun adaq qamşatdı, yablaq bol[ta]çı ärti. Oz[a käl]mis süsin Kül tigin aǵıtıp toñra bir oǵuş alpaǵu on äriñ Toñra tigin yoǵınta [ägi]rip ölürtimiz. Bisinç, Äzgänti Qadanda oǵuz birlä süñüşdimiz. Kül tigin (8) Az yaǵızın binip tägdi, äki är[ig] sançdı, baliqa barmadı. Oǵuz anta

öl[ti] qorğ[an q]iřlap yazıña oğuzğaru sü tařıqdımız. Kül tigin bāg bařlayu aqıřımız, oğuz yađı orduđ basdı. Kül tigin (9) Ögsüz aqın binip toquz ärin [sa]nçdı. Orduđ birmädi.

Xotima

Ögüm qatun, ulayu öglärim, äkalärim, kälinünüm, qunçuylarım, bunça yama tirigi küñ boltaçı ärti, ölügi yurtda, yolta yatu qaltaçı ärtigiz.

(10) Kül tigin yoq ärsär, qop öltäçi ärtigiz. Inim Kül tigin kärgäk boltı, özüm saqıntım: körür közüm körmäz-täg, bilir biligim bilmäz-täg boltı, özüm saqıntım. Öd täñri yasar, kisi ođlı qop ölügli tirimis. (11) Ança saqıntım, közdä yař kälsär, ät ida(?), köñültä siđit kälsär, yanturu saqıntım, qatıđdı saqıntım, äki řad ulayu arqa äğünüm, ođlanım, bäglärim, bodunum közi, qařı yablaq boltaçı tip saqıntım.

Yođçı, siđitçi, qıtañ, tatabı bodun bařlayu (12) Udar säñün kälti. Tabğaç qağanta İsyi Liki(?) kälti. Bir tümän ađı, altun, kümüş kärgäksiz kälürti. Tüpüt qağanta Bölün kälti. Qurya, kün batsıqdađı sođd bärçälär(?), üç qaraq¹ ulus bodunta Näñ säñün, Ođul tarqan kälti. (13) On oq ođlum Türgäs qağanta Maqaraç tamğaçı, Oğuz Bilgä tamğaçı kälti. Qırqız qağanta Tarduř İnançmur (İnanç-çor?) kälti, barq itgüçi, bädiz yaratıgma, bitigtař itgüçi tabğaç qağan çanqarı(?) Çañ säñün kälti.

K. III.

Kül tigin qon yılqa yiti yigirmikä uçdı. Toquzunç ay yiti otuzqa [yođ ärtürtimiz. Barqın bädizin] bitigtař[in] biçin yılqa yitinç ay yiti otuzqa qo[p al]qd[im]iz. Kül tigin ü... . qırq artuq[i y]iti yařıñ boltat tař... . bunça bädiz äçig Tuyğun Ältäbär kälü(r)ti.

Ks'

(1) İnançu apa yarğan tarqan atıđ (2) qurdanuđ örti. Inim Kül tigin isig küçüg birtük üçün türük Bilgä qağan yirtä inim Kül tiginig küzädü olurt[um].

Ilova

[Yo'llug' tigin so'zi]:

K. II

¹ Bu so'zni boshqa nashlarda Buqaraq deb o'qiganlar.

* Toshning xitoycha yozuvli yog'idagi ushbu turkiy matn mazmuni bitigning asosiy qismiga to'g'ri keladi. U Bilga xoqon tilidan so'zlanmoqda. U qay o'rinda kelishi hali aniq bo'lmagani bois, shu o'rinda keltirilmogda.

Bunça bitig bitigmä Kül tigin atıřı Yolluđ tigin bitidim. Yigirmi kün olurup bu tařqa, bu tamqa qop Yolluđ tigin bitidim. İđar ođlanıñızda tayağunıñızda kägdä igidür ärtigiz, uça bardıgız, täñri tirigdağiči.

Mazmuni:

Asosiy qism

[Bilga xoqon so'zi]:

K

(1) Yuqorida ko'k osmon, pastda qo'ng'ir yer yaratilganda ikkisining orasida inson bolasi yaratilgan. Inson bolalari ustidan ota-bobom Bumin xoqon, Istami xoqon bo'lib (taxtga) o'tirgan. (Taxtda) turib turk xalqining yurtini, hukumatini tutib turganlar, tartibga keltirganlar. (2) To'rt taraf butunlay dushman ekan. Lashkar tortib, to'rt tarafdagi xalqni butunlay olgan(lar), butunlay qaram qilgan(lar), boshi borni ta'zim qildirgan(lar), tizzasi borni cho'ktirgan(lar). Sharqqa — Qadirqan yishga qadar, g'arbgā — Temir qopiqqacha manzil qildirgan(lar). Ikkisining orasida (3) xo'jayinsiz, tanobsiz [cheklanmagan yerga egalik qilib], ko'k turk shu tarzda yashar ekan. (Ular) dono xoqon ekan, alp xoqon ekan, vazirlari ham dono ekanligi uchun, botir ekanligi uchun, beklari ham, xalqi ham to'g'ri ekan. Shuning uchun davlatni shunday tutgan ekan. Davlatni tutib, rasm-rusumni ado etganlar. O'zi shunday [boshqarib] (4) vafot etgan. Azachi, yig'ichi(lar), sharqdan — kun chiqardan bo'kli cho'lgil, tabg'ach, tuput, apar, purum, qirgiz, uch quriqan, o'tuz tatar, qitan, tatabi — shuncha xalq kelib yig'lagan, aza tutgan. Shunday mashhur xoqon ekan. Shundan keyin inisi xoqon (5) bo'lgan ekan, o'g'li, jigari xoqon bo'lgan ekan. Undan keyin inisi og'asiday ish tutmagan ekan, o'g'li otasiday ish tutmagan ekan. (Taxtda) johil xoqon turganligi uchun, badfe'l xoqon turganligi uchun vaziri ham kaltafahm ekan, yovuz ekan. (6) Beklari, xalqi to'g'ri emasligi uchun, tabg'ach xalqi hiylakor, to'yimasligi uchun, firibgari bor uchun, ini va og'ani (bir-biriga) qayragani uchun, begi va xalqini bir-biriga chaqqani uchun turk xalqi ushlab turgan davlatini qo'ldan chiqarib yuborgan, (7) xoqonlik qilib turgan xoqonini yo'qotib yubordi. Tabg'ach xalqiga bek bo'ladigan o'g'il bolasi bilan qul bo'ldi, suluv qiz bolasi bilan cho'ri bo'ldi. Turk beklar turkcha otini qo'yib, tabg'achlik beklarning tabg'achcha otini qabul qilib, tabg'ach xoqonga (8) qaram bo'ldi. Ellik yil mehnatini, kuchini beribdi. Sharqqa — kun chiqarda Bo'kli xoqonigacha lashkar tortib beribdi. G'arbgā — Temir qopiqqa qadar lashkar tortib beribdi. Tabg'ach xoqoniga davlatini, hukumatini olib beribdi. Turk fuqarosi, bari (9) xalq shunday debdi:

«Davlatli xalq edim, davlatim endi qani? Davlatni kimga egallab beryapman?» — der ekan. «Xoqonli xalq edim, xoqonim qani? Ne xoqonga mehnatimni, kuchimni beryapman?» — der ekan. Shunday deb tabg'ach xoqoniga yov bo'libdi. (10) Yov bo'lib, o'zini eplab va tiklab ololmay, yana taslim bo'libdi. Shuncha mehnatini, kuchini berganiga andisha qilmay (tabg'ach xoqoni) «turk xalqini o'ldirayin, urug'ini qirayin» der ekan. [Uni] yo'qotib borayotgan ekan.

Yuqorida turkning osmoni, turkning muqaddas yeri, (11) suvi shunday debdi: «Turk xalqi yo'q bo'lmasin» deya, «xalq bo'lsin» deya otam Eltaris xoqonni, onam Elbilga xotunni Tangri (o'z) martabasida tutib, yuqori ko'targan ekan.

Otam xoqon o'n yetti er bilan tashga chiqib ketgan. «Tashda (12) yuribdi» degan ovozani eshitib, shahardagi tashga chiqibdi, tog'dagi (si) inibdi. Terilib, yetmish er bo'libdi. Tangri kuch bergani uchun otam xoqonning lashkari bo'ridek ekan, dushmani qo'ydek ekan. Sharqqa, g'arbga lashkar tortib, (odam) yig'ibdi, (oyoqqa) turg'azibdi. Hammasi (13) yetti yuz er bo'libdi. Yetti yuz er bo'lib, davlatini yo'qotgan, xoqonini yo'qotgan xalqni, cho'riga aylangan, qul bo'lgan xalqni, turk hukmronligini boy bergan xalqni ota-bobolarim yo'sunicha oyoqqa turg'azibdi, boshqaribdi. To'lis, tardush ... (14) yabg'uni, shadni o'shanda tayinlabdi. Janubda tabg'ach xalqi yov ekan, shimolda baz xoqon, to'quz o'g'uz xalqi yov ekan. Qirgiz, qurigan, o'tuz tatar, qitan, tatabi butunlay yov ekan. Otam xoqon buncha ... (15) qirq yetti yo'la lashkar tortgan, yigirma marta jang qilgan. Tangri yorlaqagani uchun davlati borni davlatidan ayirgan, xoqoni borni xoqonidan ayirgan, dushmani el qilgan, tizzasi borni cho'ktirgan, boshi borni ta'zim qildir... (16) hukmronlik qilib vafot etgan. Otam xoqon [qabri]ga birinchi bo'lib baz xoqonning balbali tikildi.

O'sha hukumat boshiga amakim xoqon bo'lib o'tirdi. Amakim xoqon o'tirib, xalqni yaxshilab oyoqqa turg'izdi, tarbiyaladi, qashshoqni ... (17) Amakim xoqon bo'lib turganda o'zim tardush xalqi uza shad edim. Amakim xoqon bilan sharqqa Yashil o'guz, Shantung dashtiga qadar lashkar tortdik, g'arbga Temir qopiqa qadar lashkar tortdik. Ko'gman osha qi... (18) Hammasi (bo'lib) yigirma besh (marta) lashkar tortdik, o'n uch (marta) jang qildik. Davlatini davlatsizlantirdik, xoqonlini xoqonidan judo qildik, tizzasi borni cho'ktirdik, boshi borni yukuntirdik. Turgas xoqon turkimiz ... (19) uchun, bizga (nisbatan) yanglishgani uchun xoqoni o'ldi, vaziri, beklari ham o'ldi. O'n o'q xalqi zahmat chekdi. Bobomiz, ajdodimiz boshqargan yer-suv egasiz bo'lmasin deb az xalqini tartibga solib yar... (20) bars bek edi, xoqon unvonini

bunda biz berdik. Singlim xoqonzodani berdik. O'zi yanglishdi, xoqoni o'ldi, xalqi cho'ri, qul bo'ldi. Ko'gman yer-suvi egasiz qolmasin deya az, qirgiz xalqini tikla[b] ... (21) qaytib berdik. Sharqqa Qadirqan yishni osha xalqni shunday qo'ndirdik, shunday tartibga keltirdik. G'arbga Kangu Tarmanga qadar turk xalqini shu holda qo'ndirdik, shu xilda tartibga keltirdik. U chog'da qul qulli bo'lgan, ... (22) Shunday qozonilgan, tiklangan elimiz, hukumatimiz (bor) edi.

Turk o'g'uz beklari, xalqi eshiting! Yuqoridan osmon bosmasa, pastda yer yorilmasa, turk xalqi, davlatingni, hukumatini kim buzdi? ... (23) o'kin, ko'rguliging uchun, tarbiya qilgan dono xoqoningni, yemirilgan, ketgan ezgu davlatingga. O'zing yanglishding, (oraga) yomonni kirgizding. Qurolli qaydan kelib tarqatib yubordi, nayzali qaydan kelib surib ketdi? Muqaddas O'tukan yish ... (24) bording, g'arbga borolguncha bording. Borgan yerda ezgulik shu bo'lsa kerak: qoning suvday oqdi, suyaging tog'day (uyulib) yotdi, bek bo'ladigan o'g'il bolang qul bo'ldi, suluv qiz bolang cho'ri bo'ldi. (Buni) bilmagani uchun ... (25) Boshlab qirgiz xoqonining balbalini tikdim.

Turk xalqining nomi, dong'i yo'qolmasin deya otam xoqonni, onam xotunni ko'targan Tangri, el bergan Tangri turk xalqining nomi, dovrug'i yo'q bo'... (26) xoqon qilib o'rnatdi. Mol-mulki xalqqa (xoqon) bo'lmadim. Ichi oshsiz, tashi to'nsiz, bechorahol xalq uzra (xoqon) bo'ldim. Inim Kul tigin bilan so'zlashdik. Otamiz, amakimiz qoz[ongan] ... (27) deya turk xalqi uchun tun uxlamadim, kunduz o'tirmadim. Inim Kul tigin bilan, ikki shad bilan o'la-yita (zafar) qozondim. Shu xilda (zafar) qozonib, uyushgan xalqni o't-suv qilmadim. Men ... (28) ketgan xalq o'la-yita yayov, yalang'och qaytib keldi. Xalqni tarbiyalayin deya shimolga o'g'uz xalqi tomon, sharqqa qitan, tatabi xalqi tomon, janubga tabg'ach tomon ulug' lashkar [bilan] o'n ikki ... (29) keyin Tangri yorlaqasin, qutum bor uchun, nasibam bor uchun o'layotgan xalqni tiriltirib, oyoqqa qo'ydim. Yalang xalqni to'nli, qashshoq xalqni boy qildim, oz xalqni ko'paytirdim. Panohtalab davlatlida, ... (30) xalqni butunlay do'st qildim, dushmansiz qildim, butunlay menga qaradi. Mehnatni, kuchni beruvchi shunday hokimiyatni qozonib, inim Kul tigin (Yaratganning O'ziga) kerak bo'ldi [ya'ni vafot etdi].

Otam xoqon o'lganda inim Kul tigin yet... (31) Umaydek onam xotun baxtiga inim Kul tigin er (degan) nom topdi. O'n olti yoshida amakim xoqon davlatini, hokimiyatini shu xilda qozondi. Olti chub [viloyat] sug'dlari tomon cherik tortdik, tor-mor qildik. Tabg'ach o'ng tutuq besh t... (32) Kul tigin yayov otilib hujum qildi. O'ng tutuq

yo'lboshchisini yaroqli qo'li bilan tutdi, yaroqlangan holda xoqonga tortiq qildi. U cherikni o'shanda yo'q qildik. Yigirma bir yoshida Chacha Sunga urush qildik. Eng avval Tadqas cho'rning bo'z (33) o'ldi. Ikkinchi (bor) Ishbara Yamtar bo'z otini minib hujum qildi. U ot o'shanda o'ldi. Uchinchi (bor) Yagansil bekning kiyimli to'riq otini minib hujum qildi. U ot o'shanda o'ldi. Yarog'iga, yopinchig'iga yuzdan ortiq o'q bilan urdi. Badanga boshiga bir t... . (34) hujum qilganini, turk beklari, yaxshi bilasiz. U lashkarni yo'q qildik. Undan keyin yer bayirqu[li] Ulug' Erkin yov bo'ldi. Uni quvib, Turgi Yarg'un ko'lda tor-mor qildik. Ulug' Erkin ozgina yigiti bilan qochib ketdi. Kul tigin (35) [yoshi]da Qirqiz tomon lashkar tortdik. Nayza botimi qorni yorib, Ko'gman yishga ko'tarilib yurib, qirqiz xalqini qo'qqisdan bosdik. Xoqoni bilan Sunga yishda jang qildik. Kul tigin Bayirquning [oq ayg'irini] (36) minib otilib hujum qildi. Bir erni qo'li bilan urdi, ikki erni biryo'la sanchdi. O'sha kurashda Bayirquning oq ayg'irining kuragini sindirib urdi. Qirqiz xoqonini o'ldirdik, davlatini oldik. O'sha yili turgash (37) ko'tarilib, Ertis daryosini kechib yurdik. Turgas xalqini qo'qqisdan bosdik. Turgas xoqon lashkari Bo'luchuda o'tday-bo'ronday keldi, jang qildik. Kul tigin Bashg'u (otli) bo'z otini minib hujum qildi. Bashg'u bo'z k... . (38) tutqazdi. Ikkisini o'zi oldirdi. O'shanda yana (jangga) kirib, Turgas xoqon(ning) vazirini, az tutug'ini qo'li bilan tutdi. Xoqonini o'shanda o'ldirdik, elini oldik. Turgas avom xalqi butunlay taslim bo'ldi. U xalqni Tabarda qo'... . (39) So'g'daq xalqini tuzatayin deya Yinchu o'guzni kechib, Temir qopiqqa qadar lashkar tortdik. Shundan keyin avom turgas xalqi dushman bo'lgan Kangras tomon bordi. Bizning lashkar(imizning) oti oriq, ozig'i yo'q edi. Yomon kishi er... . (40) alp er bizga (?) hujum qilgan edi. O'shanday zamonda o'kinib, Kul tiginni oz er bilan izlatib yubordik. Katta jang qilibdi. Alp Shalchi oq otini minib hujum qilibdi. Qora turgas xalqini o'shanda o'ldiribdi, qo'lga olibdi. Qaytib yurib

Kb

(1)... . bilan, Qushu tutuq bilan jang qilibdi. (Uning) jangchilarini xo'p o'ldiribdi, uy-joyini hujum qilib butunlay keltirdi.

Kul tigin yigirma yetti yoshida qarluq xalqi begonalashib [orada ziddiyat chiqib], dushman bo'ldi. Tamg'iduq bashda jang qildik. (2) Kul tigin o'sha jangda o'ttiz yashar edi. Alp Shalchi (nomli) oq (oti)ni minib, otilib hujum qildi. Ikki erni birvarakayiga sanchdi. Qarluqni o'ldirdik, (qo'lga) oldik. Az xalqi dushman bo'ldi. Qora ko'lda jang qildik. Kul tigin o'ttiz bir yashar edi. Alp Shalchi (nomli) oq (oti)ni (3) minib, otilib

hujum qildi. Az Eltabarni qo'lga tushirdi. Az xalqi o'shanda yo'q bo'ldi. Amakim xoqonning davlati zaiflashganda, xalq nochor qolganda izgil xalqi bilan jang qildik. Kul tigin Alp Shalchi oqini minib, (4) otilib jang qildi. U ot o'shanda tush... . Izgil xalqi o'ldi. To'quz o'g'uz xalqi o'z xalqim edi. Ko'k-er fitnali bo'lgani uchun yov bo'ldi. Bir yilda besh bora jang qildik. Boshlab, To'g'u shahrida jang qildik. (5) Kul tigin Azman oqini minib, otilib hujum qildi. Olti erni sanchdi, lashkar hujumida yettinchi erni qilichladi. Ikkinchi marta, Qushlag'aqda [Jz bilan jang qildik. Kul tigin Az (nomli) kul rang (ot)ini minib, otilib hujum qilib, bir erni sanchdi, (6) to'qqiz erni qurshab urdi. [Jz xalqi o'shanda o'ldi. Uchinchi bor, Bo'l... . nda o'g'uz bilan jang qildik. Kul tigin Azman (nomli) oq (ot)ini minib hujum qildi, sanchdi. Lashkarini sanchdik, davlatini oldik. To'rtinchi bor, Chush boshida jang qildik. Turk (7) xalqi oyoqdan qoldi, yomon bo'ladigan edi. Ilgari kelgan lashkarini Kul tigin turg'izib otlantirib, bir qavm alp o'n erni To'nga tigin azasida qurshab olib o'ldirdik. Beshinchi bor, Azganti Qadanda o'g'uz bilan jang qildik. Kul tigin (8) Az (nomli) kul rang (ot)ini minib hujum qildi, ikki erni sanchdi. Shaharga bormadi. O'g'uz o'shanda o'ldi... . qo'rg'onda qishlab, bahorda O'g'uzga lashkar (bilan) chiqdik. Kul tiginni beklarga bosh qilib jo'natdik. O'g'uz dushman o'rdani bosdi. Kul tigin (9) O'gsuz oqini minib to'qqiz erni sanchdi. O'rdani bermadi.

Xotima

Onam xotun, keyingi onalarim, akalarim, kelinlarim, xonzodalarim, buncha(ngiz) ham tirigi(ngiz) cho'ri bo'lar edi, o'ligi(ngiz) vayronada, yo'lda yotib qolar edingiz.

(10) Kul tigin bo'lmaganda butunlay o'lar edingiz. Inim Kul tigin vafot etdi, o'zim alam chekdim; ko'rar ko'zim ko'rmasdek, bilar bilimim bilmasdek bo'ldi [ya'ni ko'zimning nuri ketdi, es-hushimdan og'dim], o'zim alam chekdim. Dunyoni Tangri yasaydi, inson bolasining bari o'lguchidir. (11) Shunchalik alam chekdimki, ko'zda yosh kelsa, azob berib ko'ngildan yig'i kelsa, qayta qayg'urdim, qattiq alam chekdim. Ikki shad keyingi ini-jiyanim, o'g'lonim, beklarim, xalqim(ning) ko'zi-qoshi yomon bo'ladi deb qayg'urdim.

Azachi, yig'ichi, qitany tatabi xalqini boshlab (12) Udar sangun keldi. Tabg'ach xoqondan Isyi Liki keldi. Bir tuman ipak, oltin, kumushni hisobsiz keltirdi. Tuput xoqondan Bo'lun keldi. Janubda kunbotardagi sug'd barchalar, uch qora ulus xalqidan Nang sangun, O'g'ul tarqan

keldi. (13) O'n o'q o'g'lim Turgas xoqonidan Maqarach tamg'achi, O'g'uz Bilga tamg'achi keldi. Qirqiz xoqonidan Tardush Inanch cho'r keldi. Bino quruvchi, naqsh solingan bitigtosh yasovchi tabg'ach xoqonining chanqani. Chang Sangun keldi.

K. III

Kul tigin qo'y yilida, [birinchi oyning] o'n yettinchi (kuni)da o'ldi. To'qqizinchi oy(ning) yigirma yettisida azasini o'tkazdik. Binosini, naqshini, bitigtoshini maymun yilida, yettinchi oy(ning) yigirma yettisida butunlay tugatdik. Kul tigin u... .. qirq yetti yosh tosh buncha naqshni Tuyg'un Eltabar keltirdi.

Ks

(1) Inanchu bobo Yarg'an tarqan otini (2) Qurdanni o'rdi. Inim Kul tigin mehnatini, kuchini bergani uchun turk Bilga xoqon yerida inim Kul tiginni kuzatib o'tirdim.

Ilova

[Yo'llug' tigin so'zi]:

K. II

Buncha bitigni bitiluvchi Kul tiginning jigari Yo'llug' tigin bitdim. Yigirma kun o'tirib, bu toshga, bu binoga to'liq Yo'llug' tigin bitdim. Panohtalab o'g'loningizga, tayanuvchingizga qiyinchilikda tarbiyat qilar edingiz, vafot etdingiz. Tangri yashatuvchidir.

"OLTIN YORUG'"DAN

III TEGZINÇ

III. 1a

üçünç ülüs bir ol

1 Namu Bud(daya). Namu Dar(maya). (Namu Sang(aya). 2 Altun önglög yaruq yaltiriqlig qopda (kötrülmish nom) 3 ilig'i atlig nom bitigda qilinç (adartmaqin öçürmək 4 atligh bishine bölük üçü(nç tægziñç) 5 amti bu nom bashlaghin qutlugh Gi(tira)qut (taghda) 6 uqmish kargäk anta ö(trü) ... ulugh...

Mazmuni:

III KITOB

uchinchi qism birinchi (varaç)

1 Buddaga ta'zim. Darmaga ta'zim. Sangaga ta'zim. 2 Oltin rangli yorug', yaltiroq, hamma (narsa)dan ustun turadigan no'm podshohi otlı no'm bitigida *ishga (zarar keltirishga barham bermoq) 4 nomli*

beshinchi qism, uchinchi o'ram. 5 Endi bu no'mning asosini muqaddas Gratrakut (tog'ida) deb 6 bilmoq kerak. Shundan keyin... ulug'...

III. 2a (üçünç iki)

1 mängizlig, qutlugh, buyanligh, bilgä 2 biliklig, törülüg bolup ol yruq— 3 lar içintä közünmiş burxanlarigh 4 körgäli udilar. Ötrü ol ödün 5 t(ä)ngri qani Xormuzta t(ä)ngri qamagh 6 t(ä)ngri lar quwraghi birlä, kang 7 ögüz qatuni ulati alqu ulugh 8 tirin quwraghi birlä, tügäl bilgä 9 biliklig t(ä)ngri t(ä)ngri si burxan— 10 ning ol yruqlugh yalinçinga tartilip, 11 "qamaghun barça t(ä)ngri burxan taba 12 kältilär. Qaçan t(ä)ngri t(ä)ngri si 13 burxan öskintä tägdüklärintä töbü— 14 larin ängitürüp, bish tilgänin 15 yirkä tägürüp yinçürü tübün yükünüp, 16 üç yoli ongarula tägzinip kitip 17 birtin singlar olurtilar. 18 Oluru tügätip ötrü t(ä)ngri qani 19 Xormuzta t(ä)ngri oghrayu t(ä)ngri t(ä)ngri— 20 si burqanning riti küü kүүлug ädräm 21 küçin küsünin bulu täginmiş oghur— 22 inga, ötrü olurmish oruntin

Mazmuni:

uchinchi (qism) ikkinchi (varaç)

1 yuzli muqaddas, taqvodor, dono 2 bilimga, qonunga ega bo'lib, o'sha 3 nurlar ichida hozirgi burxonlarni 4 ko'rgani kirdilar. Keyin shu vaqt 5 Tangri(lar) xoni Xo'rmuzta tangri hamma 6 tangrilar jamoati bilan, Gang 7 daryosi malikasi, yana hamma ulug' jamoat bilan komil, dono, 9 bilimli Tangri(lar) tangrisi burxonning 10 o'sha nur sochayotgan alangasini his qildi, 11 hammasini tangri 12 burxon (deb) topdi. Qachonki Tangri(lar) tangrisi 13 burxon oldiga yetib kelganlarida, boshlarini 14 quyi solib besh a'zosini 15 yerga tegizib, ta'zim qilib, 16 uch marta o'ngga aylanib o'tib, 17 bir tarafga o'tirdilar. 18 O'tirib olganlaridan keyin, Tangri(lar) xoni 19 Xo'rmuzta tangri Tangri(lar) tangrisi 20 burxonning sharaflı, shonli fazilatiga, 21 kuch-qudratiga ega bo'lib yetildi. (Shundan) 22 so'ng, u o'tirgan o'rnidan

2b

1 örü turup birtinki ong ängnintäki 2 tonin açinip ong tüzün çükätip 3 ayasin qawshurup t(ä)ngri t(ä)ngri si burxan— 4 qa inçä tip ötünti: 5 adi kötrülmish, ayaghqa tägimlik 6 t(ä)ngrim, ymä bu üzäliksiz üs— 7 tünki yig köni tüz tuymaq atlg 8 burqan qutin kösätäçi tüzün— 9 lar oghli, tüzünlär qizi tayshing 10 yorighta yoriduqta qamagh t(e)rs tätrü 11 tinlghlar birlä qadilip qawship, öngrä 12 qilmish suy irinçü aghir ayigh qilinç— 13 larin nätäg yangin ökünsär-bilinsär 14 kshanti qilsarlar, ol ayigh qilinçlari 15 ariyur alqinur ärkü t(ä)ngri tip 16 ayitu ötünti. Anta ötrü t(ä)ngri 17 t(ä)ngri si burxan t(ä)ngri qani 18 Xormuzta t(ä)ngrikä

inçä tip 19 yrliqadi: ädgü ädgü! 20 Qawsikiya! S(ä)n amti ölgüsiz 21 öküsh tinlghlarigh ayigh qilinçlıgh kkır 22 tabçaların äritip, çin kırtü arinmagh— 23 qa tögürüp, qutrulmaqlıgh ädgü üzä

mazmuni:

1 turib, o'ng yelkasidagi to'nini ochib, o'ng tizzasi bilan cho'kkalab, 3 kaftlarini qovushtirib, Tangri(lar) tangrisi burxonga 4 shunday deb iltimos qildi: 5 "(Ey) nomi mashhur, hurmatga sazovor 6 tangrim! Yana bu abadiy, yuksak, 7 yaxshi, to'g'ri, to'g'ri tuymaq¹ ismli 8 burxon baxt-saodatini orzu qiladigan aslzodalar 9 o'g'li, aslzodalar qizi Tayshin 10 yo'lida yurganda, hamma ters 11 jonzotlar bilan aralashib, qo'shilib, ilgari 12 qilgan gunohu qilmishlari, og'ir, (nihoyatda) yomon qilmishlari uchun, 13 xulq-atvori uchun pushaymon qilsa, (shularni) anglab yetsa, 14 tavba qilsa, o'sha yovuz qilmishlari(dan) 15 poklanib, xalos bo'lmasmikan, (ey) tangrim», deb 16 gapirdi. Shundan keyin tangri(lar) 17 tangrisi burxon tangri(lar) xoni 18 Xo'rmuzta tangriga shunday deb 19 javob berdi: «Yaxshi! Yaxshi! 20 (Ey) Kavsikiya! Sen endi o'lmaydigan 21 ko'p jonzotlarni yovuz qilmishlaridan, 21 iflosliklaridan poklab, haqiqiy, to'g'ri poklanishga 23 yetkazmoqchisan, najot topmoqlik yaxshiligi bilan

III. 3a (üçünç üç)

1 inç mängilik qilghali küsüşin tol 2 yirtinçig irinçküp qamagh tinlghlarigh 3 buyan ädgü qilinçlıgh ulugh äsidkä 4 tögürgälir üçün aning monçulayu 5 ärtinçü k(ä)rgäklig ötüg ötünür s(ä)n. 6 Ani amti ayu bäräyin tütü tinglaghil 7 Qavshiqiya. Birök kim qayu tinlghlar 8 qilinç adartmaqi ughurinta öküsh 9 törlüg syu irinçü aghir ayigh qilinçlarigh 10 qilmish ärsärlär ötrü ol 11 tinlghlar bäk qatigh süzük kırtgünç 12 köngülün yiti qinighda turup tünlä 13 күntüz alti üdtä birtin singar 14 ong ängnünlärüntäkü tonların 15 açinip ong tizlärin çökütüp ayaların 16 qavshurup aghir ayaq köngüllärin bir 17 üçlügh qilip inçä tip tımış kargäk 18 amti biz isig özümüzdin bärü 19 umugh inagh tutup parmanular saninça 20 sinimiz süngükümüz qop süzük köngülümüz üzä töpümüzni yirkä tögürüp 22 pançamandal bish tilgänin yinçürü 23 töpün yükünü tögünür biz. Közünür

Mazmuni:

¹ tuymaq (sansk. bodhi) — buddaviylikda biron hodisa, voqeani anglashda zehni ochilib o'tkirlashuvini bildiradi.

² uyg'urcha nashrida 3 a, b sahifalar tushib qolgan.

III. Za²

uchinchi (qism) uchinchi (varaç)

1 (ularni) xotirjam, xursand qilmoqchisan, (ular o'zlarining) xohishi bilan komil olamga shafqat ko'rsatib, jamiki jonzotlarga 3 solihlik, katta foyda 4 yetkazadi(gan bo'lgan) lari uchun, u(lar) (uchun) bu singari 5 nihoyatda zarur (narsani) iltimos (qilib) so'rayapsan. 6 Uni endi aytib berayin, diqqat bilan tingla, 7 (ey) Kavsikiya! Agarkim jonzotlar 8 (o'zlarining) xatti-harakati (bilan) xavfli vaziyatda ko'p 9 turli gunohni, og'ir, yomon qilmishlarni 10 qilgan bo'lsalar, keyin u 11 jonzotlar mustahkam, pok, haqiqiy ishonch, 12 istak bilan, yetti karra g'ayrat bilan tursinlar, tunu 13 kun olti zamonda janub tomonga 14 yelkalaridagi to'nlarini 15 ochib, o'ng tizzalari bilan cho'k tushib, kaftlarini 16 qovushtirib, hurmat bilan ko'ngillarini bir 17 maqsadga yo'naltirib, shunday deb aytsin: «(Shunday bo'lishi) kerakki, 18 endi biz issiq jonimizdan kechib, 19 umid-ishonchga ega bo'lib, zarralar miqdoricha 20 tanamizu vujudimiz, g'oyat pok qalbimiz 21 bilan taomimizni yerga berib, 22 pançamandal³ — besh g'ildirakka ta'zim qilib, (shunga) 23 musharraf bo'lamiz... Hozirgi

3b

1 üdkir ontin singarqi alqu qamagh burqanlarqa 2 üzälüksiz üstünkü yig köni 3 tüz tuymaqigh tuymishlarqa soghançigh 4 tatighligh nom tilgänin ävürtäçilärkä 5 tütrüm täring nomlugh tilgänig 6 tutdaçilarqa ulugh nomlugh 7 yulagh tamturtaçilarqa ulugh nomlugh 8 yaghmur yaghitdaçilarqa ulugh nomlugh 9 küvrügüg yangqurtu toqidaçilarqa 10 ulugh nomlugh labayigh ürtäçilärkä 11 ulugh nomlugh tooghugh öri tıkdäçilärkä 12 ulugh nomlugh yaruqugh öri 13 tutdaçilarqa inçip alqu tinlghlar 14 oghlanin inçkülüg mängilik asighligh 15 tusulugh qilghali küsüşin ürüg 16 uzati nom bushi birip azmishlarigh 17 yirçilap ulugh tüşkä utliqa tögürüp 18 mängü mängig tanuqlatdurtaçilarqa 19 bu montagh osughlugh qamagh bügü biliglig 20 burqanlarqa ol ati kötrülmishlärkä 21 ät'özüm üzä tilim üzä köngülümün 22 üzä qop ughurin töpümün ängütüp 23 süzük kırtgünç köngülün yinçürü

Mazmuni:

1 zamondagi, o'nta tomondagi hamma burxonlarga (ta'zim qilyapman), 2 abadiy yuqori, yaxshi, to'g'ri 3 tuymaqni his qilganlarga (ta'zim qilyapman), mehribon, 4 aziz no'm g'ildiragini aylantiruvchilarga

³ pançamandal (sansk.) — Budda holatiga erishish yo'lidagi o'nta bosqichdan beshinchisi.

(ta'zim qilyapman), 5 chuqur, asosli no'mli g'ildirakni ushlaydiganlarga (ta'zim qilyapman), buyuk no'mli 8 yomg'ir yog'diruvchilarga, ulug' no'mli 9 do'mbirani jaranglatib uruvchilarga (ta'zim qilyapman), 10 ulug' no'mli karnayni chaluvchilarga, 11 ulug' no'mli bayroqni yuqori tikadiganlarga (ta'zim qilyapman), 12 ulug' no'mli nurni yuqori 13 ko'taradiganlarga (ta'zim qilyapman). Shunday qilib, jamiki jonzotlar 14 bolasini tinch, shodumon, foydali 15 qilish istagi bilan doimo 16 no'm nazri berib, (yo'ldan) ozganlarni 17 olib borib, buyuk to'lov (va) mukofotlarga yetishib, 18 abadiy baxt-saodatga guvoh bo'luvchilarga (ta'zim qilyapman), 19 bunday foydali, jamiki donolikka ega bo'lgan 20 burxonlarga, o'sha nomi ulug'langanlarga 21 tanamni, tilimni, ko'nglimni, 22 butun aqlimni hayron qoldirib (ta'zim qilyapman), 23 pok, ishonchga to'la ko'ngil bilan ta'zim qilib

III. 4a (üçünç tört)

I túbün yúkünü tágimürm(ä)n. Ular qamagh 2 ati kötrülmüş ayaghqa tágimliklär 3 çin kirtü bilgä biliklär üzä, çin 4 kirtü közlär üzä, çin kirtü tanuq— 5 lamaqlari üzä, çin kirtü tüşülmäk— 6 kä tágmäklär üzä, alqu 7 oghurin bilirlär, alqu oghurin körür— 8 lär, alqu qamagh tinlghlar oghlanlari— 9 ning qilmish nä türlük ädgülü ayigh— 10 li iki türlük qilinçlarin. Ançulayu 11 münü ymä (körü yrliqazun lar) bilü yrliqazunlar. 12 Qlti mn ilkisiz üzün sansartin bärü 13 ötkürü bü künkü künkä tägü tört 14 toghum, bish azun, alti voltaqi tinlgh 15 lar birlä qatilu qarilu ayigh yawlaq törü 16 iyin äwrilip (üstün bavagirtin altin tüp arwish) tamuqa tägü⁴ üç näkim 17 sansar içintä, bir älig orunlarta 18 az öwkä biliksiz biliktä ulati 19 utun nizwanilarning küçätdükintä 20 ötkürü qangli tilgäni tak üstün 21 altin arquru turquru aghdarilu 22 töngdärilü äwrilü täwrilü togha tægzi (nü)

Mazmuni:

I (yerga) bosh urib, ta'zim qilyapman. Ular(ning) hammasi 2 nomi ulug'langan, hurmatga sazovor bo'lganlari (bilan), 3 chinakam, haqiqiy, oliy haqiqatni bilishlari bilan, chinakam 4 haqiqiy ko'zlari bilan, chinakam, haqiqiy guvohliklari 5 bilan, chinakam, haqiqiy fazilatlariga 6 yetishganlari bilan hamma 7 zamoni biladilar, hamma zamoni ko'radilar, 8 jamiki jonzotlar bolalari 9 qilgan ne turli yaxshi (va) yomon 10 — ikki turli qilmishlarni (ko'radilar). Shunday qilib, 11 azobni ham (ko'rib), anglab, shafqat qilsinlar. 12 Qanday qilib men ibtidosiz, cheksiz sansaradan o'tib borib, 13 bugungi kunga bog'liq to'rt 14 tug'ilish, besh

⁴ uyg'urcha nashrida *tamu qatag* deb o'zgartirib yuborilgan.

dunyo, olti yo'ldagi jonzotlar 15 bilan aralashib, qo'shilib (tazyiq o'tkazdim), yomon, yovuz, qonunga 16 birin-ketin ergashib (yuqorida bavag'ir,⁵ quyida arvish⁶) do'zaxgacha (tazyiq o'tkazdim), uchta qandaydir 17 sansara ichidagi qirq bir o'rinlarda 18 g'azab, nafrat, nodonlik (tufayli tazyiq o'tkazdim), shu tariqa 19 jirkanch shahvatning kuchayganligi (tufayli tazyiq o'tkazdim), 20 (shu) orqali arava g'ildiragiday baland(dan) 21 quyi(ga) uzunasiga, ko'ndalangiga ag'darilib, 22 to'ntarilib, aylanib, urilib-surilib

4b

1 ilki ilki ät“özlärtä, otrunqi 2 kinki ät“özlärtä, bu ät“özün burxan 3 ärdinäg bilmätin⁷, nom ärdinäg bilmätin, 4 bursang quwragh ärdinäg bilmätin, 5 ädgülü,⁸ ayighli iki türlük qilinç— 6 larigh bilmätin, ät“özün qilinu 7 yançtim ärsär, tilin sözläyü yanç— 8 dim ärsär, köngülin saqinu yançtim 9 ärsär, yawlaq köngülin t(ä)ngri t(ä)ngrisi 10 burxanning ät“özlärtä qan üntür— 11 tim ärsär, köni kirtü nomugh ayigh— 12 ladim tantim ärsär, tüz köngüllüg bursang 13 quwraghlarigh iki arqa qiltim ärsär, 14 arigh turuq arxant dintarlarigh ölürtüm 15 ärsär, ögümün qängimin yoqattur— 16 tim ärsär, bu bish türlük utrunmaq 17 atlgh suy ayigh qilinçlarigh 18 qiltim qurattim ärsär, ät“özün, üç 19 tilin, tört köngülin, üç on 20 türlük qilinç yollarin buzdum artat— 21 tim ärsär, bu ayigh qilinçlarigh k(ä)ntü 22 özüm qiltim ärsär, adinaghuqa

Mazmuni:

I eng birinchi tanalarda, o'rta (va) 2 keyingi tanalarda bu tana(m)ning burxon 3 xazinasini bilmasdan (tazyiq o'tkazdim), 4 ruhoniylar jamoati xazinasini bilmasdan, 5 (nima) maqtovga sazovoru (nima) yomon — (bu) ikki turli ishlarni 6 bilmasdan tana(m) bilan qilib, tazyiq 7 o'tkazdim. Tili(m) bilan so'zlab 8 tazyiq o'tkazdim, ko'ngli(im)da o'ylab, gunoh qildim, 9 yomon ko'ngil bilan Tangri(lar) tangrisi 10 burxonning tanasidan qon chiqardim. 11 To'g'ri, chinakam no'mdan nafratlandim. 12 (Undan) tondim, to'g'ri ko'ngilli ruhoniylar 13 jamoatlari (orasida) janjal keltirib chiqardim. 14 Pok, aybsiz arxant⁹

⁵ bavag'ir (sanskrit) — koinotning oliy nuqtasi,

⁶ arvish — biron sutraning nomi bo'lishi mumkin; boshqa qadimgi turkiy yozma yodgorliklarda ham «arvish eligi» (bilimlar hukmdori) degan ibora bor.

⁷ uyg'urcha nashrida *bilmätim*.

⁸ uyg'urcha nashrida *oguli*.

⁹ arxant — nirvonga, xotirjamlikka erishish yo'lida oxirgi bosqichga yetishgan avliyo.

(va) dintarlarni¹⁰ o'ldirdim, 15 onamni, otamni yo'q qildirdim. 16 Mana shunday besh turli "qarshilashtirmoq" 17 degan gunoh (va) qilmishlarni 18 qildim. Tana bilan, uchta 19 til bilan, to'rtta ko'ngil bilan o'ttiz 20 xil ish-amallar bilan yo'llarini buzdim. 21 Bu yomon qilmishlarni 21 o'zim qilgan bo'lsam, boshqalarga

III. 5a (üçünç bış)

1 ayip qilturtum ärsär, qilu turmish— 2 larigh körüp iyin ögürtim säwintim ärsär, 3 qiltaçilar birlä bir köngüllük boltum 4 ärsär, qilmishlarin ymä tutup ög— 5 düm, alqadim ärsär, ädgü qutlugh yalanguç— 6 lar üzä yoq quruq yala urup, 7 mün qadagh sözlädim ärsär, azu 8 ymä tängin tirasuçin çighin sun— 9 in shing'in qawin kürin küriligin 10 tinlghlarigh ärtim äshüklätim ärsär, azu 11 yawizigh ädgü tip kögätdürüp, ädgük 12 (yawiz tip qutiqarturup äsükük) kirtü ärmäz, ük ärtür tip titim ärsär, 13 azuça ymä kkirliç tabçaligh yawiz 14 artaq ash içkülärig adinlarqa birdim 15 ärsär... inçip alti yol içintäki 16 ög qangqa qadash bolmish tinlghlarigh 17 örlättim ämgättim isig özlärin— 18 tin öngi adirtim ärsär, azu 19 wihar sängräm astupqa sanligh ädig 20 tawarigh, azu ymä törttin 21 singlarqi bursang quwraghlarqa sanligh 22 ädig tawarigh (azuça ymä yügäriüki kösünügmä bursang quwraghlarqa sanligh ädig tawarigh) quntum altum oghurladim.

Mazmuni:

1 (ham) aytib qildirdim: qilganlarini 2 ko'rib, keyin maqtadim, o'zim sevindim. 3 (Shunday) qiladiganlar bilan bir fikrda bo'ldim. 4 Qilgan ishlarini yana asos qilib olib, maqtadim, 5 duo qildim. Yaxshi, muqaddas odamlarga 6 yo'q (yerdagi) yolg'on, shubhalarni ushlab olib, 7 illatu gunohlarni to'nkadim, yoki 8 yana tengi, tarozusi, chig'i¹¹, suni¹², 9 shingi¹³, qivi¹⁴, kur kuriligi¹⁵ orqali 10 jonzotlarni yo'ldan urdim. Yoki 11 yomonni yaxshi deb maqtab, yaxshini 12 (yomon deb qo'llab-quvvatlab, u nuqsonlidir, u) haqiqiy emas, (u) shaytondir, dedim. 13 Yoki yana kir, yomon, yovuz 14 qabih yegulik-ichguliklarni boshqalarga berdim. 15 Shu tariqa olti yo'l ichidagi 16 ona, otaga qarindosh bo'lgan

¹⁰ dintar — moniylik jamoasiga mansub odam, moniylik oqimi jamoasi a'zosi.

¹¹ chig' — xitoycha uzunlik o'lchovi birligi bo'lib, taxminan 30 sm. ga to'g'ri keladi.

¹² sun (xitoycha) — 3,2 sm. ga to'g'ri keladi.

¹³ shing (xitoycha) — hajm o'lchovi birligi, taxminan 1. 035 litrga to'g'ri keladi.

¹⁴ qiv — o'lchov birligi bo'lishi mumkin.

¹⁵ kur kurligi — hajm o'lchovi birligi.

jonzotlarga 17 azob berdim, jonlaridan 18 ertaroq judo qildim. Yoki 10 sajdagoh va ibodatxona qurilishlariga tegishli (deb ko'plab) mol-mulkni, yoki yana to'rt 21 tarafdagi ruhoniy jamoatlariga tegishli 22 (ko'plab) mol-mulkni (yoki yana yuqoridagi istaklari bor ruhoniylar jamoatlariga tegishli mol-mulkni) o'g'irladim, olib ketdim, talon-taroj qildim.

5b

1 ärkimça tapimça ishlättim ärsär, 2 tngri tngri burxanning iduq nom— 3 lugh yrliqinça ä(v)rilmädim, yorimatim 4 ärsär, baqshilarning ulughlarning 5 körkimish busghunmish ötünçä ärikinçä 6 inçip ävrilmädim ärsär, (bu) yänä 7 burxan pratuikabut arxant bu üç 8 türlüç qutlughlarqa täggülük köni 9 nomta yoritaçilarigh körüp söküç sarsir 10 tutap üçüzläp köngüllärin qarinarin 11 irinturtum, borçinturtum, örlättim ämgät— 12 tim ärsär, özümtä yiglärig körüp 13 künilädim ärsär, özümtä yawizlarigh 14 körüp üçüzlädim asqançulatim ärsär, 15 nom bushita, tawar bushita azlantim 16 qiyirghaqlantim ärsär, biliksiz bilik— 17 kä örlütüp t(ä)rs tätrü körüm üzä 18 köngülüm köküzüm tätrilip ädgü törülär— 19 tä bishrunmatin ögrätinmätin. Amru 20 ayigh qilinçlarigh oq ashtim öklättim 21 ärsär, burxanlarning ulsuz tübsüz 22 ädgülärü üzä ülgü täng turup

Mazmuni:

1 O'z erkim bo'yicha, xohishim bo'yicha sarf qildim. 2 Tangri(lar) tangrisi burxonning muqaddas no'mli 3 yo'l-yo'rig'iga rioya qilmadim, (o'sha yo'l-yo'riqlar bo'yicha) yurmadim. 4 Ustozlarning, ulug'larning 5 ko'rsatmasi, nasihatlari, iltimosi, talabi bo'yicha 6 shu tariqa yurmadim. Yana 7 burxon, pratiyikabut, avliyo — bu uch 8 turli muqaddaslarga aloqador to'g'ri 9 no'mda yuradiganlarni ko'rgan(im)da, ularni so'kib, haqorat qilib, 10 azob berib, (ulardan) nafratlandim, ko'ngillarini, tanalarini 11 behalovat qildim, azobladim, ranjiddim. 12 O'zimdanda yaxshilarni ko'rganimda, 13 (ularga) hasad qildim. O'zimdanda yomonlarni 14 ko'rganimda, (ularni) kamsitdim, (ammo ularga) xushomad (ham) qildim. 15 No'm sadaqa qilishda 16 qizg'anchilik qildim. Nodonlikka yetishib, ters tasavvur bilan 18 ko'nglim, qalbim (ham) teskari bo'lib qoldi, yaxshi qonunlarni 19 o'rganmadim. Doimo 20 yomon qilmishlarnigina ko'paytirdim, oshirdim. 21 Burxonlarning cheksiz 22 yaxshiliklari(ning) hajmiga va o'lchoviga rioya qilib (turgan bo'lsam ham)

III. 6a (üçünç alti)

1 ayighladim tantim ärsär, nomugh nom ärmäz 2 tip tidim ärsär,

¹⁶ uyg'urcha nashrida *armaz yk* deb o'qilgan.

nom armazig'⁶ nom ol tip 3 kökättürtüm ärsär, muni munçulayu 4 töri bügä qilmish quradmish qop 5 türlüq suy iyinçü aghir ayigh 6 qilinçlarimni ämti bükünki bu 7 künitä qamagh ontin singarçi bügü 8 biliglig burxanlar çin kirtü arigh 9 süzük bilgä bilikläri üzä, çin 10 kirtü y(a)ruq yashuq közläri üzä, çin 11 kirtü tanuqlamaqlari uqmaqlari üzä 12 çin kirtü tüzülmäkkä tägmäkläri 13 üzä, alqughun birtäg bilü 14 yarliqazunlar. 15 Alqughun birtäg körü yrliqazunlar. 16 Amti m(ä)n kirtkünç köngüllük ärtmiş, 17 ög qanglarim Idaga toyin sundari 18 tarı tarim azghan çäçäk tarim 19 tolq nom ughushintaqi tinlgilar birlä 20 isig özümtin bärü umugh inagh tutup 21 ol qamagh burqanlar üsküntä bu qamagh 22 aghir ayigh qilinçlarimni ani barça qalisiz 23 ökünürm(ä)n, bilinürm(ä)n, açinurm(ä)n,

Mazmuni:

1 ularni haqoratladim, rad qildim. (Ularining) no'mi — no'm emas, 2 deb aytdim. No'm bo'lmagan (narsan)ni (bu) no'mdir, deb 3 maqtadim. Mana shunday 4 tartib bo'yicha qilmishlarni ko'paytirgan ko'p 5 turli gunoh, zulm, og'ir, yomon 6 qilmishlarimni endi bugungi 7 kunda jamiki o'ng tomondagi dono aql egalari — 8 burxonlar chinakam, pok, 9 (nihoyatda) toza dono bilimlari bilan, chinakam 10 yorug', nurli ko'zlari bilan, chinakam 11 guvohlik berganlari, tushunganlari bilan, 12 chinakam muvofiqlikka erishganlari 13 bilan, hammani birday bilib, 14 (hammaga) marhamat qilsinlar. 15 Hammani birday ko'rib, marhamat qilsinlar. 16 Endi men ishonchli ko'ngilni paydo qilgan 17 onam, otalarim (uchun), Idaga (uchun), ruhoni Sundari (uchun), 18 Tari tarim¹⁷, O'zg'an chechak tarim (uchun), 19 hamma no'm qavmidagi jonzotlar uchun 20 issiq jonimdan kechib, umid, ishonchni (mahkam) tutib, 21 o'sha hamma burxonlar oldida, ana shu hamma 22 og'ir qilmishlarimning hammasi (uchun) butunlay 23 pushaymon bo'lyapman, (gunohlarimni) tan olyapman, tashvishlanyapman.

6b

1 yadinurm(a)n yashurmazm(a)n baturmaz— 2 m(ä)n örtmäzm(ä)n kizlämäzmn. 3 Qilmayuq ayigh qilinçlarigh ikiläyü 4 taqi qilmazm(a)n. Qilmish ayigh qilinç— 5 larimin barçani ökünü bilinü 6 kisanti ötinü täginürm(a)n. Qayu 7 mäning üç yawlaq yollarta kämishtäçi 8 tamu prit yilqu azuninta asuri— 9 lar yirintä ulati säkiz türlüq 10 täginçsiz orunlarqa

¹⁷ tarim — xonlar naslidan bo'lgan ayollar va bolalar ismiga qo'shib aytiladigan unvon. Odatda ularga murojaat qilinganda, shu so'z aytilgan (qarang: Devonu lug'atit-turk, 1-jild, 376-bet).

iltäçi aghir 11 ayigh qilinçlarim ärsär, ular barça 12 qalisiz yumqi arisun, alqinzun, 13 tishit kshanti bolzunlar. 14 Kin käligmä ödlärtä yawlaq tüş— 15 in utlisin ashaghali tägimlig 16 bulayin. Qlti (näçök) öngrä ärtmiş öd— 17 täki alqu ulugh bodistwlarining burxan 18 qutinga qatighlanur ärkän, ökünüp 19 bilinip kshanti çamxuy qilinip suy 20 irinçü aghir ayigh qilinçlari nätäg 21 ariti alqinti tishit kshanti bolti— 22 lar ärsär. Ançulayu oq mäning ymä 23 ularning tak suy irinçü

Mazmuni:

1 (qilmishlarimni) batafsil aytib beryapman, yashirmayapman, saqlab o'tirmayapman, 2 berkitmayapman. 3 Qilmaydigan yomon qilmishlarni ikkinchi marta 4 qilmayman. Qilgan yomon qilmishlarimning 5 hammasi (uchun) tavba qilyapman, 6 iltijo qilyapman. Shunday qilib, 7 meni uchta yomon yo'llarga olib boruvchi — 8 do'zax, jin, hayvonot olamiga, iblislar 9 yurtiga, yana sakkiz xil 10 borib bo'lmaydigan joylarga olib boradigan og'ir, 11 yomon qilmishlarimdir. Ularining hammasi 12 butunlay, bitta (ham) qolmay yo'q bo'lsin, bartaraf bo'lsin, 13 (gunohlari uchun) butunlay tavba qilsinlar. 14 So'ngra kelajak zamonlarda yomon to'lov (va) 15 (yomon) mukofotdan foydalanish uchun keraksiz 16 bo'layin. (Shu) tariqa ilgari o'tgan zamondagi 17 jamiki ulug' bo'disatvlar burxon 18 baxt-saodatiga yetishgan ekan, (ular endi) pushaymon bo'lganlar, 19 anglab, tavba qilish marosimini o'tkazganlar, gunohu 20 yomonliklar, og'ir, yomon ishlari shu tariqa 21 kechirilgan, poklangan, (o'zlari) tavba qilganlar. 22 Shunday qilib, yana 23 ular kabi gunohu

III. 7a (üçünç yiti)

1 aghir ayigh qilinçlarim arizun alqin— 2 sun alqinzun tishit kshanti 3 bolsunlar. Qilu tügätmiş qilinç— 4 larim arizun alqinzun. Qilmaduq 5 ayigh qilinçlarigh ikiläyü taqi qil— 6 mazman. Qlti näçük kin 7 käligmä ödtäki alqu ulugh bodistw— 8 lar burxan qutinga qatighlantughlarinta 9 suy irinçü aghir ayigh qilinçlarin 10 kshanti çamxuy qilip, nätäg aritdi— 11 lar alqindurtilar ärsär. Ançulayu 12 mäning ymä suy irinçü aghir ayigh 13 qilinçlarim ularning tak arizun, 14 alqinzun, tishit kshanti bolzun— 15 lar. Qilu tügätmiş aghir ayigh qilinç — 16 larim arizun, alqinzun. Qilmaduq 17 aghir ayigh qilinçlarigh ikiläyü taqi 18 qilmazmn. Qlti näçük ämti bu 19 közünür ödtäki ondin singar 20 yirtinçilärtä ärkän alqu ulugh 21 bodistwlar burxan qutinga qatighlanip 22 suy irinçü aghir ayigh qilinçlarin

Mazmuni:

1 yomon qilmishlarim arisin, yo'q bo'lsin, 2 barham topsin, (gunohlarim uchun) tavba(m qabul) bo'lsin. (Oldin) qilingan qilmishlarim

4 kechirilsin. Qilmagan 5 yomon qilmishlarni ikkinchi marta yana qilmayman. 6 Shunday qilib, 7 kelajak zamondagi jamiki ulug' bo'disatvlar 8 burxon baxt-saodatiga yetishish uchun intilganda, 9 gunohu qilmishlari uchun 10 tavba qilish marosimini o'tkazsinlar, (ular) qanday qilib poklanib, 11 (gunohlarini) bartaraf qilgan bo'lsalar, shu tariqa 12 mening ham gunohu 13 qilmishlarim ularnikiga o'xshab arisin, 14 yo'q bo'lsin, (gunohlarim uchun) tavba(m qabul) bo'lsin. 15 Qilgan gunohu qilmishlarim 16 arisin, yo'q bo'lsin. Qilmagan 17 og'ir yomon qilmishlarni ikkinchi marta yana 18 qilmasman. Shu tariqa endi bu 19 hozirgi zamonda o'ng tarafdagi 20 olamlarda kuchli, jamiki ulug' 21 bo'disatvlar burxon baxt-saodatiga yetishishga intilib, 22 gunohu og'ir qilmishlaridan

7b

1 ökünüp, qaquinip, bilinip, uqunup, 2 ksanti çamxuy qilip nätäg aritdi 3 alqindurtilar ärsär. Ançulayu oq 4 mäning ymä suy irinçü aghir 5 ayigh qilinçlarim ularning tük ök 6 arizun, alqinzun, tishit kshanti 7 bolzunlar. Qilu tügätmiş aghir 8 ayigh qilinçlarim arizun, alqinzun. 9 Qilmaduq aghir ayigh qilinçlarigh iki- 10 läyü taqi qilmazm(a)n tip munçu- 11 layu sözläyü ökünü, qaquinu, bilinü, 12 uqunu, kshanti çamxuy qilsarlar. 13 Ötrü suy irinçü aghir ayigh qilinç — 14 lar ariyur alqinur. 15 Qawsikiya birük kim qayu tinlghlar 16 qayu qayu awant tiltagh oghrinta suy 17 aghir ayigh qilinçigh qilsarlar. 18 Ötrü ol tinlghlar ol ol qilmish ayigh 19 qilinçlarin äng mintin¹⁸ bir ksan 20 ödtä ymä kizlägülük yashurghuluq 21 ärmäz. Taqi nä ayitmish krgäk bir 22 kün bir tün ulati üküsh tälim

Mazmuni:

1 o'kinib, pushaymon bo'lganlar, (gunohlarini) anglab, uqib, 2 tavba qilish marosimini o'tkazib, shu tariqa poklanganlar, 3 (gunohlaridan) forig' bo'lganlar. Shu tariqa 4 mening ham gunohlarim og'ir, 5 yomon qilmishlarim ularniki kabi 6 arisin, (gunohlarim) bartaraf bo'lsin, tavba(m qabul) 7 bo'lsin. Oldin qilgan og'ir, 8 yomon qilmishlarim arisin, (gunohlarim) bartaraf bo'lsin. 9 Qilmagan og'ir, yomon qilmishlarni ikkinchi marta 10 yana qilmayman, deb shu tariqa 11 so'zlab, o'kinib, pushaymon bo'lib, (gunohlarini) anglab, 12 uqib, tavba qilish marosimini o'tkazsinlar. 13 Shundan keyin gunohlari, og'ir, yomon qilmishlar 14 ariydi, (gunohlari) bartaraf bo'lsin. 15 (Ey) Kavsikiya, agar qaysi jonzotlar 16 qaysi bir sabab vajidan 17 gunoh qilsalar, 18 so'ngra o'sha jonzotlar

¹⁸ uyg'urcha nashrida *angmintin*; bu so'z qadimgi turkiy tilda biron ma'noni anglatmaydi.

o'sha qilgan yomon 19 qilmishlarini chinakam bir lahzalik 20 zamonda yana yashira 21 olmas. Tag'in shuni aytish kerakki, bir 22 kecha-kunduzda yanada ko'p, bir talay,

III. 8a (üçünç säküz)

1 uzun ödlärtä kizläsär, yashursar, 2 qaçan birök ol tinlighlar ol antagh 3 aghir ayigh qilinçlarintin arimaq tälä- 4 sär, öz qilmish qilinçlaringa ärtinçü 5 uyatsar, aymansar, kin käligmä öd-6 tük ayigh yawuz tühsh birgüsingä 7 artughraq qorqsar, bälingläsär, ötrü 8 ol tin(i)ghlar qlti bashta tamtulmish 9 tüntä tutunmish küyar otugh öçürgäli 10 tawranurça, ol suy irinçü aghir 11 ayigh qilinçlarin açä yada ökünü 12 bilinü kshanti qilmish k(ä)rgäk. Ötrü ol 13 suy irinçü aghir ayigh qilinç(lari) ariyur, 14 alqinur. Taqi yämä kim qayu tin(i)ghlar 15 azun azunta öküş adligh tawar-16 ligh bay barimligh äwtä baraghta tugha-17 yin tip kösäsär, asu yämä äng ilkä 18 burxan qutinga yangirti köngül öri- 19 tip, maxayan nom içintä bishrunghali 20 ögrätinçäli saqinsar, ötrü ol tin(i)gh-21 lar yämä ök ökünmäk yalvarmaqligh 22 kshanti qilmaqligh arigh süzük saw

Mazmuni:

1 uzoq zamonlar (gunohlarini) yashirib yursa, 2 qachonki o'sha jonzotlar o'shanday 3 og'ir, yomon qilmishlari uchun nihoyatda 5 uyalsalar, kelajak zamonda (unga qilmishlari) 6 yomon, yovuz natija berajagidan 7 ko'proq qo'rqa, vahimaga tushsa, so'ngra 8 o'sha jonzotlar boshqa rad qilingan 9 tunda tutayotgan, kuyayotgan o'tni o'chirgani (borganday) 10 shoshilib, o'sha gunohli, og'ir, 11 yomon qilmishlarini ochiq-oydin (aytib), pushaymon bo'lib, 12 tushunib, tavba qilishi kerak. Keyin o'sha 13 gunohli, og'ir, yomon qilmish(lari) poklanadi, 14 yo'q bo'ladi. Yana kim qaysi (bir) jonzotlar, 15 olam(da) qayta tug'ilayotgan(im)da, ko'p mol-mulkli, 16 to'kin-sochin xonadonda tug'ilay, 17 deb orzu qilsa, yoki yana eng birinchi 18 burxon baxt-saodatiga qaytadan ko'ngil uyg'otib, 19 maxayana no'mi ichida xayolga cho'may, 20 ta'lim olay, deb o'ylassa, o'sha jonzotlar, 21 yana pushaymon bo'lish, iltijo qilish, 22 tavba qilish (bilan), toza, pok so'z

8b

1 üzä k(ä)ntü aghir ayigh qilinçligh kkir-2 larin tabçalarin yumush arutmish 3 kargäk. Azu yämä üstünkü yig 4 oghushta, tüztä bramanlar oghush-5 intä, bäglär oghushinta toghayin. Ulati, 6 yiti ärdinikä tügällik, Çakira-7 vart ilig qan bulayin tip kös-8 äsär, yämä ök ökünmäk yalvarmaqligh 9 ksanti qilmaqligh arigh süzük saw 10 üzä ayigh qilinçligh kkirin tabça-11 sin arilti yumish aritmish kargäk. 12 Azu yämä

Çaturmxarançing tngri 13 yirintä, Istrayastirish tngri yirintä, 14 Yam tngri yirintä, Tusit tngri 15 yirintä, Nirmanarati tngri yirintä, 16 Parinirmidawashawarti tngri yirintä 17 toghayin tip közäsärlär yämä ök 18 ökünmäk yalvarmaqligh ksanti qilmaq-19 ligh süzüük saw üzä yawlaq ayigh 20 qilinçligh kkirlärin tabçalarin 21 yumish aritmish kargäk. Azu yämä 22 Brahmaqayiq atligh Azrua quwraghi 23 tngri yirintä, Brahmapuniqit atligh

Mazmuni:

1 bilan o'zining og'ir, yomon qilmishli kirlarini, 2 iflosliklarini yuvib, tozalashi 3 kerak. Yoki yana nufuzli, yaxshi 4 qavmda asl braxmanlar qavmida, beklar qavmida tug'ilayin, yana 6 yetti xazinaga kam-ko'stsiz (erishay), 7 Chakiravart¹⁹ xon bo'layin, deb orzu 8 qilsa, yana pushaymon qilish, 9 iltijo qilish, tavba qilish (bilan), toza, pok 19 so'z bilan yomon qilmishli, kir, iflosligini 11 tozalab, yuvib poklanishi kerak. 12 Yoki yana Chturmaxaranch²⁰ tangri 13 yurtida, Istrayastrish²¹ tangri yurtida, 14 Yam²² tangri yurtida, Tusit²³ tangri 15 yurtida, Nirmanarati²⁴ tangri yurtida, 16 Parinirtidavashavati²⁵ tangri yurtida 17 tug'ilayin, deb orzu qilsa, yana 18 pushaymon qilish, iltijo qilish, tavba qilish 19 (bilan), pok so'z bilan yomon 20 qilmishlarini, kirlarini, iflosliklarini 21 yuvib, tozalashi kerak. Yoki yana 22 Braxmukagik²⁶ ismli Azrua jamoati 23 (va) tangri yurtida, Braxmapuchukit²⁷ ismli

III. 9a (üçünç toquz)

1 Azrua buyruqlari argülüg tngri yir- 2 intä, M(a)xabrahmi atligh ulugh Azrua 3 argüsü tngri yirintä, Baritap 4 atligh az yaruqlugh tngri

¹⁹ Chakrivart — bo'disatvlardan biri bo'lishi mumkin.

²⁰ Chturmaxaranch (sansk.) ikki so'zdan — *chatur* (to'rt) *maxaraja* (ulug' podshoh) so'zlaridan iborat.

²¹ Istrayastrish (sansk.) — "o'ttiz uch yer" degan ma'noni bildiradi. Buddaviylik aqidasi ko'ra, Sumer tog'i cho'qqisi markaz hisoblangani holda, uning to'rt tomonining har bir tarafida sakkiz olam bor, deb tushunilgan. Bu olamlar qo'shilganda, hammasi o'ttiz uch olam bo'ladi. "Istrayastrish tangri yeri" so'zi ana shu o'ttiz uch yurtni bildiradi.

²² Yam (sansk.) — orzu qilingan olti yurtning biri.

²³ Tusit (sansk.) — orzu qilingan yurtning biri.

²⁴ Nirmanarati (sansk.) — orzu qilingan yurtning biri.

²⁵ Parinirtidavashavati (sansk.) — orzu qilingan olti yurtning biri.

²⁶ Braxmigakuk (sansk.) — braxmi va hind dinining yaratuvchilaridan biri; braxmi va hind dinlarining uch asosli ilohlaridan biri.

²⁷ Braxmapuchukit (sansk.) — braxmi va hind dinining yaratuvchilaridan biri.

yirintä, 5 Abramanap atligh ölgüsüz yaruqlugh 6 tngri yirintä, Abaswar 7 atligh arigh yaruqlugh ünlüg tngri 8 yirintä, Baritaship atligh az arigh 9 tngri yirintä, Abramanasup atligh 10 ölgüsüz arigh tngri yirintä, Subakrs 11 atligh tolu arigh tngri yirintä, Anaba-12 rak atligh bulitsiz tngri yirintä, 13 Puniabarsap atligh buyan Toghma tngri 14 yirintä, Barxatbal atligh king 15 tüshlüg tngri yirintä, Abarx atligh 16 buzulmaqsiz tngri yirintä, Adap 17 atligh çulmaqsiz tngri yirintä, 18 Sidarsa atligh uz kürür tngri yir- 19 intä, Sidarsan atligh uz közünür 20 tngri yirintä, Against atligh 21 öng alqinçusi tngri yirintä, 22 tughayin tip közäsärlär, y(ä)mä ök

Mazmuni:

1Azrua buyruqchilari istiqomat qilishi uchun tayinlangan tangri yurtida, 2 Mxabraxmi²⁸ ismli ulug' Azrua 3 maskani (va) tangri yurtida, Baritap 4 ismli ozgina nuri (bor) tangri yurtida, 5 Abramanap ismli o'lmaydigan nur 6 tangri yurtida, Abasavar 7 ismli pok nurli, (pok) ovozi tangri 8 yurtida, Baritasup ismli uncha pok bo'lmagan 9 tangri yurtida, Abramanasup ismli 10 o'lmaydigan toza tangri yurtida, Anabarak 12 ismli bulutsiz tangri yurtida, 13 Pinabursap ismli himmatli To'g'ma tangri 14 yurtida, Barxatbal ismli keng, 15 mevaga (boy) tangri yurtida, Abarx ismli 16 aynimaydigan tangri yurtida, Adap 17 ismli bunuqson tangri yurtida, 18 Sidarsa ismli yaxshi ko'radigan tangri yurtida, 19 Sidarsan ismli sevimli ko'rinadigan 20 tangri yurtida, Aganist ismli 21 rang yo'qoladigan tangri yurtida 22 tug'ilayin, deb orzu qilsalar, yana 9b

1 ökünmäk yalvarmaqligh kshanti qil — 2 maq süzüük arigh suw²⁹ üzä alqu 3 ayigh qilinçligh kkirlärin tabçalarin 4 ariti yumish aritmish kargäk. Asu 5 yämä Soridpan qutin, Sakardagham qut- 6 in, Anagham qutin, Arxant qutin, 7 Pratyikabut qutin bulayin, tip köz- 8 äsärälär, ilati üzlünçü orunqa 9 tägip tügäl bilgä bilikkä, 10 arigh süzüük bilgä bilikkä, saqinghu- 11 luqsiz sözlägülüksüz bilgä bilikkä, 12 täbränçsiz bilgä bilikkä, köni 13 tüz toymaq bilgä bilikkä tägäyin 14 tip kösäsärlär, y(ä)mä ök ökünmäk 15 yalvarmaqligh kshanti qilmaqligh arigh 16 silüg suw üzä ayigh yawlaq qilinç-17 ligh kkirlärin tabçalarin artugh 18 ariti yumish aritmish kargäk. Nä 19 üçün tip tisär, 20 Qawsiqiya alqu nomlar barça til- 21 taghtin ötkürü togharlar, tiltagh- 22 tin ötkürü oçärlär, anin m(a)n 23 kirtütin kalmish öngi öngi blgülärin

²⁸ Mxabraxmi (sansk.) — ikki qismdan — maha (katta, ulug') va brahma (xudo) tashkil topgan bo'lib, "ulug' xudo" ma'nosini bildiradi.

²⁹ uyg'urcha nashrida saw (so'z).

Mazmuni:

1 pushaymon qilish, iltijo qilish, tavba qilish 2 (bilan), toza, pok suv hamma 3 yomon qilmishini, kir, iflosligini 4 tozalab, yuvib poklanishi kerak. Yoki 5 yana So'ridpan baxt-saodatini, Skardagam baxt- 6 saodatini, Anagam baxt-saodatini, arxant baxt-saodatini, 7 pratiykabut baxt-saodatini topayin, deb orzu 8 qilsalar, shu tariqa oxirgi o'ringa 9 yetib, mukammal dono bilimga, 10 toza, pok dono bilimga, mushohada qilib 11 bilib bo'lmaydigan, so'zlab bilib bo'lmaydigan dono bilimga, 12 tirishib bilib bo'lmaydigan dono bilimga, to'g'ri 13 mukammal dono bilimga erishay, 14 deb orzu qilsalar, pushaymon qilish, 15 tavba qilish (bilan) toza, 16 pok suv bilan yomon qilmishli 17 kirini, iflosligini yanada 18 tozalab, yuvib poklanishi kerak. Nima uchun 19 deb so'rasa, 20 (ey) Kavsikiya, hamma no'mlar turli asosdan 21 o'tkazilib paydo bo'ladi, (turli) sababdan 22 o'tkazilib barham topadi. Shuning uchun men 23 haqiqatdan kelgan boshqa-boshqa alomatlarining

III. 10a (üçünç on)

1 tutmaqiğ,³⁰ öngi öngi blgülärin 2 öçmäkiğ yarliqayurman. Nä 3 üçün tıp tısär, tiltaghlari öngi 4 öngi üçün, Kawsikiya, bürük 5 ärtmiş ödkir nomlar tiltaghlari küçintä 6 öçsär alqinsar, ayigh qilinçliğ 7 kkir tabça idi ymä qilmasar, ötrü 8 toghdaçi nomlar inçip bu közünür 9 öddä toghmaqin toghqali umazlar. 10 Közünür ödtä toghqali umaghuçi 11 ärsär, ötrü kin käligmä ötdäki 12 tüş birtäçi adartmaqi ymä ikiläyü 13 taçi turu umaz. Nä üçün turu umaz tıp 14 tısär, alqu itiglig nomlar tözi 15 yoq quruq üçün, kirtütin kälmiş 16 mänsiz kishisiz tinlighsiz yashaghlisiz 17 üzä yarliqançuçi blgü tözlüg nom— 18 larta töz üzä tutsar, toghmaqı 19 öçmäkiğ³¹ yoq üçün. Yänä toghdaçi 20 nomlar ymä yoq quruq tözlüg üçün, 21 aning ökünmäk, yalbarmaqligh kshanti 22 qilmaqligh arighta arigh süzüğ suw 23 üzä yumaqtin aridinmaqin ötrü

Mazmuni:

1 mazmun-mohiyatini, har xil alomatlarining 2 yo'qolib ketmasligini iltijo qilaman. Nima uchun 3 deb so'rasalar, sabablari har 4 xil (bo'lgani) uchundir. (Ey) Kavsikiya, agar 5 o'tgan zamondagi no'mlar sababi kuchidan 6 o'chib ketsa, yo'qolsa, yomon qilmishli, 7 kir, iflos (ishlarni) aslo qilmasa, so'ngra 8 paydo bo'ladigan no'mlar bu hozirgi 9 zamonda tug'ilmoq bilan tug'ila olmaydilar. 10 Hozirgi zamonda (qayta) tug'ilgani

³⁰ uyg'urcha nashrida — tutmaqin.

³¹ uyg'urcha nashrida — öçmäkar.

qodir bo'lmasa, keyin kelajak zamonda 12 foyda beradigan (va) zarar keltiradigan — bu ikkalasi 13 yana (birga) tura olmaydi. Nima uchun birga tura olmaydi, deb 14 so'rasalar, jamiki faoliyatdagi no'mlarning hammasi 15 yo'q, behuda (bo'lgani) uchundir. Haqiqatdan paydo bo'lgan 16 “Mensiz”, insonsiz, jonzotsiz, behayotlik 17 bilan, shafqatli alomat, asosi bor no'mlar 18 mohiyati bilan

10b

1 kin käligmä ödlärtä ikiläyü 2 täbrätkäli toghurghali umaz. Yänä 3 ymä Kawsikiya alqu nomlar barça 4 töz nomqa tayaqligh titir. Ol tinligh 5 tayaq boltaçi töz nom yänä sözlägülük— 6 süz titir. Nä üçün sözlägülük— 7 süz titir tıp tısär, alqu blgü— 8 lärtin ärtmiş käçmiş kätmish üçün, 9 aning antagh titir. Kawsikiya bürük 10 kim qayu tüzünlär oghli, tüzün— 11 lar qizi bu muntagh tütrüm täring yürüg— 12 lük çinshu tigmä ärtükdäg nom töz — 13 intä kirip... aghir ayagh qop süzüğ 14 kirtkünç köngül öritip, nom tözin toyunu, 15 igit yanglugh saqinçlarigh öçürü, 16 kshanti qilsar, antagh suy trinçü 17 aghir ayigh qilinç yoq öçmägülük ari— 18 maghuluq (muni munçulayu) bilinu uqunu kshanti 19 qilsar, bu titir yoq tözlüg nomlarda 20 bar tözlüg nom bütmäki. Aning bu 21 yürügü tutup, munçulayu ulugh ashigh— 22 in körüp, ökünmäk yalbarmaq kshanti 23 qilmaq üzä anin aghir ayigh qilinç—

Mazmuni:

1 kelajak zamonlarda ikkinchi marta 2 olg'a yurgani, paydo bo'lgani qodir bo'lmas. Yana 3 (ey) Kavsikiya, jamiki no'mlar barcha 4 asos no'mga tayanadigandir, deyiladi. O'sha jonzotga 5 tayanch bo'ladigan asos no'm yana so'zlab bo'lmaydigandir, 6 deyiladi. Nima uchun so'zlab 7 bo'lmaydigan deyiladi, deb aytsa, jamiki alomatlarini 8 (chetlab) o'tgani, ko'chib o'tgani, ketgani uchun, 9 u shunday deyiladi. (Ey) Kavsikiya, agar 10 kim qaysi aslzodalar o'g'li, aslzodalar 11 qizi bu singari mazmunli, teran ma'noli, 12 ajoyib, har bir o'tib ketadigan odamday, no'm mohiyatiga 13 kirsar, nihoyatda hurmatli, g'oyat pok 14 ishonchli ko'ngil qo'zg'atsa, no'm mohiyati bilan to'yib, 15 yolg'on, yanglish o'y-fikrlarni (o'zidan) quvsa, 16 tavba qilsa, shunday gunohu 17 og'ir, yomon qilmishlarning yo'qolmaydigani, arimaydigani 18 (bo'lmas. Buni shu tariqa) bilib, uqib olib, tavba 19 qilsa, bunday aytiladigan asosi yo'q no'mlardan 20 asosi bor no'm paydo bo'ladi. Uning bu 21 talqiniga rioya qilib, shu tariqa katta foydasini 22 ko'rib, pushaymon qilish bilan, iltijo qilish, tavba 13 qilish bilan uning og'ir, yomon qilmishli

III. 11a (üçünç bir ygirmä)

1 ligh kkir tabçalarin birtäm öçür— 2 mäkin, ari(t)maqin yarliqayurmn.

3 Yänä ymä qayu tinlighlar birök tört 4 türlüg nomlarqa tügällig ärsär, 5 ötrü ol tinlighlar suy ayigh qilinç— 6 ligh kkir tabçalarig birtäm 7 aritghali uyurlar. Qayular ol 8 tört tip tısär inça qiti äng il— 9 ki, köni öngärü köngül turghurmaqtin 10 köni öggä tükällig ärsär, ikinti, tüt— 11 rüm täring yörüglük nom tözintä ayigh—12 lamaqsiz çulwusuz ärsär, üçünç, yangi 13 boshghutlugh bodistwlar üzä ymä 14 tügäl bilgä biliklig ol tip ayan— 15 çang köngül öritmiş ärsär, törtünç, 16 alqu tinligh(lar) oghlaninga ädgü saqinç 17 saqinsar. Bu tütir tört türlüg 18 nomlar ayigh qilinçligh kkir tabça—19 larigh birtäm öçürtäçi aritdaçi. 20 Ötrü tngri tngri si burqan bu 21 yörügü taqi blgülük <oqitu>³² yrliqaghali 22 shlok üzä ikiläyü inça tip 23 yrliqadi: bir uçlugh köngülün üç

Mazmuni:

1 kir, iflosliklarini tamomila o'chirishni, 2 tozalashni iltijo qilaman. 3 Yana qaysi bir jonzotlar to'rt 4 turli no'mlarga (nisbatan) komil bo'lsalar, 5 keyin o'sha jonzotlar gunohli, yomon qilmishli, 6 kir, iflosliklarini butunlay 7 toza qilgani qodir bo'ladilar. "Qaysilar o'sha 8 to'rt (turli no'm)?" deb so'rasalar, (ular) quyidagilardir: eng birinchisi, 9 to'g'ri, ishonchli ko'ngil uyg'otish bilan 10 to'g'ri idrokli, komil bo'lsa, ikkinchidan, asosli 11 (va) chuqur talqinli no'm asosida 12 haqoratsiz, g'iybatsiz bo'lsa, uchinchidan, yangi 13 shogird bo'disatvlarga yana 14 mukammal dono bilimli (jonzot) udir, deb hurmatli 15 his-tuyg'u namoyon qilgan bo'lsa, to'rtinchidan, 16 jamiki jonzot bolalariga yaxshi niyat 17 qilsa. Mana shu to'rt turli 18 no'm yomon qilmishli kir, iflosliklardan 19 butunlay xalos qiladi, aritadi". 20 Keyin Tangri(lar) tangrisi burxon bu talqinni, yana alomatni <o'qitib> marhamat qilish uchun 22 oyat vositasida ikkinchi marta shunday deb 23 gapirdi: "Bir maqsad, (bir) ko'ngil bilan uch

11b

1 ärdinç köyü köshätü tutsar, tiring 2 nomlarta arighlamaqsiz çulwusuz 3 bolsar, tügäl bilgä biliklig <tip> ayan— 4 çang köngül turqursar, ädgü saqinç 5 saqinsar, ariyur ayigh qilinç adartmaq—6 i. Taqi ymä Qawsikiya tört 7 türlüg ayigh qilinçlar ol alp tariq— 8 ghuluq kitgülük qayular ol tört 9 tip tısär, inça qiti äng ilki 10 bodistwlar yighinmaqinta ärtinçü 11 aghir ayigh qilinçigh qilmish ärsär, 12 ikinti, tayshing nomlarta til sal— 13 mish çulwu sözlämish ärsär, üçünç, 14 kntününg ädgü yiltizin birtäm 15 üzmish käsmish ärsär, törtünç, 16 yirtinçükä artughraq ifinmiş

³² Turkiya nashrida shu so'z kiritilgan.

yap— 17 shinmish köngüllük ärsär. Bu tört 18 türlüg <ajigh> qilinçlar alp tariqghu— 19 luq tütirlär. Bu tört türlüg 20 alp tariqghuluq ayigh qilinçlarning 21 yüründägi yänä tört türlüg yig 22 üsdünkü ögrätiglär tütir. Ol 23 ögrätiglärtä ögrätinsär bu ayigh

Mazmuni:

1 xazinani saqlab, (mahkam) ushlasa, teran 2 no'mlarni haqorat qilmaydigan, g'iybat qilmaydigan 3 bo'lsa, mukammal dono bilim shudir, <deb> hurmatli 4 ko'ngil paydo qilsa, yaxshi niyat 5 qilsa, (o'zi) pok bo'ladi, bartaraf bo'ladi 6, yomon qilmishlarni o'sha kuch(dan) 7 mahrum qiladigan (bo'lsa), 8 (kuchni) ketkizadigan (gunohlardan) qaysilari o'sha to'rttasi?" deb 9 so'rasalar, (bular) quyidagilardir: eng birinchisi, 10 bo'disatvlar to'pida (kimdir) haddan tashqari 11 og'ir (yomon) qilmish qiladigan bo'lsa, 12 ikkinchidan, maxayana no'mlaridan shubhalanib, 13 bo'hton qilib, g'iybat so'zlaydigan bo'lsa, uchinchidan, 14 o'zining yaxshi ildizini butunlay 15 uzib, kesib tashlagan bo'lsa, to'rtinchidan, 16 dunyoga ortiq bog'langan, yopishib olgan 17 his-tuyg'ulari bilan bo'lsa. Bu to'rt 18 turli <yomon> qilmishlarni kuch(dan) mahrum qiladigandir, 19 deydilar. Bu to'rt turli 20 kuch(dan) qoldiradigan yomon qilmishlarning 21 davosi yana to'rt turli a'lo, 22 yuqori (darajadagi) ta'limotdir, deyiladi. O'sha 23 ta'limotlardan (o'zi) o'rgansa, bunday yomon

III. 12a (üçünç iki ygirmü)

1 qilinçlar tariqar, kitär. Qayu— 2 lar ol tört türlüg yig bashdinç 3 ögrütiglär tip tısär, inça qiti 4 äng ilki ondin singarqi burqan— 5 larqa ögin köngülün yaqin tutup, 6 qilmish ayigh qilinçlarin yashurma— 7 tin buturmatin açä yada söz — 8 lämäk. İkinti alqu bish azun 9 tinlighlar üçün ol oq burxanlarigh 10 nom nomlayu yrliqaghuqa ödügçü 11 bolmaq. Üçünç qamagh tinlighlarning 12 qilmish ädgülärinçä iyin ögirmäk. 13 Törtünç kntü ök qilmish buyan 14 ädgü qilinçlarin barçani üzäliksiz 15 üstünkü yig köni tüz turmaq burxan 16 qutinga äwürmäk. Bu ärür tört 17 türlüg yig bashdinç ögrätig— 18 lar tip yrliqadi. Anta ötrü tngri 19 xani Xormuzta tngri tngri(lar) tngri — 20 si burxanqa inça tip ötüg 21 ötündi: "Ati kötrülmish ayaghqa 22 tägimlik tngrim, inçip bu yirtinçü

Mazmuni:

1 qilmishlar tarqalib ketadi. "Qaysilar 2 o'sha to'rt turli yaxshi, eng a'lo 3 ta'limotlar?" deb so'rasa, (bular) quyidagilardir: 4 eng birinchisi, o'ng tarafdagi burxonlarga yaqin turib, 5 idrokini, his-tuyg'ularini 6 qilgan yomon qilmishlarini yashirmasdan, 7 berkitmasdan ochiq-oshkora so'zlamak. 8 Ikkinchisi, hamma besh olamning 9 jonzotlari uchun o'sha

burxonlarga 10 no'mni va'z qildirib, iltijo qilishga vositachi 11 bo'lmoq. Uchinchisi, hamma jonzotlarning 12 qilgan yaxshiliklariga muvofiq ravishda xursand bo'lmoq. 13 To'rtinchisi, o'zininggina qilgan xayrli, 14 yaxshi ishlari bilan hammani abadiy, 15 yuqori, yaxshi, to'g'ri, haqiqiy burxon 16 baxt-saodatiga yo'naltirmoqdir. Mana shular to'rt 17 turli yaxshi ta'limotlardir" 18 deb javob berdi. Shundan keyin tangri 19 xoni Xo'rmuzta tangri tangri(lar) tangrisi 20 burxonga shunday deb iltimos 21 qildi: "(Ey) nomi ulug'langan, hurmatga 22 sazovor tangrim! Shunday qilib, bu olamdagi

12b

I tiki tinlignlarta bar antagh tuzunlar 2 iduq tayshing nomtaqi yarliqqa 3 yoritaqilar. Bar yma antagh tinligh— 4 lar iduq tayshing nomtaqi yarliqqa 5 yorimataqilar. Nacukin yana tngim 6 ol antagh iki ongi yorigha 7 yoridaqi tuzunlar oghli, tuzunlar 8 qizi bu qamagh tinlignlarning qilmish 9 buyan adgu qilinqlariga iyin ogir— 10 kali boltuqar. Yana tngri tngrisi 11 burxan incha tip yarliqadi: 12 "Qawsikiya kim qayu tinlignlar ap 13 iduq tayshing nomtaqi yorigha yorighali 14 udaqi bolsunlar, ap yma iduq 15 tayshing nomtaqi yorigha yorighali 16 umadaqi bolsun, umasarlar yma 17 inqip ol tuzunlar oghli, tuz— 18 unlar qizi tunla kuntuz alti 19 odda birtin singar ong angnin— 20 larintaqi tonlarin³³ acinip, ong tuz— 21 larin cokadip, ayalarin qawshurup 22 aghir ayagh qop suzug kirtkun 23 kongulin bir uclugh ogin kongulin

Mazmuni:

I jonzotlar (orasi)da borki shunday aslzodalar, 2 (ular) muqaddas maxayana no'midagi yo'l-yo'riq bo'yicha 3 yuradiganlardir. Borki yana shunday jonzotlar, 4 (ular) muqaddas maxayana no'midagi yo'l — yo'riq bo'yicha 5 yurmaydiganlardir. Qanday qilib yana, (ey) tangrim, 6 shu singari ikkita boshqa (-boshqa) yo'l-yo'riq bo'yicha 7 yuradigan aslzodalar o'g'li, aslzodalar 8 qizi bu jamiki jonzotlar qilgan 9 himmatli, ezgu ishlariga loyiq (ravishda) sevinishga 10 sazovor bo'ladilar?" Yana tangri(lar) tangrisi 11 burxon shunday deb aytdi: "12 (Ey) Kavsikiya, qaysi bir jonzotlar xoh 13 muqaddas maxayana no'midagi yo'l-yo'riq bo'yicha yurishga 14 qodir bo'lsinlar, xoh yana muqaddas 15 maxayana no'midagi yo'l-yo'riq bo'yicha yurishga 16 qodir bo'lmasin(lar), qodir bo'lganlari ham 17 shu tariqa o'sha aslzodalar o'g'li, aslzodalar 18 qizi kechayu kunduz olti 19 zamonda janub tomonga o'ng yelkalaridagi 20 to'nlarini ochib, o'ng tizzalari 21 bilan cho'kkalab, kaftlarini (bir-biriga)

³³ uyg'urcha nashrida aonlar deb xato yozilgan.

qovushtirib, 22 ko'p hurmat-ehtirom (bilan) g'oyat pok sodiq 23 ko'ngil bilan, bir maqsad, idrok va his-tuyg'ular bilan

III. 13a (uchin uch yigirmi)

I ondin singar yirtinudaki tinligh-2 larning qilmish buyan adgu qilinqlariga, adguluk awrishlarininga iyin 4 ogirsar sawinsar, otru ol tuzun— 5 lar oghli, tuzunlar kizi ulgu— 6 lançsiz tanglançsiz buyan adgu 7 qilinçigh alirlar. Anta yana ol 8 tuzunlar oghli, tuzunlar qizi 9 incha tip tirmish krgak. 10 Qlti bu ontin singarqi yirtinçu— 11 daki qamagh tinligh oghlanining yugaru 12 bu kozunur otda qilu turur naca 13 buyan adgu qilinqlari adgu awirshlari 14 arsar, incha qlti bushi birmak 15 çaghshapt koshatmak bulga biliktä 16 ogratimaktä ulati. Amti m(ä)n ularning 17 ol antagh buyan adgu qilinqlariga 18 adguluk awrishlarininga artughraç iyin 19 ogirürmn sawinürmn. Bu maning 20 iyin ogirmaktin turmish buyan 21 adgu qilinqlarim kucinta uzaliksiz 22 üstunki yig tuz tuymaq 23 atlg burxan qutiligh ulugh tushka

Mazmuni:

I o'ng tomondagi olamlarning jonzotlari 2 qilgan himmatli, ezgu ishlariga, 3 ezgu sa'y-harakatlariga muvofiq 4 xursand bo'lib, sevinisa, keyin o'sha aslzodalar 5 o'g'li, aslzodalar qizi hisobsiz, 6 tengi yo'q himmatli, ezgu 7 ishlarini qiladi. Unda yana u 8 aslzodalar o'g'li, aslzodalar qizi 9 shunday deb aytishi kerak: 10 "Shu tariqa bu o'ng tarafdagi olamda 11 hamma jonzot bolasining shu paytdagi, 12 bu hozirgi zamonda qilib turgan qancha 13 himmatli, ezgu ishlari, ezgu sa'y — harakatlari 14 shunday qilib sadaqa bermoq, 15 amr(larga) rioya qilmoq, dono bilim bilan 16 mashq qilmoq va boshqalardir. Shunda men ularning 17 shunday himmatli, ezgu ishlariga, 18 ezgu sa'y-harakatlariga ko'p 19 xursand bo'laman, sevinaman. Bu mening 20 o'z shod-xurramligimdan kelib chiqqan himmatli, ezgu ishlarim kuch-qudratidan abadiy, 22 yuqori, yaxshi, himmatli, to'g'ri idrok 23 degan burxon baxt-saodatiga ega ulug' to'lovga,

13b

I utliqa tagdaci bulayin. Qlti 2 bu kozunur otdaki qamagh tinlignlar— 3 ning qilmish buyan adgu qilinqlariga 4 adguluk awrishlarininga natag iyin 5 ogirür arsar, m(ä)n ançulayu yma 6 ongra artmish otdaki tinlign-7 larning qilu tugatmish buyanlariga, 8 kin kaligma otdaki tinlignlar— 9 ning qilghuluq buyanlariga, alquqa 10 barça birtak iyin ogirürmn, 11 sawinürmn. Yana ikinti oghur— 12 in bu oq kozunur otdaki ondin 13 singar yirtinçutä arigmä qamagh 14 bodistwlarining naca buyan adgu 15 qilinqlari, atguluk ishlari arsar, 16 incha qlti ang ilki burxan qut— 17 inga

yangirdi köngül örilmäk, 18 yuz kälplärig ärtürüp, aning 19 içintä qilghuluq ulugh buyanlarigh 20 bütürmäk, toghmaqsiz nom taplaghin 21 bulmaq, äwrilünçsiz törügä tägmäk, 22 bir toghumlugh ikinti orunta 23 olurmaqta ulati ämti m(ä)n ol

Mazmuni:

1 mukofotga yetishadigan bo'layin. Xuddi 2 shu hozirgi zamondagi jamiki jonzotlar 3 qilgan ezgu ishlariga, 4 yaxshi xulq-atvorlariga qanchalar zavq-shavq bilan 5 xursand bo'lsa, men shu tariqa yana 6 oldin o'tgan zamondagi jonzotlarning 7 qilgan ezgu ishlariga, 8 keyin kelajak zamondagi jonzotlarning 9 qiladigan ezgu ishlariga — hammasi uchun 10 birday zavq-shavq bilan shod bo'laman, 11 sevinaman, yana ikkinchi zamonda — 12 kelajak zamonda o'nta 13 tomondagi olamda turuvchi jamiki 14 bo'disatvlarning qanchalar ezgu ishlari, 15 yaxshi ishlari bo'lsa (ular uchun sevinaman), 16 xuddi shu kabi eng birinchi burxon baxt-saodatiga 17 yana istak paydo qilmoq, 18 ne-ne zamonlarni o'tkazib, shu 19 orada qiladigan ezgu ishlarni 20 bajo aylamak, ibtidosiz no'm maqtoviga 21 erishmoq, sobit qonun-qoidaga yetishmoq(dan), 22 bir tug'ilishdan, ikkinchi o'rinda 23 o'tirishdan (sevinaman). Yana endi men o'sha

III. 14a (üçünç tört yg'irmä)

1 qamagh bodistwlarining ol antagh ädgu— 2 lüg ishläringä barça yiligtin 3 söngüktin bärükü qop süzük 4 kirtkünç köngülüm üzä aghir aya— 5 maqin artuqraq iyin ögürürmn, 6 säwinürmn. Qlti bu kösünür öt— 7 daki bodistwlarining qilu turur buyan 8 ädgu qilinçlariga, ädgülüg ishläringä 9 nätäg iyin ögürür ärsärmn, 10 ançulayu ymä öngrä ärtmiş öt— 11 daki bodistwlarining qilu tükätmiş 12 buyanlariga, kün käligmä ödtäki 13 bodistwlarining qilghuluq buyanlariga 14 alquqa barça birtäk iyin 15 ögürürmn, säwinürmn, ögärmn, 16 alqayürmn. Yana ymä üçünç oghur— 17 in mn bu oq köshünür ödtäki on— 18 tin singarqi yirtinçütä 19 ärigmä qayu näçä köni tüz toyugh— 20 li iduq burxanlar ärsärlär, kim ol 21 qamagh burxanlar üzäliksiz üz— 22 dünkü yig köni tüz tuymaqigh 23 tuyup, alp bulghuluq burxan qutin bulup

Mazmuni:

1 jamiki bo'disatvlarning o'shanday yaxshi 2 ishlari uchun jamiki miyadan, 3 suyakdan chiqqan butunlay pok, 4 ishonchga to'la ko'nglim bilan, chuqur hurmat 5 bilan, ko'p zavq-shavq bilan shod bo'laman, 6 sevinaman. Xuddi bu hozirgi zamondagi 7 bo'disatvlarning qilayotgan ezgu 8 ishlariga, yaxshi ishlariga 9 qanchalar zavq-shavq bilan xursand bo'lsam, 10 shu tariqa yana oldin o'tgan zamondagi 11 bo'disatvlarning

bajarib tamomlagan 12 ezgu ishlariga, keyin kelajak zamondagi 13 bo'disatvlarning qiladigan ezgu ishlariga— 14 hamma-hammasiga birday zavq-shavq bilan 15 shod bo'laman, sevinaman, xursand bo'laman, 16 duo qilaman. Yana uchinchi paytda 17 men bu hozirgi zamondagi o'nta 18 tomondagi olamda 19 turuvchi qanchalik to'g'ri, chinakam his qilgan, 20 muqaddas burxonlar bo'lsalar, o'sha 21 jamiki burxonlar tuganmas, eng 22 yaxshi, to'g'ri tuymaqni 23 his qilib, qiyinchilik (bilan) erishiladigan burxon baxt-saodatiga erishib,

14b

1 imirigmä qamagh tinlgh oghlani üçün 2 üzäliksiz nom tilgän äwirüp, tidigh— 3 siz nom bushi birüp nomlugh köwrüküg 4 toqip, nomlugh labayigh ürüp, nomlugh 5 tughugh örü tikip, nomlugh yaghmur 6 yaghidip, bish azun tinlgh oghlanlarin 7 süzük kirtkünç köngül örütüp, 8 nom bulunçinga tägürüp, alqinmaqsiz 9 tügämäksiz inçkü mängi üzä tutu— 10 rup, qlti budistwlarining pratyikabut— 11 larning arxantlarning ädgülüg 12 töz yiltzläringä tükällig qilu 13 yrliqamaqligh qayu iduq ishlär ärsär, 14 amti mn ol qamagh burxanlarning 15 ol antagh iduq ishlariga qop süz— 16 ük kirtkünç köngülün artughraq iyin 17 ögürürmn, säwinürmn. Ögä 18 alqayu, tägnümn. Qlti bu kösünür 19 ödtäki ondin singarqi qamagh 20 burxanlarning iduq ish kütüglär— 21 ingä³⁴ nätäg iyin ögürür ärsär, 22 m(ä)n ançulayu oq ymä öngrä ärtmiş 23 ödtäki ondin singarqi qamagh

Mazmuni:

1 atrofda jamiki jonzot bolasi uchun 2 tuganmas no'm g'ildirakni aylantiradilar, chek-chegarasiz 3 no'm sadaqasi berib, no'mli do'mbirani 4 urib, no'mli karnayni chaladilar, no'mli 5 tug'ni yuqori tikib, no'mli yomg'ir 6 yog'diradilar, besh olamning jonzot(lari) bolalarida 7 pok, toza ko'ngil qo'zg'atadilar, 8 no'm istagiga yetishib, abadiy, 9 tuganmas, xotirjam shodlikni saqlaydilar, 10 shu tariqa bo'disatvlarning, pratyikabutlarning, 11 avliyolarning yaxshi, 12 to'g'ri mohiyatlarini komil qilib, 13 marhamat qiladilar, qanday muqaddas ishlari bo'lsa, 14 endi men o'sha jamiki burxonlarning 15 o'shanday muqaddas ishlari uchun tamomila pok, 16 ishonchli ko'ngil bilan, ko'p zavq — shavq bilan 17 shod bo'laman, sevinaman, maqtab, 18 (ularga) marhamat qilaman. Shu tariqa hozirgi 19 zamonda o'nta tomondagi hamma 20 burxonlarning muqaddas ish-amallari uchun 21 qanchalar zavqlanib shod bo'lsa, 22 men (ham) shu tariqa oldin o'tgan 23 zamondagi o'nta tomonda hamma

³⁴ uyg'urcha nashrida kütüglärinçä

III. 15a (üçünç bish yğirmī)

1 burxanlarning qilu tūgātmiş iduq 2 işläringä, kīn kälīgma ötdäki 3 ondin singlarqi qamagh burxanlar— 4 ning ymä alquqa barça bir— 5 tāk iyin ögürürmn, säwīnürmn. 6 Ögä alqayu tägīnürmn tīp 7 munçulayu yangin bu muntagh sözläyü 8 iyin ögürmiş krgäk. 9 Anta ötrü ol tüzünlär oghli, 10 tüzünlär qizi ärtīgü ulugh 11 bädük buyanligh yükmäkig³⁵ buyan— 12 ligh tirkīnig tözi tükäti qilmish 13 qazghannish bolurlar. Nä üçün 14 tīp tīsär, a Qawsīqiya, inça 15 qlti Gang uguzdaki qum³⁶ sanīnça 16 üç ming ulugh ming yirtīnçülär 17 bolsarlar, ol ança yirtīnçü— 18 däkī tinlghlar barça arxant qutin 19 bulip, aqighsiz ädgü³⁷ törügä tägmish 20 bulsarlar, anta yana kīm ärsär 21 bir tüzünlär oghli, tüzünlär 22 qizi ol ança tänglīg sansiz saqish— 23 siz arigh turuq arxantlar quwraghinga

Mazmuni:

1 burxonlarning bajargan muqaddas 2 ishlari uchun, keyin kelajak zamondagi 3 o'nta tomondagi hamma burxonlarning 4 hammasi uchun birday 5 zavqlanib shod bo'laman, sevinaman, 6 maqtab, (ularga) yetishaman, deb 7 shu tariqa, shu tarzda, so'zlab 8 zavqlanib xursand bo'lish kerak. 9 Shundan keyin o'sha aslzodalar o'g'li, 10 aslzodalar qizi juda ulug', 11 g'oyat saodatli "hodisa"ni, saodatli 12 yig'inni to'liq amalga oshirgan bo'ladilar, 13 (ularga) erishadigan bo'ladilar. Nima uchun 14 deb so'rasalar, ey Kavsikiya, (sababi) quyidagichadir: 15 Gang daryosidagi qum miqdoricha, 16 uch ming, necha-necha ming olamlar 17 bo'lsinlar. O'sha olamlardagi 18 jonzotlarning hammasi avliyo(lar) baxt-saodatini 19 topib, alg'ov-dalg'ovsiz, yaxshi qonunga yetishgan 20 bo'lsalar, u yerda yana kim bo'lsa, 21 bir aslzodalar o'g'li, aslzodalar 22 qizi o'shancha miqdordagi son-sanoqsiz 23 pok avliyolar jamoatiga

15b

1 bir azunta kätgülük tonin kädīmīn, 2 yigülük içkülük ashin suwsusin, tūshägülük 3 toltin tushakin iğlämīshtäki 4 otin ämīn³⁸ bu tört türüg 5 tapighin udughin tapinsar, udunsar³⁹ 6 ol ança çin kirtü bursang 7 quwraghlarqa tapinmaqtin turmish 8 ulugh buyan ädgü qilinçigh yämä

³⁵ uyg'urcha nashrida yükmäkīn; yükmäk so'zi falsafiy termin bo'lib, sezgi a'zolari bilan obyektiv borliqning o'zaro aloqasi natijasida paydo bo'ladigan hodisadir. Bu termin tub mohiyati bilan uncha ahamiyatli bo'lmagan hodisaga nisbatan qo'llanadi.

³⁶ uyg'urcha nashrida quw

³⁷ uyg'urcha nashrida ögü

³⁸ uyg'urcha nashrida — nomīn.

³⁹ uyg'urcha nashrida ökünsär.

9 bu iyin ögürmäklīg buyan ädgü 10 qilbñçigh oqshatsar, yöläshtürsär, 11 ming ülüshintä biringä ymä 12 yitmäz. Nä üçün yitmäz tīp 13 tīsär, tapigh udugh qilmaqtin 14 turmish buyan ädgü qilinç ärsär, san— 15 ligh saqishligh ülgülüg qolulugh tītir. 16 Yänä alqu buyanlar barça anta 17 tütülmäz üçün, anin antagh tītir. 18 İyīn ögürmäktin tormish buyan 19 ädgü qilinç ärsär, sansiz saqishsiz 20 ülgüsüz qolusuz tītir. Yana 21 ätmīh kältäçi küzünür bu üç öd— 22 kī buyanlar barça anta tutulur 23 üçün anin antagh bolur. Ani üçün

Mazmuni:

1 bitta olamda kiyadigan to'ni bilan, kiyimi bilan, 2 yegulik, ichguligi bilan, oshi bilan, suvi bilan, to'shab qo'yadigan 3 o'rin-to'shagi bilan, kasal bo'lganda (kerak bo'ladigan) 4 dori-darmonlari bilan, bu to'rt turli 5 xizmati-yu ibodati bilan sajda qilib, iltijo qilsa, 6 o'sha chinakam, haqiqiy rohiblar 7 jamoatiga sajda qilib turgan, 8 ulkan ezgu ishi bilan, yana 9 zavqlanib shod bo'lishi bilan, ezgu 10 ishlari bilan solishtirsa, qiyoslasa, 11 ming ulushdan biriga ham 12 yetmaydi. "Nima uchun yetmaydi?" deb 13 so'rasa, xizmat-u ibodat qilishdan 14 hosil bo'lgan ezgu ishlarining 15 son-sanog'i bor, vaqti, o'lehoivi bor, deyiladi. 16 Yana hamma ezgu ishlar(ning) barchasi u yerda 17 tutilmaydiganligi (qabul qilinmaydiganligi) uchun shunday deyiladi. 18 Zavqlanib shod bo'lishdan hosil bo'ladigan ezgu 19 ish esa son-sanog'i yo'q, 20 o'lehoivi, vaqti yo'q, deyiladi. Yana 21 o'tgan, kelajak, hozirgi — bu uch zamondagi 22 ezgu ishlar(ning) hammasi u yerda tutiladi (qabul qilinadi). 23 Shuning uchun (u) shunday bo'ladi. Shuning uchun,

III. 16a (üçünç alti ygrmī)

1 [anin antagh bolur. Ani üçün]⁴⁰ kīm qayu tinlghlar ölgülünçsiz täng— 2 länçsiz üsdünki yig buyan ädgü 3 qilinçigh qilayin tīp kösäsärlär, 4 ötrü ol tinlghlar bu iyin ögürmäk— 5 lig yig ögrätigda üsüksüz tüt— 6 çī ürük usati ögrätinmiş 7 krgäk. Taqi ymä qayu uzun ton— 8 lugh tinlghlar tishī ätözün ärip, 9 ärkäk ätözün bulayin tīp kös — 10 äsärlär, ymä bu oq iyin ögür— 11 mäklīg yig ögrätigda ögrätin— 12 mīsh krgäk. Sizigsizīn ol kösüş— 13 i qangay, tükällīg irkäk ätöz— 14 üg bulghay, tīp yarliqadi. Anta 15 ötrü tngri qani Xormuzta tngri 16 tükäl bilgä tngri tngri 17 burxantin bu nomlugh yrliqigh 18 ashidu tägīnīp, yana tngri tngri 19 burxanqa inça tīp ötünti 20 uqa tägīntim ati kötrülmish 21 tngri. İyīn

⁴⁰ qavs ichidagi jumla uyg'ur nashridan.

öğirmäklük buyan ädgü 22 qilinçning ulugh türüg yigün

Mazmuni:

1 [shunday bo'ladi. Shuning uchun] kim qaysi jonzotlar beo'lchov, beqiyos 2 yuqori, yaxshi, ezgu 3 ishlarni qilayin, deb orzu qilsalar, 4 u jonzotlar zavqlanib shod bo'lishni, 5 yaxshi odatni doimiy, 6 mutassil ravishda o'rganishi 7 kerak. Yana qandaydir ayol 8 jonzotlar, ayollik tanamni o'zgartirib, 9 erkak tanasiga ega bo'lay, deb orzu qilsalar, 10 yana zavqlanib shod bo'lishni, 11 yaxshi odobni o'rganishi 12 kerak. Shubhasizki, o'sha orzusi 13 qonadi, mukammal erkak tanasiga 14 yetishadi" deb javob berdi. Shundan 15 keyin tangri(lar) xoni Xo'rmuzta tangri 16 komil, dono, Tangri(lar) tangrisi 17 burxondan va'z javobni 18 eshitib bo'lgach, yana Tangrilar tangrisi 19 burxonga shunday deb iltimos qildi: 20 "Tushundim, (ey) nomi ulug'langan 21 tangrim, zavqlanib shod bo'lishni, ezgu 22 ishlarning ulug'(ligini), turlicha yaxshiligini,

16b

1 atruqin amti köshühüm täginür 2 tngrim, ötügçi bulmaq buyan ädgü 3 qilinçning ulugh, türük yigün, adruq — 4 in nomlayu yrliqaghay ärti kim, 5 kinki tinlighlar uqzunlar, bilzün — 6 lar. Kiri käligmä ötdäki budistw— 7 larigh yügärü nom tilgänin äwürtgü— 8 kä köshüh örtzünlär. Amti bu 9 közünür ötdäki burxanlarigh yügärü 10 nom tilgänin äwürtgälir köngül turghur— 11 sunlar, tngrim tip tidi. 12 Anta ötrü tügäl bilgä biliglig 13 tngri tngrisi burxan Xormuzta tngri — 14 kä inçä tip yarliqadi: inçä 15 ärsär, tngrilär iligiyä, ttrü 16 tinglaghil. M(ä)n sanga nomlayu biräyin. 17 Qawsiqiya birük kim qayu tüz— 18 ünlär oghli, tüzünlär qizi 19 üzäliksiz üsdünki yig köni, 20 tüz tuymaq burxan qutin bulayin 21 tip közäsärlär, ötrü ular 22 iduq tayshing nomtaqi yorighça yorip, 23 tünlä küntüz alti ötdä

Mazmuni:

1 afzalligini! Endi orzularimga yetishaman, (ey) tangrim. 2 (Men) iltimos qiluvchi bo'lib ezgu 3 ishning ulug', turlicha yaxshiliklarini, har xilligini 4 va'z qilib, marhamat qilgay edikim, 5 keyingi jonzotlar uqib olsinlar, bilib qo'ysinlar. 6 So'ngra (ular) kelajak zamondagi bo'disatvlarni 7 yuqori no'm g'ildiragini aylantirishga 8 orzu-niyatlarini ko'rsatsinlar. Endi bu 9 hozirgi zamondagi burxonlarda yuqori 10 no'm g'ildiragini aylantirgani istak paydo qilsinlar, 11 (ey) tangrim", deb javob berdi. 12 Shundan keyin mukammal, dono bilimli 13 Tangri tangrisi burxon Xo'rmuzta tangriga 14 shunday deb gapirdi: "Unday 15 bo'lsa, (ey) tangrilar xoni, yaxshilab 16 tinglagin. Men senga va'z qilib berayin, 17

(ey) Kavsikiya. Agar kim qaysi aslzodalar 18 o'g'li, aslzodalar qizi 19 doimo yuqori, yaxshi, to'g'ri 20 fahmlash (bilan) burxon baxt-saodatini topayin, 21 deb orzu qilsalar, keyin ular 22 muqaddas maxayana no'mining yo'l-yo'riqlari bo'yicha yurib, 23 kecha-yu kunduz olti paytda

III. 17a (üçünç yiti ygrmi)

1 qlti öngräki törüçä süzük 2 kirtkünç köngülün bir üçlügh 3 ögin inçä tip timish krgäk. 4 Amti m(ä)n isig özümzütin 5 bärü inanurbiz, ondin singlarqi 6 qamagh burxanlarqa qayu näçä 7 üsäliksiz üsdünki yig köni 8 tüz tuymaq burxan qutin bulu 9 yrliqap, taqi nom tilgänin äwirä 10 yrliqamaz (kan)⁴¹ nirwanqa kirtgälir 11 oghrayu yrliqamish bögü biliklig 12 burxanlar ärsärlär, ol qamagh 13 burxanlar qatinga ylikimüzün, 14 söngükümüzün bärü qop süzük 15 köngülümüz üzä tübümüznir yir— 16 kä tägürüp yinçürü tübün yükünüp, 17 ötügçi bolu tägimürbiz. 18 Ol qamagh bögü biliklig burxanlar 19 ulugh yrliqançuçi köngül örtü 20 yrliqap, ulugh nom tilgänin äwirä 21 yrliqazunlar. Ulugh nomlugh yaghmur 22 yaghitu yrliqazunlar. Ulugh

Mazmuni:

1 shuningdek, oldingi qonun bo'yicha pok, 2 sodiq ko'ngil bilan, bir maqsad 3 (bilan), niyat bilan shunday deb aytish kerak: 4 "Endi men issiq jonimizdan 5 kechib ishonamiz o'nta tomondagi 6 jamiki burxonlarga! Qachonki 7 doimo ustun, yaxshi, to'g'ri 8 fahmlash (bilan) burxon baxt-saodatini topib, 9 marhamat ko'rsatib, yana no'm g'ildiragini aylantirmagan 10 xon(larni) nirvonga kir(giz)ish uchun, 11 tayyorlash (uchun) dono, bilimli 12 burxonlar bo'lsalar, o'sha jamiki 13 burxonlar baxt-saodati uchun iligimizdan, 14 suyagimizdan (voz) kechamiz, butunlay pok 15 ko'nglimiz bilan ildizimizni yerga 16 tegizamiz, egilib, ta'zim qilamiz, 17 iltijo qiluvchi o'laroq yetishamiz. 18 O'sha jamiki dono, bilimli burxonlar 19 ulug', marhamat qiluvchi istak qo'zg'atib, 20 iltifot qilib, ulug' no'm g'ildiragini aylantirib, 21 marhamat qilsinlar. Ulug' no'mli yomg'ir 22 yog'dirib, marhamat qilsinlar. Ulug'

17b

1 nomlugh yula tamturu yrliqazun— 2 lar. Kirtü nom tözlüg yolugh oruq— 3 ugh y(a)ritu, yaltritu y(a)rliqazunlar. 4 Näng inçip nirwanqa kirtü y(a)rliqa— 5 matin yirtinçütä ürkäç uzun 6 ödün mängün turu yarliqap, 7 alqu tinlgh oghlanlarin qop ämgäk— 8 lärintin osquru qutqaru yarliqap, 9 alqinmaqisiz tügämäksiz inçkü 10 mängi üzä qamaghuni bir

⁴¹ uyg'urcha nashrida — yrliqamaz xan.

⁴² uyg'ur nashrida shu so'zdan oldin bular orttirilgan.

täk 11 inçgülük mängülük qilu yrliqaz— 12 unlar. Bu⁴² bizning ötügç 13 bolmaqimiz tiltaghinta ötkürü 14 ütlüm näçä buyan ädgü qilinçları— 15 miz turti ärsär, ol buyan ädgü qilinç— 16 larimizni barça üzälikisiz yig 17 köni tüz tuymagh burxan qutinga 18 äwirä täginürbiz. Qlti öngrä 19 ärtmiş, kin kälïgmä, amti közünür 20 bu üç ödkü budistwlar ötügç 21 bulmaq buyan ädgü qilinçların nätäg 22 üsäliksiz üsdünki yig köni 23 tüz tuymagh burxan qutinga äwürdi

Mazmuni:

1 no'mli mash'ala yondirib, marhamat qilsinlar. 2 Haqiqiy no'm mohiyati bor yo'lni 3 harakatga keltirib, yoritib, marhamat qilsinlar. 4 Shunday qilib, nirvonga kirish (ular)ga nasib bo'lmay, olamda uzoq, uzun 6 zamon, abadiy tursinlar, marhamat qilib, 7 jamiki jonzot bolalarini butunlay azoblaridan 8 xalos qilsinlar, qutqarsinlar, marhamat qilsinlar. 9 Yo'qolib ketmay, tugab bitmay, tinch-omon, 10 xursandlik bilan hammasini birday 11 xotirjam, shod-xurram qilib, marhamat qilsinlar. 12 Bu bizning iltimoschi 13 bo'lishimiz sababidan yuz bergan (bo'ladi. Shuning) 14 natijasida qanchalar ezgu ishlarimiz 15 paydo bo'lgan bo'lsa, bu ezgu ishlarimizning 16 hammasi (bilan), doimiy, yaxshi, 17 to'g'ri fahmlash (bilan) burxon baxt-saodatiga 18 erishamiz. Shuningdek, ilgari 19 bo'lgan, keyin keladigan, hozirgi 20 — bu uch zamondagi bo'disatvlar iltimoschi 21 bo'lib, ezgu ishlari bilan, qachonki 22 doimiy, yuqori, yaxshi, to'g'ri 23 fahmlash (bilan) burxon baxt-saodatiga erishgan,

III. 18a (üçünç säkiz ygrmi)

1 lar äwirärlär äwirgäylär ärsär, 2 ançulayu oq biz ymä ötügç 3 bulmish buyan ädgü qilinçimizni 4 üsäliksiz üsdünki yig⁴³ köni tüz 5 tuymaq burxan qutinga äwirä täginür— 6 biz tip timish krgäk. Bu tütür 7 nom tilgänin äwirgükä ötügç bulmaq— 8 ligh yig ögrätig. Qawsiqiya birök 9 kim qayu kishi bu üç ming ulugh ming 10 yirtinçütä tolu yiti ärdini urup 11 kirtütin kälmişkä aghir ayagh tapigh 12 udugh qilsar, ikinti yana bir kishi 13 kirtütin kälmiş yig⁴⁴ nom tilgän— 14 in äwirtgäli ötügç bulsar, munung buyani 15 ashnuqi yirtinçütä tulu yiti 16 ärdini urup bushi birmish buyanta 17 utar yigätir. Nä üçün tip tisär, 18 ashnuqi buyan ärsär, tawar bushi 19 titir. Kinki buyan ärsär, nom bushi 20 titir. Qawsiqiya üç ming ulugh 21 ming yirtinçütä tolu yiti ärdini 22 urup bushi birmak buyan yämä tur— 23 sun, birök kim qayu kishi Gang

Mazmuni:

⁴³ uyg'ur nashrida shu so'z üsdünki so'zidan oldin kelgan.

⁴⁴ Turkiya nashrida kälmişig nom.

1 erishayotgan, erishadigan bo'lsalar, 2 shu tariqa biz yana iltimoschi 3 bo'lganimiz (uchun), ezgu ishimiz bilan, yuqori, yaxshi to'g'ri 5 fahmlash (bilan) burxon baxt-saodatiga yetishamiz, 6 deb aytish kerak. Bunday 7 no'm g'ildiragini aylantirishga iltimoschi bo'lmoq 8 yaxshi odatdir, (ey) Kavsikiya. Agarkim 9 biron odam bu uch ming, son-sanoqsiz 10 olamda to'liq, yetishgan xazinani joylashtirib, 11 haqiqiydan paydo bo'lgan (jonzot)ga hurmat bilan xizmat 12 qilsa, ikkinchi tomondan, yana bir odam 13 haqiqiydan paydo bo'lgan yaxshi no'm g'ildiragini 14 aylantirgani xizmatkor bo'lsa, ularning xizmati 15 oldingi olamda to'liq, yetuk 16 xazinani joylashtirib, sadaqa bergan savobdan 17 (ham) yuqori bo'ladi. Nima uchun deb so'rasa, 18 oldingi savob (ish) mol-dunyo sadaqasidir. 19 Keyingi savob (ish) esa no'm sadaqasi 20 deyiladi. (Ey) Kavsikiya, uch ming, son-sanoqsiz 21 olamda to'liq, yetuk xazinani 22 joylashtirib, sadaqa bermoq(ning) savobi yana bo'lsin. 23 Agarkim qaysi bir odam Gang

18b

1 ögütäkî qum saninça üç ming 2 ulugh ming yirtinçülärtä tolu yiti 3 ärdinilär urup, qamagh burxanlarqa aghir 4 ayagh tapigh udugh qilsar, ikinti 5 yana bir kishi yalanguz bir ök 6 burxanigh nom tilgänin äwirt— 7 kälî ötügç bulsar, munung buyan— 8 i yämä ök ashnuqi buyanta utar 9 yigädür. Nätägin utur yigädür tip 10 tisär, kinkisi nom bushi titir. 11 Ashnuqisi tawar bushi titir. Nom bushi— 12 ning yänä bish⁴⁵ türlük yig ashig— 13 i bar titir. Qayular ol bish tip 14 tisär, inçä qlti: äng ilki nom 15 bushi ärsär, özkä adinaghuqa 16 birlä ashhighligh titir. Tawar bushi 17 näng inçip antagh ärmaz. Ikinti, 18 nom bushi ärsär, tinlighlarigh üç 19 oghush yirtinçütin üntürghälî 20 udaçi titir. Tawar bushi yalanguz 21 az amranmaq oghush yirtinçütin yämä 22 üntürü ärmaz. Üçünç, nom bushi 23 ärsär, tüz nomlugh ätözüg

Mazmuni:

1 daryosidagi qum miqdoricha (olamlarda), uch ming, 2 son-sanoqsiz olamlarda to'liq, yetuk 3 xazinalarni joylashtirib, hamma burxonlarga 4 izzat-hurmat (bilan) xizmat qilsa, ikkinchidan, 5 yana bir odam yolg'iz, tanho 6 burxonning no'm g'ildiragini aylantirgani 7 iltimoschi bo'lsa, buning savob(lar)i 8 yana oldingi savob (ish)dan 9 yuqori bo'ladi. "Nima uchun yuqori bo'ladi?" deb 10 so'rasalar, keyingisi no'm sadaqasidir. 11 Oldingisi mol-dunyo sadaqasidir. No'm sadaqasining 12 yana besh turli yaxshi, foydalisi 13 bordir. "Qaysilar o'sha besh (turi)?" deb 14

⁴⁵ uyg'ur nashrida — bushi.

so'rasa, (ular) quyidagichadir: birinchidan, no'm 15 sadaqasi bo'lib, (ham) o'ziga, (ham) boshqa birovga 16 baravar foydalidir. Mol-dunyo sadaqasi 17 aslo unday emas. Ikkinchidan, 18 no'm sadaqasi bo'lib, jonzotlarni uch 19 turli olamdan chiqarib olgani 20 qodirdir. Mol-dunyo sadaqasi (esa) bitta, 21 oz sevadigan toifa olamidan ham (jonzotlarni) 22 chiqarib ola bilmas. Uchinchidan, no'm sadaqasi 23 esa to'g'ri no'mli tanani

III. 19a (üçünç toquz ygrmî)

1 arittaçi tîtir. Tawar bushi yänä 2 yanturu ät ätözlüg⁴⁶ ärsär, öklr-3 tür. Törtünç, nom bushining töz- 4 i näçägä tägî alqinçsiz tügätinç-5 siz tîtir. Tawar bushi tözi yana 6 t(ä)rkkâyä ödün alqintaçi, tükä- 7 taçi ärtür. Bîshinç nom bushi ärsär, 8 oghrayu biliksiz bilikig üçägü- 9 nî tarqartaçi tîtir. Tawar bushi 10 yalanguz az nizwanigh oq kävär, küçsi-11 rätür. Ani üçün yämä Qawsiqiya 12 ötügäçi bulmaqtin turmish buyan 13 ädgü qilinç ölgülänçsiz, tänglänçsiz, 14 yöläshtürgülüksiz tîtir. Qlti m(ä)n 15 öngrä asankiligh uzun yolta 16 bodistwlar yorighinta yoriyur ärkän. 17 Öküsh qurla burxanlarqa 18 nom tilghänin äwirtgäli ötügçi 19 boltum. Ol oq buyan küçintä burxan 20 qutin bultuqimta üç mîng ulugh 21 mîng yirtinçününg qanghi ulugh 22 Azrua tngri minî nom tilgänin

Mazmuni:

1 poklaydigandir. Mol-dunyo sadaqasi esa yana 2 qaytadan tana bo'lsa, (u) kattalashadi. 3 To'rtinchidan, no'm sadaqasining 4 ildizi o'shangacha doimiy, tuganmasdir. 5 Mol-mulk sadaqasi ildizi yana 6 tezlik bilan yo'qoladigan, tugaydigandir. 7 Beshinchidan, no'm sadaqasi esa 8 yig'ilib, nodonlikni, (ya'ni) uch (zahar)ni 9 tarqatadi, deyiladi. Mol-mulk sadaqasi esa 10 faqat oz hayajonnigina bo'shashtiradi. 11 Shuning uchun ham (ey) Kavsikiya, 12 iltimoschi bo'lishdan hosil bo'lgan savob (ish) va 14 ezgulik — o'lehoysiz, solishtirib bo'lmaydigan, 14 tengi yo'qdir. Shu tariqa men 15 oldingi son-sanoqsiz, uzun yo'lda 16 bo'disatvlar yo'l-yo'rig'i bo'yicha yurar ekanman, 17 ko'p marta burxonlarga 18 no'm g'ildiragini aylantirish uchun iltimoschi 19 bo'ldim. O'sha savob (ish) kuchidan burxon 20 baxt-saodatini topganimda, uch ming, son- 21 sanoqsiz olamning xoni ulug' 22 Azrua tanri mendan, no'm g'ildiragini

19b

1 äwürgäli ötünti. Qlti m(ä)n öngrä 2 qamagh tinligh oghlanin inç

⁴⁶ nashrlarda ätözüg; bizningcha, ätözlüg bo'lishi kerak.

mängilüg 3 qilghalir üçün öngräki burxanlar- 4 igh nirwanqa kîrü yrliqamazun, 5 ür küç,⁴⁷ uzun ödün yirtinçüdä turu 6 yrliqazunlar tîp ötügçi 7 bultum. Ol oq buyan küçintä on (türüg) 8 küç, tört türüg (qorqunçsiz bilgä bilikning) ürük ozati 9 ornanmish ök turughlar. Ulugh ädgü 10 öglî köngül ulugh yarliqançuçi köngül- 11 tä ulati savsiz saqishsiz qamagh- 12 ligh nomlarigh tanuqlaghali bultum. Näçä- 13 tä birük m(ä)n nirwanqa kîrü yrliqazar 14 m(ä)n, ymä inçip ädgütî ök nomlugh 15 shazinim öçülmätin alqinmatin 16 surati ödkä täginçä kädki yirtinçü-17 dä särilip turur. Yana yämä Kawsiki- 18 ya qaru männing nomlugh ätözüm 19 ärsär, arigh süztüg oqshatghuluqsuz 20 adruq adruq soqunçigh öng körk 21 bilgülärin ülgülänçsiz tänglänçsiz (bilgä bilighlarin ülgülänçsiz tänglänçsiz)⁴⁸ 22 ädgü ädrämlärin saqinu, sözläyü 23 yirtinçsiz tîtir. Qamagh bîsh azun

mazmuni:

1 aylantirgin, deb iltimos qildi. Shu tariqa men oldingi 2 jamiki jonzot bolalarini tinch-omon, shod-xurram 3 qilish uchun, (ular) oldingi burxonlarni 4 nirvonga kiritmasin (deb), 5 azalgi uzoq zamon(dagi) olamda istiqomat qilib, 6 marhamat topsinlar, deb iltimoschi 7 bo'ldim. O'sha savob (ishning) kuchidan o'n (turli) kuch-qudrat, 8 to'rt turli (jasur aql, bilim) doimiy (ravishda) 9 o'rnashib, turib qoldi. G'oyat buyuk, 10 aqlli ko'ngil bilan, g'oyat marhamat qiladigan ko'ngil bilan 11 yana son-sanoqsiz jamiki 12 no'mlarga guvohlik bergani muvaffaq bo'ldim. Shuningdek, 13 agar men nirvonga kirib, marhamat topadigan bo'lsam, 14 yana yaxshi no'mli 15 ta'limotim o'chmasdan, yo'qolmasdan, 16 surati⁴⁹ zamonga yetguncha oxirgi olamda⁵⁰ 17 qat'iy turibdi. Yana (ey) Kavsikiya, 18 mening no'mli tanamning 19 esa pok, toza, tengsiz, 20 go'zal, yoqimli, rang 21 alomatlariga ko'ra tengi yo'q 22 yaxshi fazilatlar bo'lib, (bu haqda) o'ylab, so'zlab 23 tugatib bo'lmaydi. Jamiki besh olam

III. 20a (üçünç ulush ygrmî)

1 tinlghlar oghlani ol nomlugh ätöz- 2 üm oghrinta ädgükä, mängikä 3 tägmäklärin yüz mîng tümän kalp 4 ödlärkä tägî nomlap, sözläp 5

⁴⁷ uyg'urcha nashrida ürküz.

⁴⁸ qavs ichidagi so'zlar Turkiya nashridan.

⁴⁹ Surat — zamonning cheksizligini bildiruvchi mifologik tasavvur bo'lishi mumkin.

⁵⁰ "Oxirgi olam" tushunchasini boshqacha diniy oqimlardagi olam haqidagi tasavvurlar bilan aralashmaslik kerak. Bu o'rinda "oxirgi olam" — eng so'nggi, mukammal mavjudlik shaklidir.

tügätinçsiz titir. Ol oq nom— 6 lugh ätözüntä yana alqu nom— 7 lar barça qalisiz tutulurlar. Alqu 8 nomlarta yana nomlugh ätözüm 9 tutulmaz. Mängü mängi ärip inçip 10 mängi tıp atqantaçı körümkä 11 sanmaz. Nizvanligh köngültä blgür— 12 mä(mä)ki⁵¹ üzä ikın ara üzülür 13 üçär, oshughlugh ärsär, y(ä)mä inçip 14 yana üzültäçi ol, atqanghuluq 15 üzülmäk körüm ärmäz, siyur tinlighlar— 16 ning adruq adruq öngi ärmäz, körüm— 17 lärin, blgürtür adruq adruq 18 çin kırtü ärtür körümlärin, yurar tinligh— 19 larning nizvanligh b(ä)k baghlarin 20 çughlarin antagh bagh çugh yoq kim yürül— 21 mägülük shashilmaguluk. Oriturur 22 küsälämül titmä ädgülüg töz yiltizlärin

Mazmuni:

1 jonzotlar bolasi o'sha no'mli tanam 2 tufayli ezgulikka, tinchlikka 3 yetishishlarini yuz ming tuman kalp 4 zamonlargacha va'z qilib, so'zlab 5 tugatib bo'lmaydi. O'sha no'mli 6 tanamda yana jamiki no'mlarning 7 hammasi to'liq saqlanadi. (Ammo) jamiki 8 no'mlarda no'mli tanam 9 saqlanmaydi. (No'mli tanamga) abadiy shod-xurramlik bo'lsa ham, 10 abadiy shod-xurram deb ataladigan tasavvurga 11 tobe emas. Kuchli hissiyotli ko'ngilda zohir bo'lmasdan 12 shu bilan ikkovining orasida uzilib, 13 yo'q bo'ladi. Shuningdek, yana shu yo'sinda 14 uziladi, lekin bir-biriga bog'liq holda 15 uzulmoq tasavvur emas. Bu jonzotlarning 16 turli-tuman rangi bo'lmaydi, tasavvurlarini 17 namoyon qiladi, turli-tuman, 18 haqiqiy tasavvurlarini, yuradigan jonzotlarning 19 kuchli hissiyotli, mustahkam arqonlarini, 20 tugunlarini! Unday arqon, tugun yo'qki, yechilmaydigan 21 bo'lsin! Paydo qilinir 22 (ko'ngilda) istakka mos deb ataladigan yaxshi ildizlarini!

20b

1 (Antagh ädgülüg töz yiltiz yoq) kim örnägülük yasharmaghuluq ürä 2 tügätip bütmayük, bushmayuk ädgülüg 3 töz yiltizlarigh bütürür, bishirur. 4 Bümish bishmish ärsär, ötrü oz— 5 ghurur, qutqarur. Inçip tigrisiz 6 täbirsiz alqu tiki çughi 7 iraq, öngi ödrülmish, ürük amil 8 itigsiz ärsinmäkkä tügällik, 9 inçkü mängilüg, üç ödlärtä 10 ärtmiş ärip yana üç ödläri 11 blgürttäçi, shrawaklar pratyikabut— 12 larning bilgüklärin ünmiş, 13 ärtmiş, öngi säçülmish alqu ulugh 14 budisatwlarining bishruni yorighuluqi, 15 qamagh bögü biliklig burxanlarning 16 adirsiz birtäg tözi tübi 17 titir. Muntagh osughlugh

nom— 18 lugh ätözümün ymä oghrayu öngrä— 19 ki qum saninça burxanlarig nom nom— 20 laghali nomlugh tilgänin⁵² äwürtgäli 21 ötüğçi bolmish buyan ädgü qilinç 22 küçintä tanuqlamish bolmish äürmän. 23 Anin kim qayu tinlighlar üzäliksiz

Mazmuni:

1 (Unday yaxshi ildiz boshqa yo'q)ki, ushlaydigan, ko'karmaydigan (bo'lsin). (Bu ildiz) tugatib 2 oxiriga yetkazilmagan, yetilmagan ezgulik 3 ildizlarini yetiltiradi. 4 (Ular) yetilgandan keyin 5 najot beradi. Shunday qilib, 6 tinch-osoyishta, hamma g'alva-yu g'avg'odan 7 uzoq, rangi ajrab turadi, xotirjam, 8 zulmsiz hukmronlikka erishtiriladi, 9 shod-xurramlikka (etishtiradi), uch zamondan 10 oshib o'tgan bo'lib, yana uch zamonni 11 ko'rsatadi. (Bu) Shrawaklar,⁵³ pratyikabutlarning 12 bilim-donoliklaridan o'sib chiqib, 13 ilgarilab ketgan, boshqa (tomonlarga) sochilib ketgan jamiki ulug' 14 bo'disatvlarning xatti-harakati (va) ishlaridir (deyiladi), 15 jamiki dono bilimli burxonlarning 16 ajralmas yaxlit, birday asosidir 17 deyiladi. Bunday ko'rinishdagi no'mli 18 tanam bilan aynan azaliy, 19 (dengiz) qumi singari (son-sanoqsiz) burxonlarga (no'm) va'z qilgani, 20 no'mli g'ildirakni aylantirgani 21 iltimoschi bo'lgan savob, ezgu ishlari 22 kuchi bilan guvohlik beryapman. 23 Shuning uchun qaysi bir jonzotlar tunganmas,

III. 21a (üçünç bir ötüz)

1 üstünkü yig köni tüz tuymaq 2 burxan qutin közäsärlär, ötrü 3 ular bürär shlok bürär padak... nom— 4 larigh nomlaghali nomlaghali yämä 5 ögrätinmiş krgäk. Bürär shlok 6 bürär padak nom nomlamaqdin 7 turmish buyan ädgü qilinçigh taqi 8 ülgülägäli tanglaghali boltuqmaz. Taqi 9 nä ayitmish krgäk burxanlarigh 10 nom nomlaghali, nomlugh tilgan 11 äwürtgäli, nirwanqa kirmätin yirtin— 12 çütä turgurghali ötüğçi bolup, 13 otlayu ötünmäktin turmish buyan ädgü 14 qilinçning sanin saqishin kim ülgü— 15 lägäli, sanaghali ughay tıp yrliqadi. 16 Ol ödün tngri qani Xormuzta 17 tngri yana ok tngri tngri⁵⁴ 18 burxanqa inçä tıp ötündi: ati 19 kötrülmish, ayaghqa tägimlik tngrim, 20 antagh ärsär, kim qayu burxan quti 21 kösüshlük tüzünlär oghli, 22 tüzünlär qizi üzäliksiz üz— 23 tünkü yig köni tüz tuymaq burxan 24 quti üçün üç türüg kölungülük

Mazmuni:

1 ustun, yaxshi, to'g'ri tuymaq(ni), 2 burxon baxt — saodatini orzu qilsalar, 3 ular bir shlok, bir padak no'mni 4 va'z qilish uchun, o'qitish

⁵¹ uyg'ur nashrida — blgürmäki

⁵² Turkiya nashrida — tilgän

⁵³ shrawaklar — Buddaning ta'limoti va budda ta'limotiga ergashuvchilar.

uchun ham 5 (bu aytilganlarni) o'rganishi kerak. Bir shlok, 6 bir padak no'mni va'z qilish bilan 7 hosil bo'lgan ezgu, yaxshi ishni yana 8 (hech narsa bilan) o'lchab, solishtirib bo'lmas. Yana 9 nima aytish kerak? Burxonlarga 10 no'm va'z qilgani, no'mli g'ildirakni 11 aylantirgani, nirvonga kirmasdan dunyoda 12 turgani iltimoschi bo'lib, 13 maslahat berib, iltimos qilishdan hosil bo'lgan yaxshi, ezgu 14 ishlarining son — sanog'ini kim o'lchab, 15 sanab bera oladi?" deya javob berdi. 16 Shu paytda tangri(lar) xoni Xo'rmuzta 17 tangri yana Tangri(lar) tangrisi 18 burxonga shunday deb iltimos qildi: "(Ey) nomi 19 ulug'langan, hurmatga sazovor tangrim! 20 Unday bo'lsa, qaysi (bir) burxon baxt-saodatini 21 orzu qiladigan aslzodalar o'g'li, 22 aslzodalar qizi tuganmas, 23 yuksak, yaxshi, to'g'ri tuymaq burxon 24 baxt-saodati uchun uch turli g'ildirakli 21b

1 nomlarta ädgü qilinçqa qatighlan— 2 sarlar, kusalamul tigmä ädgülüg 3 töz yiltiz tiksär, tarisarlar, 4 ol antagh ädgü qilinçlarin ädgülüg 5-yiltizlarin nätag burxan qutiinga 6 äwürgülük ol tıp ötündi. 7 Anta ötrü tügäl bilgä biliklig 8 tngri tngrisi burxan Xormuzta 9 tngrikä inçä tıp yarliqadi: 10 tngri'lär iligi Qawsiqiya, kim 11 qayu burxan quti kösüshlün üç 12 türüg kölungülük nomlarta 13 bishruni qatighlanu buyan ädgü qilinç 14 qilsarlar, ötrü ol tinlighlar 15 tünlä küntüz alti ötdä qop 16 süzük, kirtkünç köngülün ol 17 qilmish buyan ädgü qilinçlarigh tuta 18 inçä tıp timish krgäk: 19 qayu maning ilkisiztin bärükü öd— 20 körü bu künkü künkä tägi üç ärdini— 21 lig tarighlagh içintä saçmish, tarimish 22 näçä buyan ädgü qilinçlarim ärsär, 23 qiti ayaça ash birmish atudça

Mazmuni:

1 no'mlarda yaxshi ishlarga tirishib harakat qilsalar, 2 yaxshi urug'li har qanday yaxshilikning 3 ildizini tiksa, eksa, 4 u o'shanday yaxshi ishlari bilan ezgulikning 5 ildizlarini qanday qilib burxon baxt-saodatiga 6 aylantiradi?" deb so'radi. 7 Shunda mukammal dono bilimli, 8 Tangri(lar) tangrisi burxon Xo'rmuzta 9 tangriga shunday deb javob berdi: 10 "Ey tangrilar xoni Kavsikiya, qaysi bir 11 burxon baxt-saodatga (erishish) orzusi bilan uch 12 turli g'ildirak⁵⁴ no'mlari bilan 13 kamol topib, (shu yo'lda) harakat qilib, savobli, yaxshi ish 14 qilsalar, keyin o'sha jonzotlar 15 kechayu kunduz olti zamonda tamomila 16 pok, ishonchga to'la ko'ngil bilan o'sha 17 qilgan savob, ezgu ishlariga rioya qilib, 18 shunday deb aytishi kerak: "19 Mening azaldan tortib bu zamonga — 20 bu kunga qadar uch xazinali 21 haydalgan dalaga sochgan,

ekkan 22 qancha savobli, ezgu ishlarim bo'lsa, 23 xuddi kaftcha yegulik bergan, hovuchida

III. 22a (üçünç ikı otuz)

1 suw tutmish, tütüshlük, kärishlig 2 tinlighlarigh tüz baz qilmish, tüzün 3 bursang quwraghlartin üç inagh 4 almish, çqsaptligh sanwarta turmish, 5 ökünü bilinü kshanti qilmish, ot— 6 layu yalbara ötügçi bol— 7 mish, öküş türüg oghrin iyin 8 ögirmish, ulati äng mintin⁵⁵— yilqi 9 azunintaqi irinç yrliq tinlighlarqa 10 mäng saçmaq, ash birmäktä ulati 11 tiltaghlartin <turmishg>⁵⁶ qayu näçä buyan ädgü qilinç— 12 larim ärsär, amti m(ä)n alqu qamagh 13 tinlighlar birlä alquni barça äsir— 14 känçsiz, ökünçsiz köngülün qamagh bish 15 azuntaqi tinlighlarqa äwirä 16 täginür biz, yana mäning quturulmaq 17 bölüklüg ädgü yiltizta 18 tutulmish qiti tükäl bilgä tängri 19 tängrisi burxanning bilgüligi 20 körgüligi iduq tayshing nomlarqa 21 sanligh ülgülänçsiz, tänglänçsiz, 22 tidighsiz, tutuqhsuz arigh süzüg

Mazmuni:

1 suv tutgan, yoqtirmaydigan dushman 2 jonzotlarni itoat ettirgan (bo'lsam), aslzoda 3 rohiblar jamoatlaridan uch umid — 4 ishonch olgan (bo'lsam), amrlarga rioya qiladigan sanvarda⁵⁷ turgan (bo'lsam), 5 (gunohlari uchun) pushaymon qildirgan, tavba qildirgan (bo'lsam), 6 (ularga) nasihat qilib, yolvorib, iltimoschi bo'lgan (bo'lsam), 7 ko'p turli holatga muvofiq 8 xursand bo'lgan (bo'lsam), shuningdek, azaldan beri hayvonot 9 olamidagi baxtsiz, nochor jonzotlarga 10 yegulik sochmoq, ovqat bermoqdan, yana (shunga o'xshash) 11 sabablar bilan (yana) qanchalar savob, ezgu ishlar qilgan 12 bo'lsam, endi men jamiki 13 jonzotlarni, hammani 14 (pok) ko'ngil bilan hamma besh 15 olamdagi jonzotlarga bag'ishlayman, 16 (ularga) yetishaman. Yana mening qutulmog'(imga) 17 tegishli, menga tobe bo'lgan, yaxshi ildiz(im)ga 18 rioya qilgan, shuningdek, komil dono tangri 19 tangrisi burxonning zukkoligiga (tegishli), 20 ko'rishga (tegishli), muqaddas tayshin no'mlarga rioya qilgan 21 o'lchovsiz, beqiyos, 22 cheksiz-chegarasiz, toza, pok

22b

1 näçä buyan ädgü qilinçlarim ärsär, 2 ularni yämä bish azun tinlgh 3 oghlaninga äwirä täginürm(ä)n. 4 Taqi ymä mäning yrinç⁵⁸ umughsuz—

⁵⁵ uyg'ur nashrida — ängmintin.

⁵⁶ Turkiya nashrida shu so'z qo'shilgan.

⁵⁷ sanvar — bu so'z bo'disatvga erishishdagi bir bosqich bo'lishi mumkin.

⁵⁸ Turkiya nashrida shu so'z o'rinda — anaz.

⁵⁴ uch turli g'ildirak — buddaviylikda najot topishga olib boradigan uchta yo'l.

5 mung blgükä ilinmämäk köngültin 6 blgütin, yämä öngi bulmamaq 7 köngültin toghmish näçä buyan ädgü 8 qilinçlarim ärsär, ani alquni 9 barça bish azun tinlgh oghlaninga 10 äwirä täginürm(ä)n. Bu mäning 11 trinç umughszung buyan ädgü qilinç— 12 larim küçintä qamagh bish azun tinlgh— 13 lar barça çintamani ärdinilig 14 ilikkä tügällik bulzunlar. 15 Ayalarin yadtuqta tüü türlüg 16 ärdini yinçü yaghidip qamagh tinlgh— 17 lar kösüşin qanturtaçi bolzun— 18 lar. Bayumaqligh mängilär 19 üzä, alqinçsiz bilgä biliklig 20 ädrämlär üzä, tükätinçsiz 21 ädgü nomta tilangurmaqlar üzä 22 tidighsiz bolup, ol qamagh tinlgh— 23 lar birla üzäliksiz üstünki

Mazmuni:

1 qanchalar savob, yaxshi ishlarim bo'lsa, 2 ularni ham besh olamning jonzot 3 bolasiga bag'ishlayman. 4 Yana mening baxtsiz, bechora, 5 umidsiz alomatga bog'lanmaydigan ko'ng(lim) sababli, yana boshqa natijalarga yetishtirgan 7 ko'nglimdan tug'ilgan qanchalar savob, ezgu 8 ishlarim bo'lsa, uning hammasini 9 jamiki besh olamning jonzot(lari) bola(lar)iga 10 bag'ishlayman. Bu men — 11 baxtsiz, bechoraning savob, ezgu ishlarim 12 qudratidan jamiki besh olam jonzotlarining 13 hammasi Chintamani xazinasida bor 14 qo'l sababli komillikka yetishsinlar. 15 Qo'llarini cho'zganda, har turli 16 xazina yog'dirib, jamiki jonzotlar 17 istagini qondiradigan bo'lsinlar. 18 Boyimoqlik shodligi bilan, tuganmas donolik, 20 fazilati bilan, tuganmas 21 ezgu no'mdan va'z qilishlari bilan, 22 qarshiliksiz bo'lish bilan, jamiki jonzotlar 23 bilan tuganmas, yuksak

III. 23a (üçünç üç otuz)

1 yig köni tüz tuymaq burxan qutinga, 2 tügäl bilgä bilikkä trk tägmäkim bulz— 3 un. Yana bu muntagh buyan äwirmäklig 4 tiltaghtin ötkürü ötlüm turmish 5 buyan ädgü qilinçlarigh yämä burxan 6 qutinga oq äwirä tägintürm(ä)n. Qlti 7 nätäg öngrä ärtmiş öddä— 8 ki budistwlar budistwlar yorighinta 9 yorip qilmish buyan ädgü qilinçlarigh burxan 10 qutinga tükäl bilgä bilikkä äwürti— 11 lar ärsär, amti közünür, 12 kin käligmä öddäki budistwlar 13 yämä qilmish buyan ädgü qilinçlarin 14 nätäg burxan qutinga tükäl bilgä 15 bilikkä äwürtilär, äwirärlär, äwirgäy— 16 lar ärsär, ançulayu oq yämä m(ä)n 17 äwrinçkänçig qogh parmanular saninça 18 tinlgh oghushlari birlä qop qamagh 19 qilmish buyan ädgü qilinçlarimän üz— 20 äliksiz üstünki yig köni tüz 21 tuymaq burxan qutinga tükäl bilgä 22 bilikkä äwirä täginürm(ä)n. Bu buyan 23 ädgü qilinçim küçintä qamagh bish

Mazmuni:

1 yaxshi, to'g'ri fahmlash (bilan) burxon baxt-saodatiga, 2 mukammal

dono bilimga tezda yetishay. 3 Yana shunday savob (ishni) bag'ishlash 4 sababidan, yuksak natijani, 5 xosiyatli savob, ezgu ishlarni ham burxon 6 baxt-saodatiga bag'ishlayman. Shu tariqa 7 oldingi o'tgan zamondagi 8 bo'disatvlar, bo'disatvlar yo'lidan 9 yurib, qilgan savob, ezgu ishlarini burxon 10 baxt-saodatiga, mukammal dono bilimga bag'ishlagan 11 bo'lsa, endi hozirgi zamondagi, 12 keyin kelajak zamondagi bo'disatvlar 13 ham qilgan savob, ezgu ishlarni 14 shu singari burxon baxt-saodatiga, mukammal, dono 15 bilimga, bag'ishlagan, bag'ishlayotgan, bag'ishlaydigan 16 bo'lsalar, shu tariqa yana men (ham) 17 doimo harakatda bo'lib turadigan chang-to'zonlar miqdoricha 18 jonzot urug'— aymoqlari bilan birga 19 qilgan jamiki savob, ezgu ishlarim bilan 20 yuqoridagi tuganmas, yaxshi, to'g'ri 21 tuymaq burxon baxt-saodatiga, mukammal, dono 22 bilimga yetishaman. Bunday savob, 23 ezgu ish(lar)im qudratidan jamiki besh

23b

1 azun tinlghlar birla köni tüz tuymaq 2 burxan qutinga, tügäl bilgä bilik — 3 ka trk tägmäkim bulzun. Qlti 4 bu bizning baqshimiz qangimiz umugh— 5 umuz inaghimiz ulugh yarliqançuçi 6 köngüllüg tükäl bilgä tngri tngrisi 7 burqan Angmagat iltä, 8 Narayançan ögüz qidighinta, Mxa— 9 bodi sögüt töbintä, Wçirligh 10 wçirasan örgün üzäsintä bk 11 baghdashinu oluri yrliqap saqinghuluq— 12 suz, sözlägülüksüz, tidighsiz arigh, 13 süzük alqinçsiz tükätinçsiz 14 nom aghiliqta ornanip, d(ä)rni tigmä 15 ädrämlär Surunggashamabodi atligh 16 täring samati dyança tayaqlighin 17 qorqinçigh qashinçigh Shmnu qanin 18 ülgüsüz sansiz süülüg 19 quwraghi birlä barçani utup 20 yigätip, qayu näçä tuyghuluq bilgülik 21 nom ärsär, alqinu barça bir kshan 22 öddä kädin tuyunup üzälük— 23 siz üstünki yig burxan qutin bulu

Mazmuni:

1 olamning jonzotlari bilan to'g'ri tuymaq(qa), 2 burxon baxt-saodatiga, mukammal dono bilimga 3 tez yetishadigan bo'layin. Shu tariqa 4 bu bizning ustozimiz, otimiz, umid-ishonchimiz buyuk shafqatli 6 qalb egasi, komil, dono, Tangri(lar) tangrisi 7 burxon Angmag'at elida, 8 Narayançan daryosi bo'yida, Mxabodi 9 daraxti ostida, Vchirliq' 10 Vchirasani taxti ustida mahkam 11 oyoq chalishtirib o'tiribdi, (u) marhamat ko'rsatib, xotirjam 12 sukut saqlab, nihoyatda pok, 13 toza, tuganmas 14 no'm xazinasida joylashgan, (u) darni deb ataladigan 15

⁶⁰ samati — chuqur diniy mushohada ko'rinishlaridan biri.

fazilatları (bilan), Surungashamabodi nomli 16 chuqur samati⁶⁰ tafakkuri bilan qurollangan, 17 qo'rqinchli, vahimali Shmnu xonining 18 son-sanoqsiz harbiy 19 jamoasi bilan qo'shib, (ularning) hammasini 20 mag'lub qilgan, qanchalar bilishga oid 21 no'm(larning) hammasini bir lahzalik 22 paytdan keyinoq anglab, doimiy, yuksak, oliyjanob burxon baxt-saodatini topgan,

III. 24a (üçünç tört otuz)

1 yarliqap artamaqsiz mängülüg nomugh, 2 artamaqsiz mängülüg asighigh, birtäm— 3 läri tanuqlayu yrliqadi ärsär, ançu— 4 layu oq yämä biz umughsuz qangim 5 idägä toyin ögün suntari azghan çäçäk tarim 6 imärgmä alqu qamagh tinlghlar 7 birlä bu qamagh bish azun tinlgh oghlan— 8 larin birlä üsh alinip munçulayu yig 9 bashtinqi könü tüz tuymaqigh tuyup 10 üzäliksiz üstünkü yig burxan 11 qutin bulayin, taqi ymä qiti nätag 12 Amitaayusi atlg tngri burxan, 13 Wiçarabrabi atlg tngri burxan, 14 Kalinanbrabi atlg tngri burxan, 15 Kunabrabi atlg tngri burxan, Aksubi 16 atlg tngri burxan, Singabrabasi 17 atlg tngri burxan, Tasabrasi 18 atlg tngri burxan, Ratnagkari atlg 19 tngri burxan, Brabanggari atlg 20 tngri burxan, Buranbrabi atlg tngri 21 burxan, Samantabrabi atlg tngri 22 burxan, Suwastiki atlg tngri burxan, 23 Kalinansiri atlg tngri burxan,

Mazmuni:

1 marhamat ko'rsatib, o'tkinchi bo'lmagan, ya'ni abadiy no'mni, 2 o'tkinchi bo'lmagan abadiy foydani butunlay tasdiqlab, marhamat qilgan. Shunday qilib, yana biz — umiddan mahrum(lar), otam 5 Idaga to'yin⁶¹, onam Suntari azg'an chechak tarim⁶² 6 (boshchiligida) jamiki jonzotlar 7 bilan birga, besh olam jonzot bolalarining (hammasi bilan) 8 birga ish qilib, shu tariqa eng 9 birinchi to'g'ri tuymaqni his qilib, 10 doimiy, yuqori, oliyjanob burxon 11 baxt-saodatini topaylik. Yana shuningdek, 12 Amitayusi degan tangri burxon, 13 Vichayabrabi degan tangri burxon, 14 Kalinanbrabi degan tangri burxon, 15 Kunabrabi degan tangri burxon, Aksubi 16 degan tangri burxon, Sinqabrabasi 17 degan tangri burxon, Tasabrabasi 18 degan tangri burxon, Ratnagkari 19 degan tangri burxon, Brabanggari 20 degan tangri burxon, Buranbari degan tangri 21 burxon, Samantabrabi degan tangri 22 burxon, Suvastiki degan tangri burxon, 23 Kalinansiri degan tangri burxon,

⁶¹ tuyin — budda monaxi.

⁶² tarim — xon avlodidan bo'lgan ayollar va bolalar ismiga qo'shib aytiladigan unvon.

1 Alanggarkalyani atlg tngri burxan, 2 Adrmautari atlg tngri burxan, 3 Drmadiwaçi atlg tngri burxan, Subrawi 4 atlg tngri burxan, Raçabraxmi atlg 5 tngri burxan, Udaranidi atlg tngri 6 burxanta, ulati muni munçulayu 7 öngrä artmish ayaghqa tägimlig 8 bögü biliklig burxanlar qiti nätag 9 öngrä ärtmiş, kin kältäçi, ämti 10 közünür bu üç ödlärtä adin— 11 lar tägingülük tüş ätözlär blgü— 12 rtmä ätözlär üzäliksiz yig 13 üstünkü könü tüz tuymaq burxan 14 qutin bulu yrliqamishlarin körkütü 15 yrliqap, nomlugh tilgän äwürip ülgü— 16 süz sansiz tinlghlarigh ozghuru qut— 17 gharu yrliqadilar, yrliqayur— 18 lar, yrliqaghaylar ärsär, ançulayu 19 oq m(ä)n ymä qutrulmaq kösüshlüg 20 tngrim qamagh tinlgh oghlanlari birlä 21 ol antagh yölästürgülüksüz üstünkü 22 yig tüzkarinçsiz ädgülärig äksük— 23 süz tügäl bütürgäli ugaçi bolayin.

Mazmuni:

1 Alangkarkalvani degan tangri burxon, 2 Admatuari degan tangri burxon, 3 Dramadivachi degan tangri burxon, Subravi 4 degan tangri burxon, Rachabraxmi 5 degan tangri burxon, Udaranidi degan tangri 6 burxon, yana shuningdek, 7 azaldan yuksak, hurmatga sazovor, 8 dono, bilimli burxonlar 9 ilgari o'tgan, keyin keladigan, hozir 10 ko'rinib turgan — bu uch zamonda boshqalar 11 yetishadigan tush tanali, belgurtma 12 tanali, doimiy, oliyjanob, 13 yuqori, to'g'ri tuymaq(li) burxon 14 baxt-saodatini topadilar, e'tiborga sazovor bo'lganlarini ko'rsatib, 15 marhamat topadilar, no'mli g'ildirakni aylantirib, son-16 sanoqsiz jonzotlarni qutqarib, xalos 17 qiladilar. Shu tariqa (jonzotlarga) marhamat qilgan, marhamat qilayotgan, 18 marhamat qiladigan bo'lsalar, shu singari (men ham) 19 yana qutulmoqni orzu qilgan, 20 (ey) tangrim, jamiki jonzot bolalari bilan birga 21 o'shanday tengsiz, yuksak, 22 oliyjanob, mukammal fazilatlarini bekamu ko'st, 23 tugal paydo qilishga qodir bo'layin.

MAHMUD KOSHG'ARIYNING "DEVONU LUG'ATIT-TURK" ASARIDA KELTIRILGAN SHE'RLARDAN

Alp Er To'nga öldimü,
Esiz azun qaldimu,
Özläk öçin aldimu,
Emdi yüräk yırtılır.

(Alp Er To'nga (Afrasiyob) o'ldimi, Esiz dunyo qoldimi, Dunyo

undan o'chini oldimi, Endi yuraklar yaralanmoqda) (MK, I, 77).

Bulnar meni ulas köz,
Qara meniz, qizil yüz.
Andin tamar tükäl tüz,
Bulnar yana ol qaçar.

(Xumor ko'zli, qora xolli, qizil yuzli sevgilim meni asir qiladi. Uning lablaridan shirinlik tomadi. Meni asir qilib, o'zi mendan qochadi) (MK, I, 92).

Körüp neçük qaçmadın,
Yamar suwin keçmadın,
Tawarıgnı saçmadın,
Yesün seni aar böri.

(Yengib, asir qilinganga qarata aytadi: Meni ko'rishing bilan nega qochmading. Yamar suvini kechmading. (Boshingni saqlash uchun) mol-mulkingni tashlab keta qolmading. Endi seni sirtlonlar yesin) (MK, I, 108).

Erdi üzä eränlär,
Erdäm begi, bilig tağ,
Aydı öküş öğütlär,
Könlüm bolur añar sağ.

(Ilgari ilm cho'qqisini egallagan, fazilat ustalari bo'lar edi. Ular ko'p o'g'itlar aytib ketganlar. Ularni eslasam, ko'nglim ko'tariladi) (MK, I, 116).

İwrıq başı qazlayu,
Sağraq tolu közläyü,
Saqınç qodı kezläyü,
Tün-kün bilä sewinälim.

(Ivriqning boshi g'ozday, tubi ko'z (kosasi)day to'lgan. Qayg'uni uning ostiga ko'maylik-da, kecha-kunduz sevinaylik) (MK, I, 126).

Endik kişi titilsün,
El törü yitilsün,
Toqlı, böri yetilsün,
Qađgu yemä sawılsun.

((Qilichimiz bilan qayg'uni ochaylikki), ahmoqlar yo'lga tushsinlar,

el ishi tuzalsin, qo'zi bilan bo'ri birga yursin, bizdan qayg'u-g'am yo'qolsin) (MK, I, 131).

Türlüg çeçäk yarıldı,
Barçin yađım kerildi,
Uçmaq yeri körüldi,
Tumluğ yana kelgüsüz.

(Ko'klamni ta'riflab aytadi: Turli chechaklar ochildi, go'yo ipak gilam yozilganday. Jannat yeri ko'rindi. Sovuq qaytib kelmaydi) (MK, I, 141).

Öpkäm kelip oğradım,
Arslanlayu kökrädım,
Alplar başın toğradım,
Emdi meni kim tutar.

((Yovga qarshi) g'azabim kelib xezlandim, arslon kabi na'ra tortdim, botirlarning boshini uzib tashladim, endi menga kim yetadi) (MK, I, 146).

Erdi aşın taturğan,
Yawlaq yağığ qaçurğan,
Opraq süsin qaytarğan,
Bastı ölüm axtaru.

(Bir kishining o'limiga achinib aytadi: U qo'noqlarga osh beradigan (saxiy), yovuz dushmani qochiradigan, O'g'roq askarini qaytaridigan (bahodir) edi. Afsus, o'lim uni yanchdi) (MK, I, 471).

Iglädi meniñ ađaq,
Körmäzip oğrı tuzaq.
Iglädım andın uzaq,
Emlägil emdi tuzaq.

(Yashirin tuzoqni ko'rmay, mening oyog'im ilindi. Uzoq vaqt qiynaldim. Ey sevgilim, endi o'zing davola) (MK, I, 361).

Sendä qaçar sundılaç,
Mendä tınar qarğıläç,
Tatlığ otar sunduwaç,
Erkäk tişi uçraşur.

(Shoir yoz bilan qish munozarasini ta'riflaydi. Yoz qishga aytadi: Sa'va sendan qochadi, menda qaldirg'och rohatlanadi. Bulbul yoqimli sayraydi, erkak va urg'ochi (hayvonlar) juftlashadi) (MK, I, 481).

QADIMGI TURK OTA SO'ZLARI

Til'n terigikā tegir. — (Kishi) shirin so'z bilan dasturxoniga yetishadi (MK, I, 404).

Alp çerigdā, bilgā tirigdā. — Botir jangda sinaladi, dono majlisida (MK, I, 369).

Otuğ uđguč birlā öčürmäs. — O'tni alanga bilan o'chirilmaydi (MK, I, 187).

Ot tesä ağız küymäs. — O't degan bilan og'iz kuymas (MK, I, 78).

Bar — baqır, yoq — altun. — Bor narsa — mis (qadrsiz), yo'q narsa — oltin (MK, I, 341).

Uma kelsä, qut kelir. — Mehmon kelsa, qut kelar (MK, I, 118).

Ağılda oğlaq tuğsa, ariqda oti ünär. — Og'ilda buzoq tug'ilsa, ariqda o'ti unadi (MK, I, 96).

Qoš qılıč qınqa siğmas. — Qo'sh qilich bir qinga sig'maydi (MK, I, 340).

Buldači buzağu öküz ara belgölük. — Bo'ladigan buzoq yoshligidayoq ho'kizlar orasida belgi beradi (bilinadi) (MK, I, 480).

Yazıdaqı süwlin eđärgäli, ewdägi taqağu tēğinma. — Qirg'ovul oviga chiqsang, uydagi tovuqni unutma (MK, I, 418).

Ewdägi buzağu öküz bolmas. — Uyda o'sgan buzoq hech vaqt ho'kiz bo'lmaydi (MK, I, 417).

Nečä munduz ersä, eš eđgü, Nečä egri ersä, yol eđgü. — (Yo'lda) yolg'izlikdan ko'ra, qancha ahmoq bo'lsa ham, hamroh yaxshi, cho'lda qanchalik egri bo'lsa ham, yo'l yaxshi (MK, I, 426).

Qutsuz quduğqa kirsä, qum yağar. — Qutsiz quduqqa kirsä, qum yog'ar (MK, I, 426).

Tawğaç xannın turqusı telim teğlämäsip bīčmas. — Tavg'ach xonning ipakligi mo'l, lekin o'lchamay kesilmaydi (MK, I, 402).

Ot tütünsiz bolmas, yigit yazuqsız bolmas. — O't tutunsiz bo'lmas, yigit gunohsiz bo'lmas (MK, I, 380).

Nečä yitik bičäk ersä, öz sapın yanymas. — Pichoq qancha o'tkir bo'lsa ham, o'z sopini yo'nmaydi (kesmaydi) (MK, I, 366).

Quduğda suw bar, it burni tegmäs. — Quduqda suv bor, lekin itning burni tegmaydi (MK, I, 356).

Qırq yılqa tegin bay čığay tüzläniür. — Qirq yilgacha boy bilan kambag'al tenglashadi (MK, I, 333).

Qul — yağı, it — böri. — Qul — dushman, it — bo'ri (MK, I, 324).

Yılan kendü egrisin bilmäs, tewäy boynın egri ter. — Ilon o'z egriligini bilmaydi-da, tuyaning bo'ynini egri deydi (MK, I, 147).

Qaz qopsa, ördäk kölig igänür. — G'oz ko'tarilsa, ko'l yuzini o'rdak egallaydi (MK, I, 128).

MISOLLAR OLINGAN MANBALAR

AT — Og'a-ini tiginlar qissasi: A.von Gabain. Altürkische Grammatik. Leipzig, 1950. 283–285-b.

AH — Ahmad Yugnakiy. «Hibatu-l-haqoyiq» dostoni: Arat 1992, 41–81.

Attuhfa — Attuhfatuz zakiyatu fillug'atit turkiya (Turkiy til (qipchoq tili) haqida noyob tuhfa). Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S. Mutallibov. Toshkent, 1968.

DTS — Древнетюркский словарь. Л., «Наука», 1969.

IB — Irq bitigi: С.Е. Малов. «Памятники древнетюркской письменности». М-Л, 1951. 80–92-b.

MK — Mahmud Koshg'ariy. «Devonu lug'atit-turk». — Toshkent, I jild — 1960; II jild — 1961; III jild — 1963.

ML — 'Ali Şir Nevayî. Muhakemetü'l-Lugateyn. Ankara, 1996.

Mch — Mo'yun-cho'r bitigi.

MS — Qadimki uyğur yezigidiki «Maytri simit» I. Ürümçi, 1987.

STs — «Syuan-szan kechmishi» asari: Л.Ю. Тугушева. Уйгурская версия биографии Сюань-цзана. М, 1991.

K — Kul tigin bitigi: Ka — kichig bitig, K, Kb — ulug' bitig, K. I-III, Kc — toshning taroshlangan qirralari va ters tomonidagi yozuv.

KTT — Kitab-i Mecmu-i Tercüman-i Türki ve Acemi ve mugali. Ankara, 2000.

Ton — To'nyuquq bitigi.

O — O'ngin bitigi.

Oy — Oltun yorug'. So'zboshi, izohlar va qadimgi turkiydan o'zbekchaga tabdil muallifi Nasimxon Rahmon, Toshkent, «Fan», 2009.

OD — O'g'uzxoqon dostoni: А.М. Щербак. Огуз-наме Мухаббат-наме. М, 1959. 11–110-b.

E — С. Е. Малов. Енисейская письменность тюрков. М. — Л.: 1952.

Huast. — «Huastuanift»: Q. Sodiqov. Eski turkiy bitiglar. Toshkent, 2009. 85–98-b.

X — Bilga xoqon bitigi: X — toshning yuz tomonidagi yozuv, Xa, Xb — ikki yonidagi yozuv, Xc — toshning ters yog'idagi yozuv, X. I-II — taroshlangan qirralardagi yozuv.

QB — Yusuf Xos Hojib. "Qutadg'u bilig". Nashrga tayyorlovchi Q. Karimov, Toshkent, "Fan", 1971.

TALABALARGA TAVSIYA ETILADIGAN ASARLAR

- Abdurahmonov G., Rustamov A. Qadimgi turkiy til. -Toshkent, 1982.
- Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. Алма-Ата, 1971.
- Аманжолов А.С. История и теория древнетюркского письма. Алматы, 2003.
- Копонов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-X вв. Л., "Наука", 1980.
- Кизласов И.Л. Древняя письменность Саяно-Алтайских тюрков. М., 1994.
- Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951.
- Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. Тексты и переводы. М.-Л., 1952.
- Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М.-Л., 1959.
- Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'atit-turk. I-III. Toshkent, 1960-1963
- XI-XV asming turkiy yozuvidagi yodgorliklar. — Tuzuvchilar Mahmudov Q., Sodiqov Q. Toshkent, 1994.
- Насилов В.М. Древне-уйгурский язык. М., 1963.
- Oltun yorug'. So'zboshi, izohlar va qadimgi turkiydan o'zbekchaga tabdil muallifi Nasimxon Rahmon, Toshkent, "Fan", 2009.
- Rahmonov N. Ruhiyatdagi nur murodi. Toshkent, Abdulla Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 2002.
- Rahmonov N, Matboboyev B. O'zbekistonning ko'hna turkiy-run yozuvlari, Toshkent, "Fan", 2006.
- Sodiqov Q. Uyg'ur yozuvi tarixi (Manbashunoslik va kitobat tarixi masalalari). Toshkent, 1997.
- Sodiqov Q. Ko'k turk bitig'lari: matn va uning tarixiy talqini. Toshkent, 2004.
- Sodiqov Q. Turkiy yozma yodgorliklar tili: adabiy tilning yuzaga kelishi va tiklanishi. Toshkent, 2006.
- Тугушева Л.Ю. Уйгурская версия биографии Сюань-цзана. М., 1991.
- Щербак А.М. Огуз-наме. Мухаббат-наме. М., 1959.

MUNDARIJA

Kirish	3
Birinchi bo'lim. Qadimgi turkiy tilning shakllanishi va taraqqiyoti	
Qadimgi turkiy tilning manbalari	7
Turkiy tillar tarixini davrlashtirish. Oltay nazariyasi.	16
Ilk turkcha davr	22
Qadimgi turkiy adabiy til xususiyatlari	31
Qadimgi turkiy va mo'g'ul tillari munosabati	36
Ikkinchi bo'lim. Qadimgi turkiy yozuvlar	
Turkiy-run yozuvi	41
Turkiy-run yozuvining topilish tarixi	43
Turkiy-run alifbosining ildizlari	46
Tis (Nad-Sent-Miklosh) guruhi alifbosi.	49
Yevroosiyo guruhi alifbosi	50
Osiyo guruhi alifbosi	55
Talas yozuvi	56
Runiy alifbo xususiyatlari	56
Uyg'ur yozuvi	58
Alifbo tizimi va imlo prinsiplari	59
Qadimgi turkiy tilning uyg'ur yozuvidagi yodgorliklari	61
Uchinchi bo'lim. Qadimgi turkiy tilning fonetik xususiyatlari	
Unlilar tizimi	69
Unlilar cho'ziqligi	71
Undoshlar tizimi	72
Tovush o'zgarishlari	75
Singarmonizm	76
To'rtinchi bo'lim. Qadimgi turkiy til leksikasi	
Ko'p ma'nolilik	79
Evfemizm	81
Omonimlar	81
Sinonimlar	82
Antonimlar	86
Iboralar	86
Qadimgi turkiy tilning leksik qatlami	88
Beshinchi bo'lim. Qadimgi turkiy tilning morfologik xususiyatlari	
So'z yasalishi	104
So'z turkumlari	113
Ot	113
Sifat	123
Son	124
Olmosh	127
Ravish	129
Fe'l	130
Yordamchi so'zlar	144
Oltinchi bo'lim. Qadimgi turkiy tilning sintaktik-stilistik xususiyatlari	
Ilova. Matnlardan namunalar	162

Nasimxon Rahmonov, Qosimjon Sodiqov

O'ZBEK TILI TARIXI

5220100 — *Filologiya (O'zbek filologiyasi) fakultetlari*
talabalari uchun darslik

O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti,
100083, Toshkent, «Buyuk Turon» ko'chasi, 41.
Tel: 236-55-79; faks: 239-88-61

Muharrir: *Z. Mirzahakimova*
Texnik muharrir: *I. Jumanov*
Musahhih: *H. Zokirova*
Dizayner: *N. Mamanov*

Bosishga ruxsat etildi 22. 07. 2009-y. Bichimi 60 x 84 $\frac{1}{16}$. Ofset qog'oz. Shartli
bosma tobog'i 14,7. Nashriyot-hisob tobog'i 14,0. Soni 1000 dona.
8-son buyurtma.

«START-TRACK PRINT» MCHJ bosmaxonasida chop etildi.
Manzil: Toshkent shahri, «8-mart» ko'chasi, 57-uy.

hodisani yana m marta, biroq boshqacha tartibda ro'y berishi ehtimolligi yana shunday bo'ladi. A hodisa m marta turli tartibda uchraydigan bunga o'xshash kombinatsiyalar soni guruhlashlar soni C_n^m ga teng. Bizni qiziqtirayotgan B hodisa A hodisani n ta bog'liqmas sinovda rosa m marta ro'y berishi bajariladigan bu kombinatsiyalarning hammasi birgalikda bo'lmagan hodisalardir. Shuning uchun birgalikdama hodisalar uchun R3 aksiomaga ko'ra $P_n(m) = P(B) = C_n^m p^m q^{n-m}$. Shuni isbotlash talab etilgan edi.

Misol. Elektr energiyasining ishlatilish hajmi bir sutka davomida belgilangan normadan oshmasligi ehtimolligi $p=0,75$ ga teng. Yaqin 6 sutka ichida elektr energiyasining ishlatilish hajmi 4 sutka davomida normadan oshmasligi ehtimolligi topilsin.

$$P_6(4) = C_6^4 p^4 q^2 = C_6^2 p^4 q^2 = \frac{6 \cdot 5}{1 \cdot 2} (0,75)^4 \cdot (0,25)^2 = 0,30.$$

12-§. Muavr-Laplasning limit teoremlari

Muavr-Laplasning lokal teoremasi. Agar A hodisani ro'y berish ehtimolligi har bir sinovda o'zgarmas va p ($0 < p < 1$) ga teng bo'lsa, u holda yetarlicha katta n lar uchun:

$$P_n(m) \approx \frac{1}{\sqrt{npq}} \varphi(x),$$

bu yerda

$$\varphi(x) = \frac{1}{\sqrt{2\pi}} e^{-\frac{x^2}{2}}, \quad x = \frac{m - np}{\sqrt{npq}}.$$

Muavr-Laplasning integral teoremasi. Agar A hodisani n ta bog'liqmas sinovda ro'y berish ehtimolligi o'zgarmas va p ($0 < p < 1$) ga teng bo'lsa, u holda yetarlicha katta n larda A hodisani m_1 tadan m_2 tagacha ro'y berish ehtimolligi $P(m_1 \leq m \leq m_2)$ taqriban $P(m_1 \leq m \leq m_2) \approx F(x_2) - F(x_1)$ ga teng, bu yerda

$$F(x) = \frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_0^x e^{-\frac{t^2}{2}} dt, \quad x_1 = \frac{m_1 - np}{\sqrt{npq}}, \quad x_2 = \frac{m_2 - np}{\sqrt{npq}}.$$

1-izoh. Sinovlar soni qanchalik katta bo'lsa bu formulalar shunchalik yaxshiroq yaqinlashishlar beradi.

2-izoh. $\varphi(x)$ va $F(x)$ funksiyalar uchun jadvallar bor, lekin ular faqat argumentning musbat qiymatlari uchun tuzilgan, chunki $\varphi(x)$ juft, $F(x)$ toq funksiyadir. $x > 5$ uchun har doim $F(x) = 0,5$.

13-§. Diskret tasodifiy miqdorlar

Cekli $(\Omega, \mathfrak{F}, P)$ – ehtimollar fazosini qaraymiz. **Tasodifiy miqdor** deb elementar hodisadan olingan sonli funksiya $\xi = \xi(\omega)$, $\omega \in \Omega$ ga aytamiz.

Misol. Bog'liqmas n ta tajribalarning Bernulli sxemasida Ω quyidagi elementar hodisalardan tashkil topgan:

$\omega = (\omega_1, \omega_2, \dots, \omega_n)$. Bu yerda agar i -nchi tajribada A hodisa ro'y bersa $\omega_i = 1$, aks holda $\omega_i = 0$ desak, bu sxemada $\mu = \mu(\omega) = \omega_1 + \omega_2 + \dots + \omega_n$ A hodisalarning n ta tajribada ro'y berish soni tasodifiy miqdor bo'ladi. Agar $g(x_1, x_2, \dots, x_r)$ ko'p o'zgaruvchili sonli funksiya bo'lsa va $\xi_1, \xi_2, \dots, \xi_r$ lar tasodifiy miqdorlar bo'lsa, u holda $\eta = \eta(\omega) = g(\xi_1(\omega), \xi_2(\omega), \dots, \xi_r(\omega))$

murakkab funksiya ham tasodifiy miqdor bo'ladi. Xususan, $\sum_{k=1}^2 \xi_k$ va $\prod_{k=1}^2 \xi_k$ lar ham tasodifiy miqdordir. Har bir hodisa $A \in \mathfrak{F}$ bilan quyidagi tasodifiy miqdorni bog'lash mumkin:

$$I_A = I_A(\omega) = \begin{cases} 1, & \omega \in A \\ 0, & \omega \in \bar{A} \end{cases}$$

Bu tasodifiy miqdorga **A hodisani indikator** deyiladi. Indikatorning xossalari:

$$\sum_{i=1}^k p_i = \sum_{i=1}^k p_i$$

miqdorning qabul qiluvchi barcha $x_1 < x_2 < \dots < x_k$ lardan iborat bo'lgan miqdor deb ataymiz.

tasodifiy miqdorlarning taqsimot qonuni

miqdorning taqsimot qonuni degani, taqsimot qonunining g funksiyasi sifatida qaraluvchi qonun:

$$P(\xi \in B) = P\{\omega; \xi(\omega) \in B\}.$$

miqdorning taqsimot qonuni, uning taqsimot qonunini va $P(\xi = x_i)$ ehtimollar bilan taqsimot qonunini belgilaymiz. Bu holda $P(\xi \in B)$ jadval ko'rinishda berish mumkin:

x_1	x_2	x_3	...	x_n
p_1	p_2	p_3	...	p_n

$$p_i = 1.$$

amida quyidagi tenglikka ko'ra ehtimolini aniqlash mumkin:

$$P(\xi \in B) = \sum p_i$$

$$I_{\emptyset} = 0; \quad I_{\Omega} = 1, \quad I_{AB} = I_A I_B, \quad I_{\bar{A}} = 1 - I_A.$$

Agar A_1, A_2, \dots, A_N lar o'zaro birgalikda bo'lmagan hodisalar bo'lsa

$$I_{\sum_{i=1}^n A_i} = \sum_{i=1}^n I_{A_i}.$$

ξ - tasodifiy miqdorning qabul qiluvchi barcha qiymatlari chekli sondagi, $x_1 < x_2 < \dots < x_k$ lardan iborat bo'lgani uchun **diskret tasodifiy miqdor** deb ataymiz.

14-§. Diskret tasodifiy miqdorlarning taqsimot qonunlari

ξ - tasodifiy miqdorning **taqsimot qonuni** deb quyidagi B sonli to'plamning funksiyasi sifatida qaraluvchi quyidagi ehtimollikka aytamiz:

$$P(\xi \in B) = P\{\omega; \xi(\omega) \in B\}.$$

ξ - tasodifiy miqdorning taqsimot qonuni, uning x_1, x_2, \dots, x_k qiymatlari bilan va $P(\xi = x_i)$ ehtimollar bilan aniqlanadi. $P(\xi = x_i) = p_i$ deb belgilaymiz. Bu holda $P(\xi \in B)$ taqsimot qonunini quyidagi jadval ko'rinishda berish mumkin.

ξ	x_1	x_2	x_3	...	x_n
p	p_1	p_2	p_3	...	p_n

Bu yerda $\sum_{i=1}^n p_i = 1$.

Bu jadval yordamida quyidagi tenglikka ko'ra ixtiyoriy sonli to'plam B ning ehtimolini aniqlash mumkin:

$$P(\xi \in B) = \sum_{x_i \in B} p_i.$$

Misolalar.

1) Bog'liqmas n ta tajribalarning Bernulli sxemasidagi A hodisaning ro'y berishlar soni μ tasodifiy miqdorning taqsimot

qonuni quyidagi binomial taqsimot qonuni orqali beriladi:

$$P(\mu = m) = C_n^m p^m (1-p)^{n-m}, \quad m = 0, 1, \dots, n$$

2) $\{1, 2, \dots, N\}$ dagi tekis taqsimot qonuni:

$$P(\mu = m) = \frac{1}{N}, \quad m = 1, 2, \dots, N$$

Ikki tasodifiy miqdor ξ va η lar uchun $P\{(\xi \in B_1) \cap (\eta \in B_2)\} = P(\xi \in B_1) \cdot P(\eta \in B_2)$ tenglik ixtiyoriy B_1 va B_2 sonli to'plamlar uchun bajarilsa, ular o'zaro bog'liqsiz deyiladi.

15-§. Uzlüksiz tasodifiy miqdorlarning taqsimot funksiyasi va uning xossalari

Agar ixtiyoriy $(\Omega, \mathfrak{F}, P)$ ehtimollar fazosini qaraydigan bo'lsak, u holda biz ixtiyoriy sonli funksiya $\xi = \xi(\omega)$ ni tasodifiy miqdor deb atay olmaymiz.

Ta'rif. $\xi = \xi(\omega)$ sonli funksiya **tasodifiy miqdor** deyiladi, agar da ixtiyoriy $x \in R$ uchun $\{\xi \leq x\} = \{\omega; \xi(\omega) \leq x\} \in \mathfrak{F}$ munosabat bajarilsa.

Ta'rif. Barcha $x \in R$ lar uchun aniqlangan funksiya $F(x) = F_{\xi}(x) = P\{\xi \leq x\}$ ga ξ **tasodifiy miqdorning taqsimot funksiyasi** deyiladi. $x_1 < x_2$ sonlar berilgan bo'lsin. U holda

$$\{\xi \leq x_2\} = \{\xi \leq x_1\} \cup \{x_1 < \xi \leq x_2\} \quad (1)$$

$\{\xi \leq x_1\}$ va $\{x_1 < \xi \leq x_2\}$ lar birgalikda bo'lmagan uchun (1)

dan kelib chiqadiki: $P\{\xi \leq x_2\} = P\{\xi \leq x_1\} + P\{x_1 < \xi \leq x_2\}$ va

$$P\{x_1 < \xi \leq x_2\} = F(x_2) - F(x_1) \quad (2)$$

Teorema. Taqsimot funksiya $F(x)$ quyidagi xossalarga ega:

1) $F(x)$ - kamaymaydigan funksiya;

2) $F(x) = 0$ ngdan uzluksiz funksiya;

3) $F(+\infty) = 1$;

4) $F(-\infty) = 0$.

koh. Ixtiyoriy $(\Omega, \mathfrak{F}, P)$ ehtimollar fazosida aniqlangan $\xi = \xi(\omega)$ tasodifiy miqdor biror intervalda uzluksiz qiymatlar qabul qilgani uchun uni **uzluksiz tasodifiy miqdor** deb atashadi.

Ta'rif. Agar ikki uzluksiz tasodifiy miqdor ξ va η lar uchun $F_{\xi, \eta}(x_1, x_2) = P(\xi < x_1, \eta < x_2) = P(\xi < x_1) \cdot P(\eta < x_2) = F_{\xi}(x_1) \cdot F_{\eta}(x_2)$ tenglik bajarilsa, u holda ξ va η lar **bog'liqsiz tasodifiy miqdorlar** deyiladi.

16-§. Diskret tasodifiy miqdorlarning sonli xarakteristikallari

Biz yuqorida tasodifiy miqdor tushunchasi va uning taqsimot qonunini ikki holda kiritdik. Birinchisi: $(\Omega, \mathfrak{F}, P)$ — ehtimollar fazosi chekli yoki sanoqli bu holda kiritilgan tasodifiy miqdorlar **diskret tasodifiy miqdorlar** deb ataladi. Ikkinchisi: $(\Omega, \mathfrak{F}, P)$ — ehtimollar fazosi ixtiyoriy, ya'ni Ω ning elementlari uzluksiz, bu holda kiritilgan tasodifiy miqdorlar **uzluksiz tasodifiy miqdorlar** deb ataladi.

Yuqorida kiritilgan tasodifiy miqdorlarning taqsimot qonunlarini to'la xarakterlaydi. Ammo ba'zan taqsimot qonunlari nomal'um bo'ladilar va kamroq ma'lumotlar bilan qanoatlanishga to'g'ri keladi. Ba'zan shunday son qiymatlar bilan ishlash maqsadga muvofiq bo'ladiki, bu son qiymatlar tasodifiy miqdorning xususyatlarini belgi beradi. Bunday son qiymatlarni **tasodifiy miqdorning sonli xarakteristikallari** deb ataladi. Eng muhim sonli xarakteristikalar sifatida matematik kutilish va dispersiyalarni qatash mumkin.

Bizga X diskret tasodifiy miqdor va uning taqsimot qonuni berilgan bo'lsin:

x	x_1	x_2	x_3	...	x_n
p	p_1	p_2	p_3	...	p_n

17-§. Matematik kutilma

Ta'rif. X-diskret tasodifiy miqdorning matematik kutilmasi deb, quyidagi yig'indiga aytamiz:

$$M(X) = x_1 \cdot p_1 + x_2 \cdot p_2 + \dots + x_n \cdot p_n$$

Matematik kutilishning xossalari:

1. O'zgarmas sonning matematik kutilishi shu o'zgarmas sonning o'ziga teng:

$$M(C) = C$$

2. O'zgarmas ko'paytuvchini matematik kutilma belgisi oldiga chiqarish mumkin:

$$M(CX) = CM(X)$$

3. Agar X va Y tasodifiy miqdorlar bog'liqsiz bo'lsa, u holda:

$$M(XY) = M(X)M(Y)$$

4. Ixtiyoriy tasodifiy miqdorlar X va Y lar uchun:

$$M(X + Y) = M(X) + M(Y)$$

Misollar. 1) O'zaro bog'liqsiz n ta tajribaning Bernulli sxemasidagi A hodisaning ro'y berishlar soni μ -diskret tasodifiy miqdorning matematik kutilmasi:

$$M(\mu) = n \cdot p, \quad p = P(A)$$

2) $\{1, 2, \dots, N\}$ dagi tekis taqsimlangan ξ — diskret tasodifiy miqdorning matematik kutilishi:

$$M(\xi) = \frac{1 + N}{2}$$

18-§. Dispersiya

Shunday ikkita turli tasodifiy miqdor ko'rsatish mumkinki, ularning matematik kutilmasi bir xil bo'ladi. Masalan:

$$X: -0,01 \quad 0,01$$

$$Y: -100 \quad 100$$

$$P: 0,5 \quad 0,5$$

$$P: 0,5 \quad 0,5$$

$$M(X) = -0,01 \cdot 0,5 + 0,01 \cdot 0,5 = 0; \quad M(Y) = -100 \cdot 0,5 + 100 \cdot 0,5 = 0$$